باش مۇھەررىرى: خالىق ساقى
مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى
ئىسمايىل ئەسقەرى (تەكلىپ قىلىنغان)
مۇھەررىرلىرى: دىلدار ئېزىز
تۇرغۇن ئۆمەر

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(33)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شنجاڭ تاريخ ماتېريياللىرى (33)
جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تاريخ ماتېريياللىرى ھەيئىتى

*

شنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 10.375 قىستۇرما ۋاراقى: 2
1992 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
1992 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 2,200 — 1
ISBN 7-228-02228-9/K·210
باھاسى يۆەن
(ئىچكى قىسمدا تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

نەزەرىيە تەتقىقاتى

تارىخ ماتېريياللىرىنى يېزىشقا دائىر بەزى مەسىلىلەر
ھەققىدە ..... ئەركىن ھوشۇر 1

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

چاقىلىق خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قىزغىنلىقىدىن
ئەسىلىمە ..... ئابدۇۋەلى روزى 13

ئىنقىلابىي كۆرەشلەر

1950 - يىلى 3 - ئايدىن 1952 - يىلى 3 - ئايغا
قەدەر باندىت ئوسمان گۇرۇھىنى تارمار قىلىشنىڭ
ئومۇمىي ئەھۋالى ..... ئىسمائىلوۋ مۇھەممەت 17

ئۇچتۇرپاندا بولغان 19 - سەنتەبر ۋەقەسى
..... رەتلىگۈچى: ئەمەتجان ھوسەين 49
1940 - يىللىرى ئاقسۇدا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم
..... چاۋار يۈسۈپ 55

شەرقىي شىمال پدائىيلىرى شىنجاڭدا

شەرقىي شىمالدىن تىيانشان ئېتىكىگە سەپەر .....
گۇمبۇلدىك ..... ئادىل ئەخمەت تەرجىمىسى 73

تارىخىي ھۇججەت

دانىش دامولللا قالدۇرۇپ كەتكەن تارىخىي ھۇججەت
..... ئىمىنجان ئەخمىدى 101

قانۇن - تۈزۈم

شىنجاڭدىكى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋە قانۇن -
تۈزۈم قۇرۇلۇشى ..... يەن دىيەنچىك
ھەبىبۇللا خوجالەمجىنى تەرجىمىسى 117

پەن - تېخنىكا

يەكەن دەرياسى كۆۋرۈكىنىڭ ئىككى قېتىملىق ياسىلىشى
دىن ئىسلىمە ..... مەھەممەت پاتمە 134

مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت

تولى ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تارىخى ھەققىدە .....
..... قەزىر بېك جاكۇبايوۋ 142

ئۆمۈر خاتىرلىرى

كۈندىلىك خاتىرىدىن پارچىلار ..... بۇرھان شەھىدى
..... ئاتىكەم ھۇسەپ تەرجىمىسى 151
مېنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىش جەريانىم ۋە
ئۇزۇم قاتناشقان بىر قىسىم ئۇرۇشتىن قىسقىچە
ئەسلىمە ..... ئەخمەتجان 185
ھاياتىمدا كۆرگەن - بىلگەنلىرىمدىن ئەسلىمە .....
..... ياقۇت يۇنۇس 193

目 录

理论研究

关于撰写文史资料的几个问题 …… 艾里肯

民族团结篇

忆且末县人民踊越捐资的情况 ……阿不都外里·肉孜

革命斗争篇

1950年至1952年粉碎乌斯曼匪帮的经过 ……
…… 依斯玛衣洛夫·穆合麦德

发生在乌什县的“九·一九”事件 ……
…… 艾买提江·胡赛音整理

1940年在阿克苏的所见所闻 ……卡瓦尔·玉素甫

从白山黑水到天山脚下 ……谷梦林，阿迪里译

历史文献

达尼西大毛拉遗留的历史文献 …… 依明江·阿合麦德

法制篇

新疆的《三区革命》与法制建设 …… 阎殿卿，艾比布拉译

科学技术篇

忆二建莎车河大桥经过 ……木合麦德·帕提合

教育文化艺术篇

忆托里县的教育发展 …… 克孜尔拜克·加柯巴耶夫

人物历程录

日记片断 …… 包尔汗，阿提克木译

我之参加三区革命和我所经历的几战争 …… 艾合买提江

تاريخي شەخسلەر

پېشقەدەم تەرجىمان مەھمۇتجان ئىلھامجانوۋ توغرىسىدا
ئەسلىمە ..... ئىسمايىل ئەسقەرى 239

سابىق مۇئاۋىن رەئىس، گېنېرال مايور مەھەممەتئىمىن
ئىمىنوۋ ..... شېرىپ خوشتار 251

يۇرت تارىخىدىن

چېگىلى قازاقلىرىنىڭ بىرقانچە قېتىم كۆچكەنلىكى
توغرىسىدا (چېگىلى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش
تارىخىي ماتېرىياللار گۇرۇپپىسى) 263

30 - يىللار چوڭ داۋالغۇش مەزگىلىدىكى مەكتەپ .....
..... ئادىل مۇھەممەت 291

ئارا تۈرۈك يېزىلىرىنىڭ يۇرت بولۇش تارىخى .....
..... ھەمدۇللا ئىسمايىل 297

چوڭ ۋەقەلەرخاتىرىسى

شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر
خاتىرىسى ..... تۇرغۇن ئۆمەر تەرجىمىسى 302

تاريخ ماتېريالللرنى يېزىشقا دائىر بەزى مەسىلەلەر ھەققىدە

ئەركىن ھۇشۇر

ئەسلىمە يېزىش توغرىسىدا

تاريخ ماتېريالللىرى خىزمىتى سىياسىي كېچىكىش سەۋەبىدىن بەرپا قىلىنغان يېڭى ساھە. ئۇ، بىر جەھەتتىن سەپ خىزمىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى ھەمدە ھازىرقى زامان تارىخ تەتقىقاتىنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسى بولىدۇ.

تارىخ ماتېريالللىرى ئادەتتىكى ئەينى زامان تارىخىنىڭ گۈۋاھچىلىرى بولغان پىشقەدەم يولداشلارنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن، كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان ئەسلىمە ماتېريالىنى ئاساس قىلىدۇ. ئەسلىمە ماتېريال ئومۇمەن مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ: بىرىنچىدىن، تارىخ گۈۋاھچىسىنىڭ ئەسلىمىسى تەرجىمھال شەكلىدە يەنى تارىخىي جەريان بويىچە يېزىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، مەخسۇس تېمىلار بويىچە، مەسىلەن: مەلۇم بىر مەسىلە، مەلۇم بىر ۋەقە ياكى مەلۇم بىر يىغىن توغرىسىدا ئۆزى بىلىدىغان ئىشلار سىستېمىلىق ئەسلەپ ئۆتۈلىدۇ. بۇنىڭدا ماتېريالنىڭ ھەجمى كۆپرەك بولسىمۇ، لېكىن مەخسۇس تېمىلار

往事见闻点滴……雅库特·优努斯

历史人物篇

忆老翻译家易包德…斯玛衣·艾斯克尔

忆原自治区副主席买买提衣明·衣明诺夫……谢力甫·胡西塔尔

家乡史

青河哈萨克人的多次迁徙原由……（青河县政协提供）

30年代大动荡时期的麦盖提县……阿迪里·木合麦德

伊吾县变迁史……艾木都拉·斯玛衣力

近代大事记

近代新疆大事记片断……吐尔洪·吾买尔译

بويىچە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تارىخىي جەھەتتىن پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرىراق بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئەسلىمە دە مەلۇم بىر ئىش، مەلۇم بىر تارىخىي شەخس ياكى مەلۇم بىر مەسىلە توغرىسىدا ئاپتورنىڭ ئىسپاتلىق ماتېرىيالى يېزىلىدۇ. بۇ خىل ئەسلىمىنىڭ يېزىلىشىدا ھەجىم جەھەتتىن چەك قويۇلمايدۇ.

ئەسلىمە ماتېرىيالىنى يېزىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئالساق، ئالدى بىلەن ئاپتورنىڭ ئۆزى قەلەم تەۋرىتىپ يېزىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ، ئەسلىمە يېزىشنىڭ ئاساسىي شەكلى. ئىككىنچىسى، قولىغا قەلەم ئېلىش ئىمكانىيىتى بولمىغان يولداشلار ئەسلىمە سۆزلەپ خاتىرىلەپ رەتلەش ئۈچۈن ئادەم تەكلىپ قىلسا بولىدۇ. لېكىن ۋەكالىتەن قەلەم تەۋرەتكۈچى كىشى ئالدى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشى لازىم. ئەگەر ئۇ مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەردىن قىلچە خەۋەرسىز بولسا، ئەسلىمە ماتېرىيال سۆزلەتسىز ئىشلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇچىنچىسى، ئەسلىمە يازغۇچى مۇناسىۋەتلىك زامانداشلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ئۆزىنگە كېرەكلىك ماتېرىياللارنى تولۇقلىشى لازىم. بۇ، ئەسلىمە يېزىشنىڭ ئەڭ ئوبدان ئۇسۇلى بولۇپ، بۇنىڭدا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغىلى ھەمدە ماتېرىيالنى ئەتراپلىق يازغىلى بولىدۇ.

ئەسلىمىنى يازغاندا، ئاپتور ئالدى بىلەن ئۆزى بېشىدىن كەچۈرگەن زامانىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئەھمىيەتلىك ئەھۋالنى ئىنكاس قىلىشى لازىم. چۈنكى، ھەرقانداق ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى شۇ دەۋرنىڭ تارىخىي شارائىتى، تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاپتور چوقۇم شەيئىنىڭ ئەينى قېتىمقى ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەسلىمە ماتېرىيالدا ئۆزىنىڭ

تۇتقان ئورنى توغرا قويۇلۇشى، ئۆزىنى خالىغانچە مۇبالىغە قىلىۋېتىشتىن ساقلىنىشى لازىم. كىشىگەن ياكى ئاڭلىغىنى بولسا، كۆرگەن ياكى ئاڭلىغىنىنى بويىچە يېزىش كېرەك. ئەسلىمە يازغاندا چۈشىنىشلىك، ئىخچام، زامان-ماكانى ئېنىق، جەريانلىق يېزىلسا، ئۇنىڭ باشقىلارنى جەلپ قىلىشى كۈچمۇ ياخشى بولىدۇ.

تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا

تارىخ — ئىنسانىيەتنىڭ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات جەريانى دېگەنلىكتۇر. دۆلىتىمىزدە خېلى بۇرۇنلا تارىخشۇناسلىققا ئەھمىيەت بېرىلىپ، تارىخ زامان ئەھۋالىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ئەينەك دەپ قارىلىپ كەلگەن. تارىخشۇناسلىق ئىنسانىيەتنىڭ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى ئۆستىدە تەتقىقات ۋە شەرھىلەش ئېلىپ بارىدىغان ئىلىم. ئۇ، ئىنسانلارنى يېزىق كەشپ قىلىنغاندىن تارتىپلا باشلانغان. تارىخ ماتېرىياللىرى تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، چۈنكى، تارىخ مۇساپىسى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلىش مول ھەم ئەمەلىي تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئايرىلالمايدۇ.

تارىخ ماتېرىياللىرىنى مۇنداق ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن: 1. نەق بۇيۇم تارىخ ماتېرىياللىرى. ئۇ، ئارخېئولوگىيىلىك ئىز، قەدىمكى قەبرە، مەدەنىي يادىكارلىق ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت. 2. ھۆججەتلىك تارىخ ماتېرىياللىرى. ئۇ قەدىمكى ئەسەرلەر، ھۆججەتلەر، ئارخىپ ماتېرىياللار ۋە گېزىت-ژۇرنال قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 3. ئەسلىمە ماتېرىياللار بولۇپ، تارىخ گۇۋاھچىلىرىنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرمەدە

تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە يازغان ئەسلىمىلىرىدىن ئىبارەت.
سىياسىي كېڭەش تەرىپىدىن توپلىنىپ نەشر قىلىنىدىغان «تارىخ ماتېرىياللىرى» مۇشۇ ئەسلىمە ماتېرىياللار خىلىغا مەنسۇپ.

تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ھۆججەتلىك ۋە نەق بۇيۇم ماتېرىياللىرىنىڭ ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ئەسلىمە ماتېرىياللارمۇ ئۆزىنىڭ كونكرېت، تەپسىلىي ۋە جانلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئالاھىدە ئەتىبارغا ئىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە، تارىختىن بۇيانقى سىياسىي ئونلارنىڭ ۋە تارىخشۇناسلارنىڭ ئۇنىڭغا نەقەدەر ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى بىزگە مەلۇم.

سىياسىي كېڭەشنىڭ «تارىخ ماتېرىياللىرى» مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئاپتورلىرى خەلق سىياسىي كېڭىشى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇۋاتقان، مول سەرگۈزەشتىلەرگە ئىگە، ئۇقۇمۇشلۇق ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى - سىرتىدا كەڭ ئالاقىسى بار زور بىر تۈركۈم زاتلاردىن تەركىب تاپقان، شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارنىڭ ئەسلىمىلىرىمۇ دۆلىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان تارىخىغا ئائىت سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت - مائارىپ، سودا - سانائەت، پەن - تېخنىكا، مىللەت، دىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى يېزىش ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئەسلىمە ماتېرىياللارنىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكىدىن بىز ئۇنى سىياسىي كېڭەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان تارىخ ماتېرىياللىرى دەپ ئېيتالايمىز. چۈنكى، ئۇنىڭ بۇ خىل خۇسۇسىيىتى ئەسلىمە ماتېرىياللارنىڭ ئىجتىمائىيلىقى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. سىياسىي كېڭەشنىڭ ئاساسىي خىزمىتى تۇرى بولغان تارىخ

ماتېرىياللىرى خىزمىتى تارىخ تەتقىقاتى ۋە تەلىم - تەربىيە جەھەتتىكى رولىدىن باشقا يەنە، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سەپىنى مۇستەھكەملەش ۋە كۆچەيتىش، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئۆزىنىڭ بۇ خىل كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن ئەنئەنىۋى كۆز قاراشتىكى تارىخ ماتېرىياللىرى دائىرىسىدىن خېلىلا پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئەدەبىي ئۆتكىلى توغرىسىدا

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەر دەرجىلىك سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتى كۆچەيتىلىپ، تارىخىي ماتېرىيال مەجمۇئەلىرى كۆپلەپ نەشر قىلىنىدى. بۇ، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سەپىنى كېڭەيتىش جەھەتتە ئالاھىدە رول ئوينىدى. ۋەھالەنكى، ھازىرغىچە نەشر قىلىنىۋاتقان تارىخىي ماتېرىيال مەجمۇئەلىرىدە ئەدەبىي ئۆتكەل جەھەتكە ياتىدىغان ئايرىم مەسىلىلەر بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغىدى. شۇڭا، تۆۋەندىكى بىرنەچچە تەرەپنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر.

ئۇقۇمنى ئېنىق قويۇش مەسىلىسى. تارىخ ماتېرىيالىرىدا ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى ئەمەلىي ئەھۋالى بويىچە سادىقەتلىك بىلەن بايان قىلىش، ئۇقۇمنى ئېنىق قويۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، بىزگە تونۇش بولغان «ئازادلىقتىن ئىلگىرى»، «ئازادلىقنىڭ ئالدى - كەينىدە» دېگەن ئۇقۇمنى ئالساق، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە قاراشتا ھېچقانداق مەسىلە

يوقتەك كۆرۈنمەيدۇ، لېكىن ئىنچىكىلەيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئۇقۇم مۇجمەللىكى بارلىقىنى بايقايمىز. ئۇنىڭدا مەملىكەتسىمىز- نىڭ ياكى قايسى جايىنىڭ ئازادلىقىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئەگەر جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ئۆلچەم قىلىنسا، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە» ياكى «دۆلەت قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە» دەپ ئېلىش كېرەك. ئەگەر مەلۇم جايىنىڭ ئازاد بولغان ۋاقتى ئۆلچەم قىلىنسا، شۇ جايىنىڭ ئازاد قىلىنغان ۋاقتى شەرھلىنىشى كېرەك. يەنە، بەزى سۆز - ئىبارىلەر ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتتا ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇمغا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، ئالدى بىلەن سۆز - ئىبارىلەر- نىڭ مەنىسىنى ۋە ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى ئېنىقلاشلىش لازىم. مەسىلەن، بىز كۆپىنچە ھاللاردا «سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» دېگەن سۆزنى ئۇچرىتىمىز. ئەمەلىيەتتە، ئۇ «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى»، «روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» دەپ ئېلىنسا تۇغرا بولاتتى. چۈنكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن قۇرۇلمىغان، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت روسىيىسى دەپ ئاتىلىپ، 1922 - يىلى سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن سوۋېت ئىتتىپاقى دەپ ئاتالغان.

تەرىپلەش ئۇسۇلى مەسىلىسى. تارىخىي ماتېرىياللارنى تەھرىرلىگەندە، ماختاش ياكى سۆكۈش جەھەتتىكە يېتىدىغان تەرەپلەرنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، بەزى تارىخىي ماتېرىيال مەجمۇئەلىرىدە، ئۆتمۈش جەمئىيەتتىكى قىسمەن ھۆكۈمەت ئورگانلىرى «قورچاق ئۆلكە- لىك ھۆكۈمەت»، «قورچاق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت» دەپ تەرىپلەنگەن. ئەمەلىيەتتە، بىرىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ

قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى ئىنكار قىلىشىمىز توغرا، لېكىن ئۇنى بۇرۇنقى تارىختا مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەن ھۆكۈمەتنى ئىنكار قىلىش بىلەن باراۋەر قويماسلىق لازىم. تارىختا قانداق ئاتالغان بولسا شۇ بويىچە يېزىش مۇۋاپىقراق. ئەلۋەتتە، بەزىدە «قورچاق» سۆزىنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدىغان ھاللارمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ياپون جاھانگىرلىكى جۇڭگودا يۆلەپ تۇرغۇزغان قورچاق مانجۇرىيە دۆلىتى، قورچاق ژاندارما ئەترىتى، شۇنداقلا ۋاڭ جىڭۋېي تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئۇيۇشتۇرۇلغان قورچاق ئارمىيە ۋە قورچاق ھۆكۈمەت قاتارلىقلار.

سۆزلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسى. تارىخ ماتېرىيالىرىدا تارىخىي ئەھۋاللارنى يېلنامە بويىچە ئىزاھلاش تەلەپ قىلىنىدۇ. بىرقىسىم تارىخ ماتېرىياللىرى مەجمۇئەلىرىدە بۇ جەھەتتە تېخى بىرلىككە كېلىنمىگەن. ئايرىم ماتېرىياللاردا جۇڭگو يېلنامىسى ئىشلىتىلىپ، ئىسكوپكا ئىچىگە مىلادى يىلنامىسى ئىزاھلانغان. بەزىلەردە مىلادى يىلنامىسى ئىشلىتىلىپ، ئىسكوپكا ئىچىگە جۇڭگو يېلنامىسى ئىزاھلانغان. بۇ جەھەتتە يېلنامىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. **يەنە،** ئىزاھات ئادەتتە بەت ئاستىغا، ماقالىنىڭ كەينىگە ياكى سۆزلەرنىڭ كەينىگە بېرىلىدۇ. شۇڭا، تەھرىر كىتاب ئىشلەگەندە بىر خىللا ئىزاھات بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشى، شۇنداقلا نەقىل سۆزلەرگە، كەسىپ ئاتالغۇلىرىغا، يەرلىك شېۋىلەرگە، ئاپتورنىڭ خاتالىقلىرىغا ئىزاھات بېرىشى لازىم. تارىخ ماتېرىياللىرى مەجمۇئەلىرىنىڭ ئەدەبىي جەھەتتىكى سۈپىتى كىتابنىڭ ئومۇمىي سۈپىتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇش بىلەن بىللە، ئاپتورنىڭ يېزىقچىلىق ئېتىدارىنى، شۇنداقلا ئەھرىرنىڭ كەسىپىي سەۋىيىسىنىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. شۇڭا، تەھ-

ربرلەر تىل، لوگىكا ھەمدە تەھرىرلىك، نەشرىياتچىلىق جە-
ھەتتىكى بىلىملىرىنى ئۆزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇشى زۆرۈر.

تارىخ ماتېرىياللىرى بىلەن ئارخىپ خىزمىتىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

ئەسلىمە ماتېرىياللارنى ئوبيېكت قىلغان سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى خىزمىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىلمىزنىڭ يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان تارىخ ماتېرىياللىرىنى تولۇقلاش ۋە بېيىتىش بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى خىزمىتىنىڭ «ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن سەرگۈزەشتىلەرنى خاتىرىلەپ ئەۋلادلارغا قالدۇرۇش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئۆتكەنكى نەچچە ئون يىللىق تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ گۇۋاھچىلىرى بولغان نۇرغۇن پېشقەدەملەر ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن، ئاكتىلىغان ۋە كۆرگەن ئەملىي ئەھۋاللارنى ئەينەن تارىخىي قىممەتكە ئىگە چە-كىلمە ۋە پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى دەرىجىسىنىڭ چەك-لىكلىكى قاتارلىق خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كۆپلىگەن تارىخ بۇرمىلانغان، خاتا بويىچە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. بەزى-لىرى ھەتتا خاتاسى بويىچە مۇئەييەنلەشتۇرۇۋېتىلگەن. ئەگەر بىز تارىخىي ئارخىپلاردىن ئىسپات ئىزدىسەك، ئۇ چاغدا بۇر-مىلانغان تارىخنى توغرىلاپ، تارىخنى ئەسلى قىممەتكە كەلتۈرۈش مەقسىتىگە يېتەلەيمىز. ئۇچىنىدىن، ئارخىپ ماتېرە-يالىرىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى يېتىشسىزلىكنى تولۇقلاپ ئالالايمىز. تارىخ تەتقىقاتىدا بەزى تارىخىي شەخسلەر ۋە تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ تارىخ ماتېرىيال-لىرىنىڭ كەملىكى سەۋەبلىك مۇجمەل ياكى ئاددىيلا يېزىلىپ قالغانلىقى بايقىلىدۇ. ئەگەر بىز بۇ جەھەتتە ئارخىپ ھۆج-

تەدرىجىي ھالدا كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئۇچ خىزمەت ئايە-رىم - ئايرىم ئىشلەنگەن بولسىمۇ، ئۇلارنى يەنىلا تارىخچىلار ئىشلىگەنلىكى ئېنىق.

ئارخىپ — ئۆتكەنكى پائالىيەتلەرنىڭ يازما خاتىرىسى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنى تارىخ دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئارخىپ بىلەن تارىخشۇناسلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، ئارخىپ تارىخنىكى پائالىيەتلەرنىڭ يازما خاتىرىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ناھايىتى كۆچلۈك ئوبيېكتىپلىققا ئىگە. بۇ جەھەتتىن ئۇنى تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان كىشىنىڭ بىۋاسىتە يېزىپ قال-دۇرغان بىرىنچى قول تارىخ ماتېرىيالى، شۇنداقلا تارىخنىڭ ئەڭ كۆچلۈك ئىسپاتى دېيىشكە بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئارخىپ بىلەن مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەسىلىلەرنى ئېنىقلاپ، تارىخ-نىڭ ئەينەن قىياپىتىنى ھمايە قىلغىلى بولىدۇ. نەچچەمىڭ يىللىق ئىنسانىيەت تارىخىدا سىياسىي ئاداۋەت، شىنپىي چەكلىمە ۋە پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى دەرىجىسىنىڭ چەك-لىكلىكى قاتارلىق خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كۆپلىگەن تارىخ بۇرمىلانغان، خاتا بويىچە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. بەزى-لىرى ھەتتا خاتاسى بويىچە مۇئەييەنلەشتۇرۇۋېتىلگەن. ئەگەر بىز تارىخىي ئارخىپلاردىن ئىسپات ئىزدىسەك، ئۇ چاغدا بۇر-مىلانغان تارىخنى توغرىلاپ، تارىخنى ئەسلى قىممەتكە كەلتۈرۈش مەقسىتىگە يېتەلەيمىز. ئۇچىنىدىن، ئارخىپ ماتېرە-يالىرىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى يېتىشسىزلىكنى تولۇقلاپ ئالالايمىز. تارىخ تەتقىقاتىدا بەزى تارىخىي شەخسلەر ۋە تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ تارىخ ماتېرىيال-لىرىنىڭ كەملىكى سەۋەبلىك مۇجمەل ياكى ئاددىيلا يېزىلىپ قالغانلىقى بايقىلىدۇ. ئەگەر بىز بۇ جەھەتتە ئارخىپ ھۆج-

جەتلىرىدىن ئىزدەنسەك، مۇجمەللىكىنى ئىنقىلاب، ئەھۋالنى توغرا ئىنكاس قىلىپ، ماتېرىيالنى بېيىتالايمىز. مۇشۇ نۇقتىدىن تارىخىي ئارخىپلارنى ئىپتىدائىي ماتېرىياللار ئىچىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي ماتېرىيال دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

تارىخ ماتېرىياللىرىنى يېزىشتا «راستچىل بولۇش، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش» — تارىخ ماتېرىياللىرى خىزمىتىنىڭ تۈپ پرىنسىپى ۋە ئاساسىي يېتەكچى ئىدىيىسى. ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن، شەخسەن كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان ئەھۋاللارنى يېزىش بولسا، تارىخ ماتېرىياللىرى خىزمىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئەلۋەتتە، ئەسلىمە تارىخ ماتېرىياللىرىنى يېزىش، ھەرگىز كۆز ئالدىدىكى ئىشلارنى يېزىش ئەمەس، بەلكى نەچچە ئون يىل ئىلگىرىكى ئىشلارنى يېزىشتۇر. زامانىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ۋاقتى، ئادەملەر ۋە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلىكلەر ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ قېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، تارىخ ماتېرىياللىرى يازماقچى بولغاندا ياكى يېزىش جەريانىدا، ھۆججەتلىك ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى ئىزدەپ تېپىش، پايدىلىنىش بەكمۇ پايدىلىق. بۇ ئارقىلىق تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ ئىشەنچلىك بولۇشىغا ۋە توغرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى ھەمدە ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى كۆرۈش جەريانىدا ئاپتورنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ئەھۋاللارنى قايتا يادىغا كەلتۈرۈپ، تېخىمۇ چوڭقۇر تارىخ ماتېرىياللىنى قېزىۋالغىلى بولىدۇ.

ئارخىپ تارىخ يېزىشنىڭ ئاساسىي بولسىمۇ، لېكىن تەبئىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئارخىپنى ساقلاپ قېلىش ناھايىتىمۇ مۇشكۈل بولغان. قەدىمكى تارىخىي پاكىتلار ئۇستىدە بەس - مۇنازىرىنىڭ كۆپ بولۇشى دەل شۇلارغا ئائىت ئارخىپ ماتېرىياللىرىنىڭ

كەملىكىدىن بولغان. قىسقىسى، يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان دېمۇ ئۇرۇش پارتلاش ۋە خىلمۇخىل نورمالسىز ئامىللارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، كۆپلىگەن قىممەتلىك ئارخىپلار بىزگە يېتىپ كېلەلمەي، تارىخ تەتقىقاتىدا بوشلۇق شەكىللەندۈرۈپ، تارىخشۇناسلىققا زور قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. بۇ ھالەت سىياسىي كېڭەشنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرى خىزمىتىنى ئىشلىگۈچى خادىملىرىغا تارىخىي سەرگۈزەشتىسى مول ياشانغان ھەر ساھە كىشىلىرىنى بۇاستە سەرگۈزەشتىسى ۋە ئاڭلىغان - كۆرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى ۋە بۇنىڭدىن كېيىن پايدىلىنىش قىممىتى بار ماتېرىياللارنى ئەسلىمە شەكلىدە يېزىپ چىقىشقا ئۈيۇشتۇرۇپ، تارىخنىڭ ئەينى قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھۆججەتلىك ئارخىپلارنىڭ يوقلۇقىدىن بولغان بوشلۇقنى تولدۇرۇشتەك ۋەزىپىنى ئادا قىلىشنى ئۇكلىدى. ھازىر تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ تارىخنامە يېزىش، تەزكىرە يېزىش ھەمدە ھەرخىل كەسىپىي خىزمەتلەرنىڭ تارىخىي جەريانىنى يېزىشتا ئۇنۇملۈك پايدىسى بولماقتا. تارىخ تەتقىقاتىدا نۇرغۇن كەمتۈك جايلار تولۇقلىنىپ، نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەمەلىي ۋە تەپسىلىي جەريانى بىلەن قايتا نامايان بولماقتا.

ئارخىپ ھۆججەتلىرى مەزمۇن جەھەتتىن رېئال مەسىلىنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان، لېكىن ئۇ نوقۇل تارىخىي قوليازما ئەمەس. بۇ جەھەتتىن ئۇ بىرقەدەر كەڭ ئوبيېكتىپلىققا ئىگە. لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئارخىپ ھۆججەتلىرى بەكمۇ ئىخچام يېزىلغان بولۇپ، تەپسىلىي، ئۇششاق بايانلىرى ئاز. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، تارىخ ماتېرىياللىرى ئارخىپ ماتېرىياللىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى كەمتۈكلۈكىنى تولۇقلىيالايدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، تارىخ ماتېرىياللىرى خىزمىتى سىيا-

سني كېڭەش خىزمىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىي؛ ئارخىپ خىزمىتى بولسا كومپارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىي. بۇ ئىككىسىنىڭ تەشكىلىي رەھبەرلىكى ۋە خىزمەتنىڭ كونكرېت مەزمۇنى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر - بىرىگە زىچ باغلانغان ئىككى ساھە. ئۇلارنى يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان تارىخ تەتقىقاتىنىڭ ئىككى ئۇلى ۋە ئاساسىي دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئارخىپ خىزمىتىنى ئاساس، تارىخ ماتېرىيالىرى خىزمىتىنى قوشۇمچە قىلغاندا، تارىخ تەتقىقاتى ئوڭۇشلۇق چوڭقۇرلىشالايدۇ.

(ئاپتورى: ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش كاتىبات باشقارمىسىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامي**

چاقىلىق خەلقنىڭ ئىسيانە قىلىش قىزغىنلىقىدىن ئەسلىمە

ئابدۇۋۇھاپ روزى

ياپون جاھانگىرلىكى 1937 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى جۇڭگو زېمىنىگە كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. جۇڭگو خەلقى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ «ياپون جاھانگىرلىكىنى جۇڭگو زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىش، ئالقانچىلىك يەرنىمۇ بەرمەسلىك ...» دېگەن تەشەببۇسىغا ئاۋاز قوشۇپ، پۈتۈن دۇنيادىكى تىنچلىقپەرۋەر خەلقنىڭ قوللىشى، سوۋېت كومپارتىيىسىنىڭ مەدەت ۋە ياردەملىرىگە ئېرىشىپ، مەملىكەت مىقياسىدا «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئالدىنقى سەپكە ئىسيانە توپلاش ھەرىكىتى» نى قوزغىدى. شۇ جۈملىدىن چاقىلىق ۋە كۆنچى (ھازىرقى لوپنۇر) ناھىيىلىرىدىكى خەلق لەرمۇ 1938 - يىلى قىشتا چىن قەلبىدىن ئۇرغۇپ چىققان ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن، «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئالدىنقى سەپكە بىر كۆرەشچى ئايروپلان تەقدىم قىلىش» تەك مۇجىزە يارىتىپ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۇلۇغسى بولۇپ قالغانىدى.

بىز 1937 - يىلى «7 - ئىيۇل ۋەقەسى» دىن تارتىپ 1945 - يىلى 14 - ئاۋغۇست كۈنى ياپون جاھانگىرلىكى

تەسلىم بولغانغا قەدەر ئارىلىقتىكى ئومۇمىي ئىشانە سانىنى ئىگىلىيەلمىگەن بولساقمۇ، 1938 - يىلىدىكى بىر قېتىملىق سەپەرۋەرلىك يىغىندا ئىشانە توپلاش ئەھۋالىنى نەمۇنە سۈپىتىدە ئىگىلەپ چىقتۇق.

1938 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى چاقىرىق هاكىمى زۇنۇن ئىسلامۇۋ (موسكۋا ئېنتېرناتسىئولىغا تەۋە كىشى) ناهىيىلىك هۆكۈمەت نامىدىن 20 نەچچە داشقازاندا پولۇ ئەتكۈزۈپ، پۈتۈن ناهىيە خەلقىنى ئېزىز هاجمىنىڭ قورۇسى يېنىدىكى ۋاقىتلىق يىغىلىش مەيدانىغا تەكلىپ قىلغان. بۇنىڭغا يېڭىسۇ، مىرەن، ۋاششەرى يېزىلىرى ۋە لوپنۇر كۆلى چارۋىچىلىق رايونى، ئالتۇنتاغ چارۋىچىلىق رايونى، كەڭلايقا، چەرچەن دەريالىق بويى چارۋىچىلىق رايونى قاتارلىق ناهىيىگە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ ۋەكىللىرىنمۇ تەكلىپ قىلغان. بۇ چوڭ يىغىلىشتا زۇنۇن ئىسلامۇۋ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ 1937 - يىل 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە نەنجىنده 300 مىڭدىن ئارتۇق جۇڭگولۇقنى ۋەھشىيلەرچە قىرىپ ئۆلتۈرۈش ئەھۋالىنى ئېچىنىشلىق هالدا سۆزلەپ بەرگەن ۋە ئۆزىمۇ «هۇ» تارتىپ يىغلاپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن، خەلقنىڭ ياپون جاهانگىرلىكىگە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك روهى ئۇرغۇپ، ئېچىنىشلىق يىغا - زارى پۈتۈن مەيدانىنى قاپلىغان. زۇنۇن ئىسلامۇۋ ئاشۇ چوڭ يىغىندا «ياپون جاهانگىرلىكىگە قارشى ئالدىنقى سەپكە ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئىشانە توپلاش»، «ماۋارىپقا ئىشانە توپلاش»، «ئاقارتىش، تەرەققىيات ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشانە توپلاش» نى ئۇتتۇرىغا قويغان؛ «ماۋارىپ ئارقىلىق ئۆزىمىزنى پەن بىلەن قوراللاندۇرمىساق، ياپونىيەدەك كىچىك دۆلەتمۇ بىزنى بوزەك قىلىدۇ، تاريختا بىز ئاز زىيان تارتمىدۇق» دېگەن.

بىز ئىگىلىگەن ماتېرىيالىلاردىن قارىغاندا، شۇ كۈنى يېزا بايلىرى، شەھەرلىكى هۈنەرۋەن - كاسىپلار، سودىگەرلەر، دېھقانلار، چارۋىچىلار، كانچىلار دەرهال هەرىكەتكە كېلىپ، 300 تۈيۈق قوي، 80 تۈياق كالا، 32 دانە تۆگە، 10 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۈمۈش، 50 سەردىن ئارتۇق ئالتۇن ئىشانە قىلغان. هەتتا بەزى دېھقانلار يىغىن مەيدانىغا كېيىپ كەلگەن كېيىملىرىنى سېلىپ يىغىن سەھنىسىگە سۈنغان؛ مىنىپ كەلگەن ئات - ئېشەكلىرىنمۇ ئېگەر - توقۇملىرى بىلەن تەقدىم قىلىۋەتكەن. شۇ يىغىلىشتىن كېيىن، زۇنۇن ئىسلامۇۋنىڭ تەكلىپى بىلەن، سوۋېت ئۆزبېكىستانىدىن ئايروپىلان بىلەن كەلگەن سەنئەت ئۆمىكى ئويۇن قويۇپ بەرگەن. ئۇدا ئۇچ كۈن ئوغلاق تارتىشىش قاتارلىق ئاممىۋى تەنتەربىيە ۋە ياپون جاهانگىرلىكىگە قارشى يۇرت ئايلىنىپ ناماىيش قىلىش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلغان (بۇ يىغىلىش سوۋېت ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ 21 يىللىقىنى تەبرىكلەشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان). شۇ يىغىلىشلاردىن كېيىن، 1942 - يىلىغىچە هەر يىلى ئىشانە توپلاش ئادەتكە ئايلانغان. شۇڭا، شەھەر ئىچىدە ۋە ۋاششەرى، يېڭىسۇ، مىرەن، نۇڭلىڭخۇ قاتارلىق يېزىلاردا يېڭى مەكتەپ بىنالىرى، لوپ كۆۋرۈكى، بېكەت - دەڭ، يىكەنبۇجمال، تاتلىقبۇلاق (جىنلىخ) ئۆتەڭلىرىنىڭ دەڭلىرىنمۇ ئىشانە قىلىنغان پۇللار بىلەن زامانىۋى شەكىلدە سېلىنغان.

ۋەتەنپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر، ئەمگەكچان، باتۇر ۋە مەرد چاقىلىق خەلقى بۇ ئەنئەنىۋى ئادىتىنى هازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. 1950 — 1951 - يىللىرى ئىشانە قىلىش يولى بىلەن هەر قايسى يېزىلاردا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۈچۈن مەكتەپ ۋە يىغىن ئېچىش ئورۇنلىرى سېلىندى. 1950 - يىل 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

«غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىشتا قۇربان بولغانلار خاتىرە مۇنارىدسى» ئۈچۈن 2،060،00 يۈەن ئىئانە ئەۋەتىلدى. «ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش» ئۈچۈن 1951 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى 348،937،00 يۈەن پۇل، 222 سەر كۆمۈش، 15 يامبۇ (ھەر بىرى 50 سەرلىكتىن) ئىئانە ئەۋەتىلدى؛ 1952 - يىل 10 - ئايدا ئىككىنچى قېتىم 155،331،319 يۈەن (ھازىرقى 15،534 يۈەنگە تەڭ) ئەۋەتىلدى؛ 1953 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 كۈنى ئۈچىنچى قېتىم 2،365،630 يۈەن (ھازىرقى 2،366 يۈەنگە تەڭ) ئەۋەتىلدى. 1990 - يىلى چاقىلىق مائارىپى ئۈچۈن 636،048 يۈەن ئىئانە تۇپلاندى.

(ئاپتورى: چاقىلىق ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتىن).

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرغۇن ئۆمەر

1950 - يىلى 3 - ئايدىن 1952 يىلى 3 - ئايغا قەدەر باندىت ئوسمان گۇرۇھىنى تارمار قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

ئىسمائىلوۋ مۇھەممەت

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى خەلق ئازادلىق ئارمىيە سوستاۋىدا 5 - كورپۇس قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، مەزكۇر كورپۇسنىڭ 14 - دىۋىزىيە 40 - پولكى 1949 - يىل 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيە 6 - كورپۇس قىسملىرى بىلەن غەلبىلىك ئۇچراشتى.

1950 - يىل 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بۇيرۇق بويىچە مەن 40 - پولك 3 - باتالىيونىنى باشلاپ، ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا يۆتكىلىپ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق 6 - كورپۇس 16 - دىۋىزىيىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتتۇم. بىز قۇمۇل ئايرودرومىغا قونغاندا، 16 - دىۋىزىيە قوماندانى ۋۇزۇكشيەن، سىياسىي كومىسسارى گۇەن شىجۇ باشلىق كوماندىر - جەڭچىلەر بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى؛ قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن، ھەر جەھەتتىن غەمخورلۇق قىلدى ۋە يولبورۇق كۆرسىتىپ تۇردى.

يولۇاسنىڭ قىچچپ كېتىشى

يولۇاس يېشى 60 تىن ئاشقان، گومىنداڭنىڭ شاۋجاڭ دەرىجىلىك ئەمەلدارى بولسىمۇ، پارتىيە ئۇنىڭغا ھەقىقەتكە قايتقانلار قاتاردا مۇئامىلە قىلىپ يەنىلا قۇمۇلنىڭ ژالىيلىق ۋەزىپىسىنى بەرگەنىدى. ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنى خەنزۇ بولۇپ، گومىنداڭ مەركىزىي بىرقە مەكتىپىدە ئوقۇغان سىياسىي تۈسكە ئىگە ئايال ئىدى. 45 - يىللى يولۇاس شىنجاڭغا چىقىش ئالدىدا، گومىنداڭ بۇ ئايالنى يولۇاس بىلەن توي قىلدۇرۇپ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. بۇ ئايال كۆرۈنۈشتە يولۇاسنىڭ خوتۇنى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ سىياسىي مەسلىھەتچىسى ئىدى. بىز قۇمۇلغا بارغان ژاقتىمىزدا، بۇ ئايال ئايالىلار جەمئىيىتىدە خىزمەت قىلۋاتقانىكەن.

بىز قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن، بۇرھان ئەپەندى ۋە 16 - دېۋىزىيە كومىسسارى گۇەن شىجۇ قاتارلىق يولداشلارنىڭ يولىيورۇقىغا بىنائەن، يولۇاس بىلەن بىرنەچچە قېتىم كۆرۈشتۇم، ئۇنىڭغا پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەقىقەتكە قاتقانلارغا كەڭچىلىك قىلىدىغانلىقى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت سىياسىتىگە قەتئىي ئىشىنىپ، ئۇنى قوللاپ ھىمايە قىلىدىغانلا بولسا، خىزمەت بېرىلىدىغانلىقى توغرىسىدا چۈشەنچە بەردىم. بۇرھان ئەپەندى ئىچكىرىگە مېڭىش يولىدا قۇمۇلدا يولۇاسنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ (مەنمۇ بار): «ھۆكۈمەت سىزگە ئىشىنىدۇ، ھېلىمۇ ژالىيلىق خىزمىتىدە تۇرۇۋاتىسىز، سىز قۇمۇلنىڭ خىزمىتىگە ئوبدان ياردەملىشىڭ. باشقىچە خىيالىلاردا بولماسىتىن، خەلق ھۆكۈمىتىگە سادىق بولۇپ، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىدىغانلا بولسىڭىز، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت سىزگە كەڭ

چىقىش يولى بېرىدۇ» دېدى.

مەن يولۇاس بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئايرىم كۆرۈشۈپ سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق، ئۇنى نۇرغۇن خىيالىلار چىرمىۋالغانلىقىنى سەزگەنىدىم. ئۇ ماڭا: «مەن يېڭى ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىمەن، جېنىمغاكجۇن قۇمۇلغا كەلگەندە ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالدىم. ۋاڭ جىن سىلىڭ بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ ئارمىيىنى قىزغىن كۈتۈۋالدىغانلىقىمنى ئېيتقانىدىم. بىراق، مەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىچىدە ئۇزۇن ئىشلىگەن، يەنە كېلىپ قۇمۇلدا مېنىڭ نۇرغۇن يەر - زېمىن، قورۇ - جايلىرىم بار، بونىڭغا ھۆكۈمەت قانداق قارايدۇ؟» دېگەنىدەك گەپلەرنى قىلدى. بۇ سۆزلەردىن ئۇنىڭ ئەندىشە قىلىۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى. مەن بۇرھان ئەپەندى ۋە گۇەن شىجۇ يولداشلارنىڭ يولىيورۇقى بويىچە، ئۇنىڭغا: «گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى سابىق گارنىزون قوماندانى تاۋسىيۋ، سابىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان ئەپەندىلەر شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا چوڭ تۆھپە قوشتى، ئەلۋەتتە. گومىنداڭنىڭ باشقا ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇلارغا ئوخشاش تۆھپە قوشۇپ ھەقىقەتكە قايتتى. خەلق ھۆكۈمىتى ئۇلارغا كەڭچىلىك قىلىدۇ، لايىقىدا خىزمەت بېرىدۇ. سىزمۇ يەنىلا قۇمۇلنىڭ ژالىيسى بولۇپ تۇرۇۋاتىسىزغۇ، ئەندىشە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق» دېۋىدىم، ئۇ ماڭا: «مەن ئەزەلدىن خەلقنىڭ غېمىنى يەپ كەلگەن ئادەم، ئۆلكىمىز ئازاد بولۇپ خەلقىمىز بەخت - سائادەتكە چىقسا، مەن يەنە نېمىشقا ئەندىشە قىلىمەن» دېدى. دېمەك، سۆھبەت جەريانىدا مەن ئۇنىڭغا پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەتلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن چۈشەنچە بەرگەن بولساممۇ، ئۇنىڭ گەپ - سۆزلىرىدىن ئىشەنمەسلىك ئالامەتلىرى بىلىنىپ تۇراتتى.

بىر كۈنى ئۇ مېنى ئۆيىگە چاقىرتىپتۇ. مەن بارسام، ئۇ ئۆزى، خوتۇنى ۋە چوڭ ئوغلى ياقۇپبەك، ۋالىي مەھكىمىسىدىن يەنە بىر كادىر ئولتۇرغانىكەن. ئىشكتىن كىرىشىمگە، ئۇ ماڭا: «تۈنۈگۈن ئۈرۈمچىدىن تېلېگراممۇ ئالدىم، تېلېگراممىدا مېنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپتۇ. بۇ ھەقتە مەسلىھەتلىشەي دېۋىدىم» دېدى. مەن: «بۇ ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، ئۈرۈمچىدىن چاقىرغان بولسا، بېرىپ باشلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ كەلمەمسىز» دېدىم. ئۇ: «مېنىڭ بارغۇم بار، ھېلىقى ئوسمان دېگەن قازاق (ئوسمان باندىتنى دېمەكچى) نىڭ ئادەملىرى يول توسۇپ مال بۇلاپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدىم، يول خاتىرجەم ئەمەس ئوخشايدۇ» دېدى.

مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن: «ئۇنداق بولسا، يۇقىرى بىلەن سۆزلىشىپ، بىر بەن جەڭچى قوشايلى، ئۇلار سىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ چىقسۇن ياكى ئايروپىلان بىلەن چىقىڭ» دېۋىدىم، ھېلىقى كادىر (خەنزۇ) قوشۇلۇپ: شۇنداق بولسۇن، دېدى. ئەمما، خوتۇنى: «بېگىم ئايروپىلاندا ئولتۇرالمايدۇ، قان بېسىمى بار» دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى. مەن شۇ كۈنى كەچتە سىياسىي كومىسسار گۇەن شىجىڭگە ئەھۋالنى دوكلات قىلدىم. سىياسىي كومىسسار ماڭا: «يولۋاس بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتىدۇ، سىلەر ئوبدان دەپسىلەر، مەيلى ئايروپىلان ياكى ماشىنا بىلەن چىقامدۇ، ئۆزى بىر قارارغا كەلگەندە يولغا سېلىپ قويايلى» دېدى.

3 - ئاينىڭ 10 ياكى 11 - كۈنى بولۇشى مۇمكىن، جۈمە كۈنى ئىدى. يولۋاس جۈمە نامازنى ئوقۇپ بولۇپلا، «مەن كارىزغا بېرىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرىمنى تەكشۈرۈپ كېلەي» دەپ، خوتۇنى، ياقۇپبەك، يۈسۈپبەك ۋە بىر كانۇۋينى ئېلىپ، ئۆزى ئىشلىتىپ يۈرگەن قارا پىكاپقا ئولتۇرۇپ، كارىز

تەرەپكە (ئۇنىڭ كارىزى قۇمۇلنىڭ غەربىي تەرىپىدە ئىدى) كەتكەنىدى. شۇ ماڭغانچە تاغقا قېچىپ، ئوسمان باندىتلىرىغا قوشۇلۇپ كېتىپتۇ.

كېيىن ئاڭلىشىمچە، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ خىزمىتىگە قويماقچى بولغانىكەن. ئەمما ئۇ، ئۆز كۆلەڭگىسىدىن ئۈركۈپ قاچقان. 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى باتالیونسىز باريكۆلگە يۆتكىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق ئالدى. يەرلىك ھۆكۈمەت بىزنى ئات بىلەن تەمىن ئەتكەندىن كېيىن، ئاتلىق قىسمىغا ئۆزگىرىپ باريكۆلگە يۈرۈپ كەتتۇق. 3 - ئاينىڭ ئاخىرى قۇمۇلنىڭ شەھەر ئەتراپى كۆپكۆك چېمەنلىكىگە ئايلىنىپ، ئەتىيازنىڭ ئىللىق شامىلى كىشىلەرگە ھۇزۇر بېغىشلاۋاتقان كۈنلەردە، باريكۆل يايلىقى تېخى قېلىن قار ئاستىدا باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن بىخەۋەر ياتقانىكەن. بىز باريكۆلدە يەرلىك خەنزۇ ئائىلىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە چۈشتۇق. خەنزۇ ئائىلىلەر بىزنى ئىسسىق جاي، موما ۋە قازان نانلىرى بىلەن تەمىنلەپ، قىزغىن كۈتۈۋالدى. بىز بىر تەرەپتىن ئۈرۈش تەييارلىقىغا كىرىشىپ، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ ئۆي - قورۇلىرىنى تازىلاش، قار چىقىرىش قاتارلىق ئىشلىرىغا ياردەملەشتۇق. باريكۆلدە تۇرۇشلۇق 16 - دېۋىزىيە 46 - پولك رەھبەرلىكى بىزنى قىزغىن كۈتۈۋېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇش تەييارلىقى ئىشلىرىمىزغا يېقىندىن ياردەم بېرىپ، بىزنى ئوق - دورا ۋە ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلىدى.

50 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئالدى - كەينىدە باريكۆل ئەتراپىدىكى باندىتلار ئەھۋالى

قولغا چۈشكەن باندىتلار ۋە قېچىپ كەلگەنلەرنىڭ ئىقرار قىلىشى ھەم ئېيتىپ بېرىشچە، ئوچ ۋىلايەت مىللىي

ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، بەيتىكتە گومىنداڭ قىسملىرىنىڭ ھمايىسىدە ئۇچ يىلغا يېقىن جان ساقلاپ تۇرغان ئوسمان 1949 - يىلنىڭ ئاخىرى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، گومىنداڭنىڭ بىر قىسىم جاھىل ئۇنسۇرلىرى ۋە ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى مۇئاۋىن كونسۇلى ماكىنانىنىڭ كومۇنىزمغا ۋە خەلقە قارشى پىلانلىغان سۇيىقەستىگە ئاساسەن، 49 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بەيتكتىن قۇمۇل تاغلىرىغا يۆتكىلىپ، ئۇ يەردىكى چارۋا رايونلىرىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان.

ماكىنانىنىڭ ئەكسىيەتچى پىلانىدا، مۇنداق ئىككى غەرەز يوشۇرۇنغان:

بىرىنچىسى، ئوسماننى قۇمۇلنىڭ شەرقىي تاغلىرىغا يۆتكەپ، ئۇ يەردىكى قازاق ۋە ئۇيغۇر چارۋىچىلارنى قۇتراتىپ، پۈت تىرەپ تۇرغۇدەك بازا قۇرۇش؛

ئىككىنچىسى، قۇمۇلنىڭ شەرقىي تېغى جۇغراپىيە جەھەتتە گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە يېقىنراق بولغانلىقتىن، ئۇ يەردىن شىزاڭ تەرەپكە قېچىپ كېتىش ئۇچۇن ئۆزىگە يول قالدۇرۇش.

پىلان بويىچە، ئوسمان بىلەن ماكىنان 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا قۇمۇلنىڭ شەرقىي تاغلىرىغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، بۇ ئەتراپتا قىشلاۋاتقان سابىرباي زالىڭ، مۇقادىل، جانابىل قاتارلىق يۇرت ئاقساقاللىرىغا تەھدىت سېلىپ، بۇ رايوننى ئۆز كونترولىغا ئېلىۋالغان. 50 - يىلى 2 - ئايلاردا ئوسمان ۋە ماكىنانلار يەنە يۆتكىلىپ، تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى سار قۇمۇش دېگەن يەرگە كېلىپ، شەرقتە باربكۆل، غەربتە گۈچۈڭ ۋە موري تەرەپتىن كېلىدىغان چوڭ يولنى كېسىپ تاشلىغان. ئۇلار يەنە سار قۇمۇشنى

مەركەز قىلغان ھالدا، قۇمۇلدىكى يولۋاس، ئالتۇنبەگلەر بىلەن، ئۇرۇمچى نەنسەندىكى سىدىق زالىڭ، ئورازباي، دورجى (موڭغۇل)، گۈچۈڭدىكى جوكەيلەر بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلىغان. ئۇنىڭغىچە ئالتايدىكى سامالوۋ باشچىلىقىدىكى بىر توپ ئاق ئورۇس باندىتلىرىمۇ سار قۇمۇشقا كەلگەن. سانجى، پۇكاك، جىمسار تەرەپلەردە ھەقىقەتكە قايتىشتىن باش تارتىپ بۇزۇلغان بىر قىسىم گومىنداڭ قاچاق ئەسكەرلىرىمۇ بۇ يەرگە كېلىپ، ئوسمان باندىت گۇرۇھىغا قوشۇلغان.

3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ماكىنان ئوسمان ۋە يولۋاس قاتارلىق بىر تۈركۈم باندىت باشلىقلىرى بىلەن سار قۇمۇشتا يىغىن ئېچىپ، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئېشەنچلىك دوستى، ئامېرىكا گومىنداڭغا ياردەمنى ئايمايدۇ. سىلەر گۈڭچەنداڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇپ، ئالتە ئاي پۈت تىرەپ تۇرالىساڭلار، دۆلەت ئارمىيىسى قايتۇرما ھۇجۇم قوزغاپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئۇ چاغدا سىلەرنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىڭلار ئېتىبارسىز قالمايدۇ، دېگەندەك قۇرۇق سۆزلەرگە ئالداپ قويۇپ، بىر كېچىدىلا 13 نەپەر باندىتنىڭ ھمايىسىدە چىڭخەي تەرەپكە قېچىپ كەتكەن.

قۇرۇق سۆز ۋە خام - خىيالارغا ئالدانغان ئوسمان، يولۋاس قاتارلىق باندىتلار ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئۇچ قېتىملىق ئەلچىلەرنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالماي، ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرىكىتىنى توختاتمىغان؛ ئاراتۇرۇكتە ئابدۇللا باشلىق باندىتلار ئاراتۇرۇكتىكى 2 - لىەننى قورشىۋالغان؛ نەنسەندە زالىڭ بىلەن دورجىلار قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرگەن؛ ئوسمانىنىڭ ئادەملىرى يەتتە قۇدۇق، تارانچى ۋە ئاقتاش ئەتراپىدا يول توسۇپ، ماشىنىلارنى

بۇلغان، ھەتتا ئۇنىڭ قوراللىق باندىتلىرى 16 - دېۋىزىيە-
نىڭ يول تەكشۈرۈپ كېتىۋاتقان ئورۇنباسار قوماندانى
يولداش ليۇشاۋغا تۆيۈقسىز ئوق چىقىرىپ، ئۇنى ئۇچ يولداش
بىلەن بىللە ئېتىۋەتكەن.

باريكۆلدىكى ھەربىي يىغىن

شىنجاڭنىڭ تىنچلىقىنى قوغداش، بولۇپمۇ شىمالىي
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى
قوغداپ، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ
بېرىش ئۈچۈن، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۈتۈپ تۇرۇشى ۋە
نەسىھىتىنى ئاڭلىماي خەلقە قارشى قوراللىق توپىلاڭ
كۆتۈرگەن ئوسمان باندىت گۇرۇھىنى تازىلاش قوماندانلىق
شتابى قۇرۇلۇپ، ئالدىنقى سەپ قوماندانلىقىغا 6 - كورپۇس-
نىڭ قوماندانى يولداش لۇيەنفا تەينىلەنگەندىن كېيىن،
ئۇ 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئۆزى باريكۆلگە كېلىپ يىغىن
ئاچتى. يىغىن 46 - پولك مەجلىسخانىسىدا ئېچىلدى. زالنىڭ
ئۈدۈل تېمىغا ماۋجۇشى ۋە جۇدې سىلىگىنىڭ پاختىلىق كىيىم
بىلەن چۈشكەن سۈرەتلىرى ئېسىلغان، ئوك تەرەپتىكى ئىككى
دېرىزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمال رايونىنى
ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەربىي خەرىتە چاپلانغان، ئوتتۇرىغا
ئۇستەل قويۇلۇپ، ئەتراپىغا ئۆزۈن - قىسقا، كونا - يېڭى
ئورۇندۇقلار قويۇلغان. سائەت 10 ئەتراپىدا كورپۇس قوماندا-
نى لۇيەنفا دېۋىزىيە باشلىقلىرى بىلەن بىللە يىغىن زالىغا
كىرىپ، ھەممىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

ئالدى بىلەن 46 - پولكنىڭ قوماندانى يولداش دېڭ
شۆتەن باريكۆل ئەتراپىدىكى باندىتلارنىڭ يېقىنقى

ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، دېۋىزىيە سەنمۇ-
جاڭى يولداش يەنجىڭشەن خەرىتە ئالدىغا كېلىپ:
«ھازىر باندىتلارنىڭ ھەرىكىتى جىددىيلىشىۋاتىدۇ،
بولۇپمۇ بۇنىڭدىن تۆت كۈن بۇرۇن گۇچۇڭدىن
كەلگەن 40 - پولك ۋە 17- دېۋىزىيە قىسىملىرى تەرەپ
پىددىن ئاقتاشتا قاتتىق زەربە يېگەن سامايلوۋ باشچىلىقىدىكى
ئاق ئورۇسلار سار قۇمۇشتىن چېكىنىپ، كىچىك خۇڭلۇشاغا
يۆتكەلدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئوسمان گۇرۇھى ھەرىكەت
قىلىشقا ئوڭاي بولغان كەڭ ئېدىرلىقنى تاللاپ، ئۇنى ئۆزلىرىگە
تايانچ بازا قىلماقچى بولسا كېرەك. بىزنىڭ ھازىرقى ھەرىكەت
نىشانىمىز ئەنە شۇ كىچىك خۇڭلۇشاغا مەركەزلىشىدۇ» دەپ،
كونكرېت ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، يولداش
لۇيەنفا: «ئوسمانغا ھۆكۈمەت بىرىنچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ،
ئۇنىڭغا ھۆكۈمەت تەرەپكە قايتىپ كەلسە، ھېچقانداق زىيان -
زەخمەت يەتكۈزمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، ئۇلار
ھەر قانداق تەكلىپنى رەت قىلىپلا قالماستىن، تېخىمۇ ئەدەپ،
ھۆكۈمەتكە قارشى ئەكسىنقىلابى ھەرىكىتىنى توختاتمىغا-
نلىقى ئۈچۈن، جىددىي تەدبىر قوللىنىشقا مەجبۇر بولدۇق.
بىزنىڭ تەدبىرىمىز بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچى جاھىللارغا زەربە
بېرىش، ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچى تەشۋىقاتلىرىغا ئالدىنىپ
قايمۇققان ھەمدە مەجبۇرىي ھەيدەپ كېتىلگەن ئاممىنى قۇتۇ-
لدۇرۇشتىن ئىبارەت. بىز بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتتە
خەلقنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساس قىلىپ، ھەربىي تەدبىرنى
قوشۇمچە قىلىشىمىز، ھەممە يەردە پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈ-
مىتىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىشىمىز، ئۇچ چوڭ ئىنتىزام،
سەككىز دىققەتنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، كەڭ ئاممىغا ياخشى
ئىش قىلىپ بېرىش، قولغا چۈشكەنلەرگە ئادىل مۇئامىلە قىلىش،

ياردارلارغا غەمخورلۇق قىلىش ئارقىلىق، ئارمىيىمىزنىڭ ھەقىقىي خەلق ئارمىيىسى ئىكەنلىكىنى ئەملىي ھەرىكىتىمىز بىلەن نامايان قىلىشىمىز لازىم» دېدى. يىغىندا يۇقىرىقى يوليورۇقلار بېرىلگەندىن كېيىن، ھەر قايسىمىز ئۆزىمىزگە بېرىلگەن ۋەزىپىلەرنى ئېلىپ، يىغىندىن قايتتۇق.

خۇڭلۇشاغا يۆرۈش قىلىش

يىغىندا بېرىلگەن ۋەزىپىگە ئاساسەن، ئاۋۋال 3 - ئاتلىق باتالىيون يولغا چىقىپ، ئەتىسى چۈشتىن كېيىن سارقۇموشقا يېتىپ باردۇق. كەچتۇرۇن 46 - پولكنىڭ 1 - ۋە 3 - باتالىيونلىرى پولكوۋنىك رەن‌شۆتەنىڭ باشچىلىقىدا ماشىنا بىلەن يېتىپ باردى. قىسىم شۇ كېچە ئارام ئالغاندىن كېيىن، 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى تاڭ سەھەردە كىچىك خۇڭلۇشاغا قاراپ ماڭدۇق. كۈن ناھايىتى ئوچۇق ئىدى. ئەتراپىدىكى ئېدىرلىقلار ۋە كەتكەن دالىلار ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئەمما بىر ئازدىن كېيىن تىيانشان تېخى ئۇستىدە پەيدا بولغان قارا بۇلۇت پۈتۈن ئاسماننى قاپلاپ، يامغۇر يېغىشقا باشلىدى، كېيىن قارغا ئايلاندى. ئىككى - ئۈچ سائەت ئىچىدە پۈتۈن دالا قېلىن قارغا كۆمۈلدى. ئەتراپنى پەرق ئېتىش ۋە يول تېپىپ مېڭىش قىيىنلاشتى. بىزگە يول باشلىغۇچى ئىسمائىل ئىسىملىك خۇيزۇمۇ تەمتىرەپ ئامالسىز قالدى. پولكوۋنىك رەن شۆتەن باشلىق بىر قانچىمىز خەرىتە كۆرۈپ يۆرۈشنى داۋاملاشتۇردۇق. جەڭچىلەرنىڭ كىيىملىرى باشتا ھۆل بولدى، كېيىن شۇبرغان چىقىپ سوغۇقتا مۇز بولۇپ قاتقان بولسىمۇ، توختىماي ئالغا ئىلگىرىلىدۇق. قاراڭغۇ چۈشۈپ، ئەتراپنى پەرق ئېتىش قىيىنلاشتى. جەڭچىلەرگىمۇ ھاردۇق يەتكەنىدى. جەڭچىلەرنىڭ

يۈر - كۆزلىرىنى ئاپئاق قىراۋ قاپلىغان، ئات ۋە قېچىرلارنىڭ تۇمشۇقلىرىدا چوكا مۇزلار قاتقانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، خەلق تاپشۇرغان ۋەزىپىنى ئورۇندىش ئۈچۈن، جەڭچىلەر قەيسەرلىك بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەيتتى. بەزى چوققىلار تېيىلغاق ئىدى. بىر ئات، ئىككى قېچىر تېيىلىپ كېتىپ، يۈك - تاقى بىلەن چوڭقۇرلۇققا دومىلاپ كەتتى. بۇ قېيىن يۈرۈشتە، جەڭچىلەر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلەپ، تۈن يېرىمىدا چوڭقۇر بىر يۇلغۇنلۇق سايغا كېلىپ توختىدۇق. بۇ يەر بوران - شامالدىن خېلى دالدا بولغانلىقتىن، توختاپ ئارام ئالماقچى بولدۇق. جەڭچى - كادىرلار قېلىن قار ئىچىدە ئۈچ - تۆتتىدىن بولۇپ قاردىن ئورا كولاپ ئارام ئالغان بولسىمۇ، ئەمما تاماقلىنىشقا زادى مۇمكىن بولمىدى. مىڭ مۇشكۈلدە تاڭ ئاتقۇزدۇق. ئەتىسى ھاۋا شۇنداق ئوچۇق ئىدىكى، ئاسماندا ئالقانچىلىكمۇ بۇلۇت كۆرۈنمەيتتى. ئەمما تېمپېراتۇرا تۇنۇگۈنكىدىنمۇ تۆۋەن ئىدى.

كۈنچىقىش بىلەن رەن شۆتەن باشلىق بىر نەچچىمىز بىر ئېگىزلىككە چىقىپ قارىدۇق، بىز ياتقان يۇلغۇنلۇق بىلەن خۇڭلۇشانىڭ ئارىلىقى يېقىنلا ئىكەن. بىز خۇڭلۇشادىكى بىر دىتلارنىڭ يېقىنىدىلا ئارام ئالغان ئىكەنمىز. بىزنىڭ كېچىدە يېتىپ كەلگەنلىكىمىزنى بانىدىتلار سەزمەپتۇ. بىز خۇڭلۇشانى كۆزەتتۇق. جەنۇبتىن شىمالغا كېڭەيگەن ساي ئىچىدە كېگىز ئۆيلەردىن قويۇق ئىسلار كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. بانىدىتلار ئىككى - ئۈچتىن بولۇپ ئۇياقتىن - بۇياققا ئات چېپىپ يۈرۈپتۇ. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ بىزدىن بىخەۋەر ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. بىز دۇربۇن بىلەن خۇڭلۇشانىڭ يەر شارائىتىنى كۆزەتتۇق. مەن پولكوۋنىك رەن‌شۆتەنىڭ ئەمدىلا دۈربۈننى ئېلىپ كۆزىتىپ تۇرۇشۇمغا، ئوك تەرەپتىن بىر پاي

ئوق كېلىپ، قولۇمدىكى دۇربۇنىڭ ئۈچىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. بۇ ئوقنى باندىتلارنىڭ كۆزەتچىلىرى ئاتقانىكەن. ئوق ئاۋازى ئاكلانغان ھامان باندىتلار ئۈۋىسى بۇزۇلغان ھەرىدەك قۇتراشقا باشلىدى. بىز ھۇجۇم تەييارلىقى قىلماقچى بولۇپ تۆۋەنگە چۈشتۇق. كوماندىرلارنىڭ دوكلاتىدىن شۇ كېچىسى 70 دىن ئارتۇق جەڭچىنىڭ پۈت - قول، قولاقلىرى ھەر خىل دەرىجىدە ئۈششۈپ كەتكەنلىكىنى، تۆت ئات ۋە ئىككى قېچىرنىڭ توكلاپ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. ئاندىن بىز يول يۈرەلەيدىغان جەڭچىلەرنى دەرھال تەشكىللەپ، 1 - باتالىيون سول تەرەتتىكى تاغ باغرىدىن، 3 - باتالىيون ئوڭدىن، ئاتلىق باتالىيون ئوك تەرەپتىكى ساي ئىچىدىن خۇكلۇشاغا ھۇجۇم باشلىدۇق. ھەر قايسى چوققىلارنى ئىگىلەپ ياتقان باندىتلار بىزنىڭ ھۇجۇمىمىزنى توختاتماقچى بولۇپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىز بىلەن كۈچ ئېلىشالماي، تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ قېچىشقا باشلىدى. بىر يېرىم سائەتچە داۋام قىلغان جەڭدە باندىتلار 10 نەچچە ئۆلۈكىنى ۋە مال - مۈلۈك، چارۋىلىرىنى تاشلاپ شىمالىي ئىدىرلىقلارغا قاراپ قاچتى؛ بىز خۇكلۇشاغا كىرىپ، مەجبۇرلۇق بىلەن كېلىپ قالغان چارۋىچىلارنى ۋە 30 مىڭدىن ئارتۇق مال - چارۋىنى ئاجرىتىۋالدۇق.

شۇ قېتىمقى قار ۋە قاتتىق سوغۇق مال - چارۋىلارغىلا چوك ئاپەت بولۇپ قالماي، بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزگىمۇ ئىنتايىن چوك تەسىر قىلغانلىقتىن، خۇكلۇشادىن 15 كىلومېتر شىمالدا مۆكۈنۈپ ياتقان ئوسمان ۋە يولۋاسلارنى تۇتۇۋېلىشىمىزغا مۇمكىن بولمىدى. ئۇلار يىراقتىن بىزنىڭ شەپىمىزنى ئاڭلاپلا قېچىپ كېتىپتۇ. بىز قولغا چۈشكەن 31 نەپەر ئەسىر بىلەن مال - چارۋىلارنى ئېلىپ، سارقۇمۇشقا قايتتۇق. 70 دىن

ئارتۇق جەڭچى - ئوفىتسېرنىڭ پۈت - قوللىرى ئۈششۈپ كەتكەندىن تاشقىرى، تۈنۈگۈنكى جەڭدە نۇرغۇن يولداشلارنىڭ كۆزىنى قار ئېلىپ كېتىپ، يول يۇرۇشى تولىمۇ قولايسىز ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. بىز ئۇنداقلارنى ئاتقا مىندۈرۈپ، سارقۇمۇشقا ئېلىپ كەلدۇق. پىيادە قىسىملار سارقۇمۇشتىن ماشىنا بىلەن باريكۆلگە قايتتى. بىز ئاتلىق 3 - باتالىيون چارۋىچىلار بىلەن مال - چارۋىلارنى قوغداپ، 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى باريكۆلگە يېتىپ كەلدۇق.

تاغدىكى چارۋىچىلار ئارىسىدا: «ئوسمانغا ھېچقانداق كۈچ تەڭ كېلەلمەيدۇ، ئۇ — باتۇر ۋە مەرگەن، قانچىلىك ئادەم كەلسە، شۇنچىلىكنى ئېتىپ يوقىتالايدىكەن. ئۇنىڭ يەنە 10 چوڭ باتۇرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى 40 - 50 دىن كىچىك باتۇرنى ئەگەشتۈرۈپ يۈرىدىكەن. ئۇلار زادى يېڭىلىپ باقماپتۇ، ئوسمانغا ئەگەشمىسە، مال - مۈلكىنى تارتىۋېلىپ ئادەملەرنى تۇتۇپ كېتىدىكەن» دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل گەپ - سۆزلەر قارقىلىپ يۈرگەنلىكتىن، قۇمۇلنىڭ شىمالى ۋە غەربىي تاغلىرىدا قىشلاۋاتقان سابىر باي زالىڭ ھۆكۈمەتكە بېقىنماي تۇرۇۋاتاتتى. ئەمما، بۇ «يېڭىلمەس» ئوسماننىڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي، ئۆز جانلىرىنى ئارانلا ئېلىپ قاچقانلىقى ئەل ئىچىگە چاقماق تېزلىكىدە يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ غەم - ئەندىشىدىن خالاس قىلدى. بىز باريكۆلدىن چارۋا رايونغا ۋەكىل ئەۋەتتۇق. ئىككى كۈندىن كېيىن چارۋىچىلارنىڭ يۈرت چوڭلىرىدىن بەش كىشى كەلدى. بىز ئۇلارنى قوي سويۇپ كۈتۈۋالدۇق. پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىتىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ نەسىھەتنى قايتىپ كېلىشىنى ئېيتتۇق. ئۇلار بىزگە ئىككى تۈرلۈك تەلەپ قويۇپ: «بىرىنچى، يېقىندا

مىنىستىرلار ھەيدەپ كەتكەن 91 تۆگە قايتۇرۇپ بېرىلسە، ئىككىنچى، بىزنىڭ ھاياتىمىز ۋە مال - چارۋىلىرىمىزغا كاپالەتلىك قىلىنسا» دېدى. بىز بۇ تەلەپلەرنى باربكۆلگە خەۋەر قىلىپ، تۆگىلەرنى قايتۇرۇش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىگە ھېچقانداق دەخلى يەتمەيدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەردۇق. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىر ھەپتىگە قالماي مال - چارۋىلىرىنى ئېلىپ نەنسەنگە كۆچۈپ كەلدى. باربكۆل خەلق ھۆكۈمىتى ئۇلارنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇردى ۋە قۇمۇلدىن ئاشلىق، رەخت، كۇندىلىك بۇيۇملارنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا غەمخورلۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن باربكۆل ناھىيىسى تىنچ يېڭى تۇرمۇشقا ئىگە بولدى.

ئاراتۇرۇك ناھىيىسىگە بېرىپ 2 — روتا بىلەن ئۇچرىشىش جەريانى

ئارا تۇرۇك - شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇلۇڭىغا جايلاشقان، چارۋىچىلىقنى ئاساس، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان بىر كىچىك ناھىيە. 50 - يىلى 2 - ئايلاردا 46 - پولك 1 - ئىسكادىرونىنىڭ 2- روتىسى بۇ ناھىيىگە بېرىپ ئورۇنلاشقانىدى. ئۇ يەردىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىدىن ئەبەيدۇللا شىيەنجاڭ قاتارلىقلار ئۆز مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ئۈچۈن، ئارمىيىگە قارشى مەخپىي گۇرۇھ ئۆيۈشتۇرۇپ، يولۋاسنىڭ يولىيورۇقىنى ئېلىشقا ئابدۇللا ئىسىملىك بىر ئادىمنى قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. بۇ ئادەم يولۋاس بىلەن كېچىسى كۆرۈشۈپ، بىر- مۇنچە يولىيورۇقلارنى ئېلىپ ئارا تۇرۇككە قايتقاندىن كېيىن، تۆۋەندىكىدەك ئەكسىيەتچى تەشۋىقاتلارنى تارقاتقان:

1) كومۇنىست خىتايلار قۇمۇلغا كېلىپ يولۋاس بېگىم-

دىن 100 نەپەر ئۇيغۇر قىزى بېرىنسەن، دەپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ بېگىم قاتتىق رەنجىپ، خۇدا يولىدا تاغقا قاچماقچى بوپتۇ.

2) ئۇلار خەلقلەرنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى تارتىۋېلىپ، ئەرلەرنى بىر ئۆيگە، ئاياللارنى بىر ئۆيگە جايلاشتۇرۇپ، بىر قازاندىن تاماق بېرىدىكەن.

3) دىنىنى يوقىتىپ مەسچىتلەرنى چېقىۋېتىدىكەن. ئۇلار مۇشۇنداق ئەكسىيەتچى تەشۋىقاتلىرى بىلەن خەلق ئىچىدە ئەندىشە پەيدا قىلغان، ئاندىن بىر قىسىم ئادەملەرنى توپلاپ ئازاد بولۇش ھارپىسىدا يوشۇرۇپ قويغان قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇپ، 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بىر كېچىدىلا ھۇجۇم قوزغاپ، ئارا تۇرۇككە يېڭى كېلىپ تېخى خەلق ئامىمىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئۈلگۈرمىگەن 2 - روتىنى قورشۇۋېلىپ، تېلېگراف - تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈپ تاشلىغان. شۇنىڭ بىلەن 2 - روتىدىكى جەڭچى - كادىرلار ھېچقانداق يەر بىلەن ئالاقە قىلىشالماي قورشاۋدا قالغان. 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بىزنىڭ ئاتلىق باتالىيونىمىز ئارا تۇرۇككە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق تاپشۇرۇپ ئالدى. جىددىي تەييارلىق كۆرۈپ، ئېلاخۇن باشلامچىلىقىدا 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يولغا چىقتۇق.

ئارا تۇرۇكنىڭ دەرۋازىسى دەپ ئاتالغان دازىگۇلاك داۋىنىدا قۇسمان تەيجىنىڭ باندىتلىرى بىزنى توستى. ئىككى تەرەپ قاتتىق ئېلىشتۇق. جەڭ خېلى جىددىي بولدى. ئاخىر باندىتلار چىداشلىق بېرەلمەي، تۇزلۇق كۆلگە قاراپ قاچتى. مۇشۇ ئۇرۇشتا روتا كوماندىرى ئەكەجان قۇربان بولدى. باندىتلار تۇزلۇق كۆل ئەترابىدا ئالدىمىزنى يەنە توسماقچى بولۇپ قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇلارنى تارمار قىلىپ، 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى تاڭ سەھەردە ئارا تۇرۇك ناھىيە با-

ژىردىغا يېتىپ كەلدۇق. مەغلۇپ بولغان باندىتلار ئارا تۇرۇگنى تاشلاپ قاچتى. بىز 2 - روتا تۇرغان گازارمىغا يېقىنلاشقىنىمىزدا، بۇ قەيسەر، قەھرىمان 2 - روتىنىڭ قىزىل بايرىقى گازارما ئۈستىدە لەپىلدەپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھاياجانلاندۇق. بىز ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈش سىگنالى بەرگىنىمىزدە، 2 - روتىدىكى جەڭچى — كوماندىرلار تام ئۈستىگە چىقىپ بىزنى كۆزەتتى ۋە ئىككى جەڭچىنى دەرۋازىدىن چىقىرىپ بىزگە ئەۋەتتى. ئۇلار يېقىنلاپ 40 — 50 مېتر قالغىچە ئارىلىققا كەلگەندە، بىزدىن گۇمانلىنىپ، دەرھال قورالىنى تەڭلىدى. ئۇلارنىڭ بىزدىن گۇمانلىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. چۈنكى، 2 - روتا ئىچكىرىدىن چىقىپلا ئۈدۈل باريكۆلگە كەلگەنلىكتىن، مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىنى كۆرمىگەن، مىللىي ئارمىيىنىڭ چىرايى ۋە كىيىم فورمىسى ئۇلارغا باشقىچە تۇيۇلغان. بىر جەڭچى دەرھال قۇلاقچىسىنى ھېلىقى ئىككى جەڭچىگە ئېتىۋىدى، ئۇلار قۇلاقچىدىكى كاكارنى كۆرۈپلا ئىنتىنىڭ كېلىپ، بىز بىلەن سەممىي كۆرۈشتى ۋە ئۆز قىسمىغا خەۋەر قىلدى. بىزمۇ گازارمىغا يېقىنلاشتۇق. ئۇلارنىڭ كوماندىرى يولداش خۇ جىڭشەن باشلىق جەڭچى - كادىر كېلىپ بىز بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى. بىز تىل بىلمىسەكمۇ، ئۆزئارا يېقىملىق چىرايلىرىمىزدىن يۈرەك قەلبىمىزنى چۈشىنىشكەنىدۇق. پولكوۋنىك رېن شۇتەن پۈتۈن روتىدىكى يولداشلارغا ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە قوماندانلىق شتابىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. ئاراتۇرۇكنىڭ بازىرى شۇنىڭ بىلەن خۇشاللىق تەنتەنىسىگە چۆمدى. ئەيەيدۇللا باشچىلىقىدىكى باندىتلارنى قوغلاپ تارمار قىلىش ئۈچۈن، بىزنىڭ ئاتلىق باتالىيونىمىز بىلەن 46 - پولكنىڭ بىز باتالىيونى جەنۇبىي تاغ ئېدىرلىقلىرىغا داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ،

ئەتىسى باندىتلارنىڭ بىر قىسمىنى تارمار قىلىپ، ئاراتۇرۇكتىن مەجبۇرىي ھەيدەپ كېتىلگەن بىر قىسىم خەلقىمىزنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز ماكانلىرىغا قايتۇرۇپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردۇق. ھۆكۈمەتسىز ئۇلارغا ماشىنا بىلەن ئاشلىق ۋە كۇندىلىك بۇيۇملار ئەۋەتىپ ئەمگورلۇق قىلدىي. بىزنىڭ ئاتلىق باتالىيونسىز يەنە تېيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە يوشۇرۇنغان قاچاق گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. يولداش ئېلاخۇن رەھبەرلىكىدە، باغراش چوققىسىنىڭ غەربىي تەرىپى بىلەن كېسىپ ئۆتۈپ، ئارىتام، شوپۇل دېگەن يېزىلار ئەتراپىدا رازۋېتكا قىلىپ، گومىنداڭچىلارنى قورشۇۋالدۇق، بىز 46 - پولكنىڭ 8 - باتالىيونى بىلەن بىرلىكتە دۇشمەنگە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەندىن كېيىن، گومىنداڭچىلارنىڭ 20 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلدى، 370 كە يېقىن ئادىمى تەسلىم بولدى، ناھايىتى ئاز بىر قىسىملا ئەرقە قاراپ قېچىپ كەتتى. بىز 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا غەلىبە بىلەن قۇمۇلغا قايتىپ كەلدۇق. بىزنىڭ يەنە بىر قىسىم كۈچىمىز ئارا تۇرۇك ئەترايىدا تاكى 8 - ئايغا قەدەر قالدۇق باندىتلارغا قوغلاپ زەربە بېرىش ۋەزىنىسىنى ئورۇنداپ تۇردى.

بەيتىك ۋە جۇڭغارىيىدە ئوسمان باندىتلىرىغا قوغلاپ زەربە بېرىش

ئوسمان باندىت 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خۇڭلۇشادا ئېغىر زەربە يېگەندىن كېيىن، خىشەنتۇ ئارقىلىق غەربكە قېچىپ، 5 - ئاينىڭ بېشىدا بەيتىكتىكى كونا ئۇۋىسى ئۇلاستاي، قاختا دېگەن يەرلەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ يوشۇرۇنۇۋالغان.

بۇ باندىتلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، 5 - ئاينىڭ ئوتتۇ-

رىسىدا يولداش لۇيەنفا (6 - كورپۇس قوماندانى) قوماندان لىقىدىكى شتاب گۇچۇڭغا يۆتكەپ كېلىنگەندىن كېيىن، مورى - گۇچۇڭ تەرەپتە تۇرۇۋاتقان 5 - كورپۇسنىڭ 40 - ئاتلىق پولكى بىلەن 17 - دىۋىزىيە قىسىملىرى دىۋىزىيە قوماندانى يولداش چېڭ يۈچاڭنىڭ رەھبەرلىكىدە، جياڭجۇن مىياۋ ئارقا - لىق جۇڭغارىيىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بەيتىككە يۇرۇش قىلدى. بەيتىكنىڭ ئارىلىقى 200 كىلومېتردىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇچ كېچە - كۈندۈز قاتتىق ماڭغاندا ئاندىن يېتىپ بارغىلى بو - لاتتى. پىلان بويىچە، ئارمىيىمىز دۈشمەنىنى ئىككى تەرەپتىن ئوراپ يوقىتىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. بۇ سەپەر خېلى جاپالىق بولدى. ئوسمان باندىتلىرى بەيتىك تاغلىرىنىڭ مۇھىم ئورۇن - لىرىنى ئىگىلىۋالغانلىقتىن، بىزنى توسۇۋالماقچى بولغانىدى. ئەمما، بىزنىڭ كوماندىر - جەڭچىلىرىمىز دۈشمەنگە قارشى قاتتىق جەڭ قىلىپ، قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. دەل شۇ ۋاقىتتا، فورمىسى ئوخشاشمايدىغان بىر قىسىم ھەربىي قوشۇن تاغ زەم - بىرەكلىرىدىن ئوت ئېچىپ، بىزگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. بىز تەرەپ ئۇلارنىڭ موڭغولىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئىكەنلىكىنى سېزىپ، دەرھال ئورۇشنى توختاتتۇق. بۇ ئورۇشتا ھەر ئىككى تەرەپتىن بىر ئاز زىيان - زەخمەتلەر بولدى. ئۇقۇشماسلىق بولغانلىقىغا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ئەپۇ سوراشتۇق. ئاندىن ئارمىيىمىز ھۇجۇمنى داۋاملاش - تۇرۇپ، باندىتلارنى بەيتىكتىن قوغلاپ چىقاردۇق. بەيتىك دېگىز يۈزىدىن ئۈچ مىڭ مېتر ئېگىزلىكتە بولۇپ، شىمالىي تە - رىپى مۇڭغولىيىگە، شەرقىي جەنۇب ۋە غەربىي ئېتەكلىرى دۆلە - تىمىزگە تەۋە، جەنۇبىي ئېتىكى جۇڭغارىيىگە تۇتىشىدۇ. ئارمە - يىمىز جۇڭغارىيىنىڭ كېچىسى سوغۇق، كۈندۈزى ئىسسىق بولۇ - شىغا ۋە كۆكۈيۈن ئازابىغا بەرداشلىق بېرگەندىن تاشقىرى،

قۇملۇقتىكى سۇسىزلىق، يېمەكلىكلەرنىڭ ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمەس - لىكىدەك تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، سارقۇمۇش، جىلغى - باستاۋ، ئېشەكقۇرت، جاڭجۇن مىياۋ ئەتراپلىرىدا باندىتلارغا قوغلاپ يۇرۇپ ئەجەللىك زەربە بەردى. شۇڭا، ئوسمان باندىت - لىرى ئالتاي تاغلىرىغا كىرىۋېلىش قارا نىيىتىگە يېتەلمەي، قالدۇق باندىتلىرىنى باشلاپ 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا قۇمۇل تاغ - لىرىغا قاراپ قاچتى. دەل شۇ مەزگىلدە، ئوسمانىنىڭ سارقۇمۇشتا تۇرۇپ ئېلىپ بارغان مەخپىي ئالاقىسىگە ئاساسەن، ئورۇمچى نەنسەندىكى سىدىق زالىڭ، تەڭگىرداۋان ئەتراپىدىكى موڭ - غۇللاردىن دورجى، قۇتۇبى ۋە سانجى تاغ رايونىدىكى باندىت - لاردىن ئوراز باي دېگەنلەر 5 - ئايدا توپلاڭ قوزغاپ ھۆكۈ - مەتكە قارشى چىقتى. 40 - پولكنىڭ بىر ئاتلىق روتىسى بە - لەن 17 - دىۋىزىيىنىڭ بىر ئاتلىق روتىسى ئۇلارغا قارشى ئاتلىنىپ، تەڭگىرداۋان ۋە ئالغۇينىڭ باش تەرەپلىرىدە باندىت - لارغا ئەجەللىك زەربە بەردى. ئاخىر ئۇلارنى تارمار كەلتۈ - رۈپ، سىدىق زالىڭ، دورجى، ئوراز بايلارنى تىرىك قولغا چۈشۈردى (51 - يىلى 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، ھەربىي سوتىنىڭ قارارى بويىچە، يۇقىرىقى ئۈچ نەپەر باندىت باشلىقى قاتارلىق 17 نەپەر باندىتقا ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىندى).

يولۋاس بىلەن ئوسمان خۇڭلۇشادىن قېچىپ چىقىپ خشەنتۇغا يەتكەندە، بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىت لاپى پەيدا بولغان. ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن مۇددىئاسى ۋە مەقسىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوسمان بەيتىك ۋە ئالتاي تەرەپكە، يولۋاس بىر قىسىم گومىنداڭ قاچاقلىرىغا تايىنىپ شەرققە قاراپ قاچقان. بىزنىڭ ئۆز ۋاقتىتىكى ۋەزىپىسىمز ئوسمان باندىتىنى تارمار قىلىش ۋە ئارا تۇرۇكتىكى باندىتلارنى يوقىتىپ، قورشاۋدا قالغان 2 - روتىنى قۇتۇلدۇرۇش بولغاچقا،

يولۇاسقا قوغلاپ زەربە بېرىش بىر چەتتە قېپقالغانىدى، پۇر-
سەتتىن پايدىلانغان يولۇاس قۇمۇلنىڭ ئارىتام، شوپۇل دېگەن
يەرلىرى ئارقىلىق 20 گە يېقىن ئادىمى بىلەن چىگىخەي تە-
رەپكە قېچىپ كەتكەن.

ئوسمان باندىتلارغا توسۇپ زەربە بېرىش

بەيتىك ئەتراپىدىن شەرققە قاچقان ئوسمان فاڭساۋخۇ،
خىشەنتۇ ئەتراپلىرىدىكى چۆل - جەزىرىلەردە قېچىپ يۈرۈپ،
قۇمۇل تاغلىرىغا ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقاندا، قۇمۇلدا دەم ئېلىۋ-
اتقان 3 - ئاتلىق باتالىيونغا دەرھال ئۇرۇش تەييارلىقى كۆ-
رۈپ، باريكۆلگە بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق كەلدى. بىز يولغا
چىقىپ 7 - ئاينىڭ ئاخىرىدا باريكۆلنىڭ شىمالىدىكى بىدىشاڭ
دېگەن يەرگە بېرىپلا، ئەتراپقا رازۋېتكا چىقىرىپ، ئوسمانىنىڭ
دېرىكىنى ئالماقچى بولدۇق. بىر كۈنى رازۋېتچىكلار ئىككى
موڭغۇل بالىسىنى تېپىپ كەلدى. ئۇلاردىن ئەھۋال ئۇقۇشساق،
ئۇلار تاشقى موڭغۇلىيەدىن كەلگەنلەر ئىكەن. ئۇلار تاشقى موڭ-
غۇلىيەدە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان كوپىراتىپلىشىش ھەرىكىتىدىن قېچىپ،
ئاتا - ئانىسى بىلەن بىللە مال - چارۋىسىنى ھەيدەپ شىنە-
جاڭغا ئۆتكەنده، بۇنىڭدىن ئىككى كۈن بۇرۇن ئوسمان باندىتلە-
رىغا ئۇچراپ قالغان. باندىتلار ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىسىنى
ئېتىپ تاشلاپ، مال - چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتكەنلىكىتىن، بۇ
بالىلار قېچىپ، چۆلده ئېزىپ يۈرگەنىكەن. بىز بۇ ئەھۋال-
دىن ئوسمانىنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا يۈرگەنلىكىنى پەرەز قىلدۇق.
ئەتىسى ئارغامچىسىنى سۆرەپ يۈرگەن بىر قارا كالا ئۇچراشتى.
بۇنىڭدىن بىزنىڭ گۇمانسىز تېخىمۇ كۆچەيدى - دە، قىسمىنى
باشلاپ بېيشەننىڭ غەربىي ئېتىكىدە ئوسمانىنى قوغلاپ يېتىپ،

ئىككى سائەتتەك قاتتىق جەڭ قىلدۇق. كېيىن ئوسمان بېي-
شەننىڭ تىك تاغ جىراسى (بۇ يەر ئىنتايىن خەتەرلىك جاي)
غا قاچتى. بۇ يەر بىز ئۈچۈن ئەپسىز ئىدى. شۇڭا، بىز ئايلە-
نىپ ئۆتۈپ، شۇ جىزانىڭ شەرق تەرىپىنى ئىگىلىدۇق. 46 -
پولكنىڭ بىر باتالىيونى ئوسمان يوشۇرۇنغان ساينىڭ ئاغزىدىن
كىرمەكچى بولدى. شۇنداق قىلىپ، بىز شەرق - جەنۇب تەرەپلەردىن
تەڭ يۇرۇش قىلدۇق. بىز كېچىلەپ يول يۈرگەنىدۇق، تۈن
يېرىمدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ كېتىپ، خېلى كاشىلا قىلدى.
تاڭ ئېتىش ئالدىدا يامغۇر توختاپ، ساي، جىرالارنى تۇمان
قاپلاپ كەتتى. ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى ۋە پەرق ئەتكىلى بول-
مايتتى. ئالدىنقى رازۋېتچىكلىرىمىز دۈشمەن قاراۋۇلىغا تۇيۇق-
سىز دۇچ كېلىپ قالغانىكەن، قالايمىغان ئوق ئېتىلىپ، ساي
ئىچىدە قىيا - چىيا ئاگلاندى، ئەمما، ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى
بولمايتتى. تاڭ ئېتىپ بۇلۇتلار ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلگەندە،
بىز ئوسمان تۇرغان سايغا 500 مېتردەك قالغىچە يېقىنلاپ
بېرىپ قالغانلىقىمىزنى بىلىپ، ئەتراپنى دەرھال قامال قىلە-
ۋالدۇق. ئەمما، شۇ كۈنكى قېلىن تۇمان ئوسمان ۋە جانىمقا-
لارنىڭ قېچىپ كېتىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئەپلىك پۇرسەت بول-
غانىكەن. بىز ئۇلارنىڭ قەيەرگە، قانداق قېچىپ كەتكەنلىكىنى
بىلەلمايلا قالدۇق. ئۇلارنىڭ قاچقان تەرىپى ئېنىق بولمىسىمۇ،
بىزدىن بىر قىسىم جەڭچىلەر ئۇلارنى ئىزدەپ ماڭدى. قالغان-
لىرىمىز باندىتلار تاشلاپ كەتكەن چېدىر - ئۆيلەرنى تەكشۈر-
دۇق. ئوسمان ياقان ئۆينىڭ تۆرىدە ئۇنىڭ ئورۇن - كۆرپىسى،
ياستۇقى ئاستىدا «پىتالىت» م ارکىلىق تاپانچا، ئۆزۈپتۇ،
جانىمقان ياقان ئۆيدە ئۇچ ياش ئەتراپىدىكى بىر كىچىك بالا
(قارا مەخمەلدىن چاپان كىيدۈرۈلگەن) تېخى تاتلىق ئۇيقۇدا
يېتىپتۇ. كېيىن ئۇقۇشساق، بۇ بالا جانىمقانىنىڭ كىچىك ئوغلى

ئىكەن. بىز بۇ يەردە قولغا چۈشكەن 30 دەك ئادەم ۋە بىر قىسىم چارۋا - مالىلارنى ھەمدە ئوسمان ۋە جانىمقانىنىڭ بارلىق مال - مۈلۈك، ئوق - دورىلىرىنى ئېلىپ قايتتۇق. باندىتلارنى قوغلاپ كەتكەن قىسىملىرىمىز شىمالىنىڭ شەرقىدە جانىمقانىنى ۋە ئۇنىڭ ئايالىنى قولغا چۈشۈرۈپتۇ. ئوسمان يەنىلا توردىن قېچىپ كېتىپتۇ. كېيىن بىز جانىمقانىنىڭ ئىقرارىدىن ئوسمانىنىڭ جانىمقانىنىمۇ تاشلاپ قاچقانلىقىنى بىلدۇق.

ئىككى كۈندىن كېيىن، 16 - دېۋىزىيىنىڭ قۇماندانلىق شتابى بىزنىڭ 3 - ئاتلىق باتالیونغا تېيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ، ئوسمانغا ئىز قوغلاپ زەربە بېرىش توغرىسىدا ۋەزىپە تاپشۇردى. بۇيرۇقتا بىنائەن، نەرىتسكىر، تۇرۇكۇل، ئاراتۇرۇكنىڭ جەنۇبىدىكى ئېدىر لىقلارنى رازۋېتكا قىلىپ يۇرگىنىمىزدە، ئاتلىرى چارچاپ قالغان ئىككى نەپەر باندىتنى تۇتۇۋالدۇق. بۇلارنىڭ ئېقترارىدىن ئوسمانىنىڭ شەرقىدە قاراپ قېچىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. بىز ئىزدەشنى داۋاملاشتۇرۇپ ئارا يولىتۇز (شىڭشىڭشا) نىڭ شىمالىغىچە (ئۇيغۇرچە ئۆمۈر تېغى، خەنزۇچە كۇندۇلۇشەن دېگەن يەرگىچە) بارىدۇق. بۇ چاغدا بىزگە قايتىپ كېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق كەلدى. چۈنكى، ئوسمان باندىتلىرى گەنسۇ مازۇشەن تەرەپكە كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارغا لەنجۇ 3 - كورپۇسنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى تاقابىل تۇرماقچى بولغان. بۇيرۇقتا بىنائەن، بىز شىنجاڭنىڭ ئەڭ شەرقىي شىمالىدىكى شاماخۇ (ئۇيغۇرچە باي دېگەن يەر) گە كېلىپ توختىدۇق. بىز بۇ يەرگە كەلسەك، يېزا خەلقى باندىتلارنىڭ تەتۇر تەشۋىقاتىغا ئالدىنىپ، تاغقا قېچىپ كەتكەنىكەن. بىز ئۇلارغا تۇتۇۋالغان ئىككى ئادەمنى ئەۋەتىپ، تەشۋىق - تەربىيە يۈرگۈزۈپ، ئۇلارنى ئۆز جايىغا قايتۇرۇپ كەلدۇق. ئۇلار بىزگە 13 دانە

ھەرخىل مىلتىق، بەش دانە ئاپتومات، بىر دانە كونا پىلىموت تاپشۇرۇپ بەردى. ئاڭغىچە ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئاشلىق، رەخت ۋە كۈندىلىك بۇيۇملار تارقىتىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى خاتىرجەملەندۈرۈلدى. بىز 8 - ئاينىڭ ئاخىرى ئاراتۇرۇكىكە يېتىكىلىپ، ئۇ يەردىن كۇمىكرى ئارقىلىق قۇمۇلغا قايتتۇق. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلنىڭ تاغلىق رايونلىرى باندىتلاردىن تولۇق تازىلىنىپ، ھەر مىللەت خەلقى تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىدى.

شېردىمان باندىتلىرىغا بېرىلگەن زەربە ۋە ئۇنىڭ تەسىلىم بولۇش ئەھۋالى

مەن بۇيرۇق بويىچە 51 - يىل 2 - ئايدا 40 - پولكنىڭ سەنمۇجاڭ بولۇپ، قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگىچە قايتىپ كەلدىم. دەل شۇ ۋاقىتتا، لەنجۇ 3 - كورپۇس قىسىملىرى باندىت ئوسمانىنى تىرىك قولغا چۈشۈرگەنىكەن. ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېلىپ، ھەربىي سوتقا تاپشۇردى. 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئۈرۈمچى خەلق مەيدانىدا نەچچە ئون مىڭ كىشىلىك سوت يىغىنى ئېچىلىپ، ئوسمان، لى يىڭچى ۋە جانىمقانلارغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىنىپ، دەرھال ئىجرا قىلىندى. 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئەتىگەندە 17 - دېۋىزىيە نىڭ كوماندىرى يولداش چىڭ يۈچاڭ مېنى دېۋىزىيە شتابىغا چاقىرتتى. مەن سىياسىي كومىسسار دۇڭ شاڭسىڭ (ھازىر شىنجاڭ ھەربىي رايون ئارقا سەپ بۆلۈمىدە مەسلىھەتچى) نىڭ ھەمكارلىقىدا شتابقا كىرسەم، يولداش چىڭ سىجاڭ خەرىتىنى كۆرسەتكەچ ماڭا ۋەزىپە تاپشۇرۇپ مۇنداق دېدى: «باندىت ئوسمانغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ ئوغلى شېردىمان دۇڭخۇاڭ تەرەپتىن بىرقانچە كونا باندىتلارنى باش

لاپ بەيتىككە كېلىپ يوشۇرۇنۇپ، گۈچۈكدا جوكەي (گۈچۈك-
نىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى)، قۇمۇلدا ئالتۇنبىك (قۇمۇلنىڭ مۇئاۋىن
ۋالىيسى)، دۆڭشەندە خۇسەيىن (ئەل باشلىقى) لار بىلەن مەخ-
پىي ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنىڭ ئادەم ۋە قورال يارىدەم قىلىشى
ئارقىسىدا، ئۆز ئادەملىرىنى 200 دىن ئاشۇرۇپ‌تۇ. ئۇلار مۇشۇ
ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا جىمسار، سەنتەي، فۇكاڭ ئەتراپىدىكى
خەلىقلەرگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئادەم تۇتۇپ، ئات -
ئۇلاغ، ئوزۇق - تۆلۈك بۇلاپ، بۇ رايوندىكى خەلق ئامما-
سىنى پاراكەندە قىلغانلىقتىن، بىزنىڭ گۈچۈكدا تۇرۇشلۇق
قىسىملىرىمىز ئۇلارغا قاتتىق زەربە بەردى. ئالغان خەۋىرىمىزگە
قارىغاندا، باندىتلار بۇغدادىن جەنۇبقا ئۆتۈپ، ئۇرۇمچى
نەسەندىكى چارۋىچىلارنى پاراكەندە قىلماقچى. شۇڭا، سىز
بىر قەدەر تەجرىبىلىك جەڭچى ۋە كومانداىرلاردىن ئىككى
روتا ئەتراپىدا كۈچ بىلەن جىددىي تەييارلىق كۆرۈپ، 1 -
ئاۋغۇستدىن بۇرۇن داۋانچىڭنىڭ ئۇستىدىكى ساردا‌ۋان ۋە
ئاقسۇ دېگەن ئىككى داۋاننى توسۇپ، باندىتلارنى نەسەن
تەرەپكە ئۆتكۈزمەي تارمار قىلىش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىسىز».
ئۇ، خەرىتىدىكى ئىككى داۋانغا قىزىل بەلگە ئۇرۇپ
قويدى - دە، ئاندىن ماڭا قاراپ: «قانداق قىينىچىلىق بار؟»
دەپ سورىدى. مەن: «قىينىچىلىق يوق، ۋەزىپىنى چوقۇم
ئورۇندايمەن» دېدىم. چىڭ يۈچاڭ ئاندىن: «ئۇنداق بولسا،
سىلەرگە 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئوق - دورا، ئات
يەتكۈزۈپ بېرىمىز» دېدى.

بىز 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن ئاتلىنىپ
يولغا چىقتىم، 31 - كۈنى كەچتە ساردا‌ۋان ۋە ئاقسۇ دېگەن
ئىككى داۋاننى ئېگىلدۇق. كېچىسى داۋان ئاستىدىكى چوڭقۇر
سايلار ئىنتايىن قاراڭغۇ بولۇپ، ھېچ نەرسىنى پەرق

ئەتكىلى بولمايتتى. شۇ كېچىسى باندىتلار ئاقسۇ داۋىنى
ئارقىلىق تۆۋەنلەپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، بىزگە كۆرۈنمەيتتى.
ئەمما ئاتلارنىڭ پۇشقۇرغانلىقى، تاشلارنىڭ شاراقلىغانلىقى
ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا، بىز تۈيۇقسىز ئوق چىقىرىپ
ئۇلارنى توسىدۇق. باندىتلارمۇ تاشلارنى دالدا قىلىپ
ئوق ئاتتى، ئاڭغىچە بىرئاز تاڭ يورىدى. بىز ئېغىزنى
توسۇۋېلىپ دۈشمەنگە زەربە بەردۇق. باندىتلار بۇ ئۇرۇشتا
نۇرغۇن چىقىم تارتىپ، شەرققە قاراپ قاچتى، بۇ ئۇرۇشتا
بىز يەتتە دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ، 42 ئات، 19 كالا ۋە بىر
قىسىم ئوزۇق - تۆلۈك ئارتقان ئات - كالىلارنى قولغا
چۈشۈردۇق. دۈشمەن ئۇرۇمچى نەسەن تەرەپكە ئۆتەلمەي،
تۇرپاندىن گۈچىڭغا چىقىدىغان ئېشەك يولىنى كېسىپ ئۆتۈپ،
تۇرپان چارۋىچىلىرىنىڭ چوڭ زىندان، كىچىك زىندان دەپ
ئاتايدىغان يەرلىرى ئارقىلىق مورىغا قاچتى، بىزمۇ ئىز
قوغلاپ زەربە بېرىشنى داۋاملاشتۇردۇق. شېرىددىمان مورىدىمۇ
توختىيالماي، جۈڭغار قۇمۇلۇقىنىڭ شەرقىي چېتى بىلەن
بەيتىككە قاراپ قاچتى، 17 - دېۋىزىيە 51 - پولكىنىڭ
بىر قىسمى ئۇلارنى قوغلاپ كەتتى. بىز گۈچۈكدا ئىككى كۈن
دەم ئالغاندىن كېيىن 17 - دېۋىزىيە 49 - پولكىنىڭ بىر ئاتلىق
باتالىيونى بىلەن بىللە جۈڭغارىيىدە جاڭجۇن مىياۋ ئارقىلىق
بەيتىككە يۈرۈش قىلدۇق. جۈڭغار قۇمۇلۇقى كۈندۈزى
ئىنتايىن ئىسسىق، كەچقۇرۇنلۇقى كۆكۈيۈن ئازابى قوشۇلۇپ،
ئادەم ۋە ئاتلارغا ئارام بەرمەيتتى، سەپەر جاپالىق ئىدى.
شۇنداق بولسىمۇ، يولداشلار پىسەن قىلماستىن، ئۇچ كېچە -
كۈندۈز يول يۈرۈپ، جۈڭغار قۇمۇلۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ،
بەيتىككە ئۇلاشتۇق، ئۇ يەردە بىزدىن بۇرۇن بارغان قىسىم
لار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنى دەم ئېلىشقا قالدۇردۇق. ئاندىن

ئۆزىمىز بەيتىك، سارتوقاي ئارقىلىق كۆكتوقاينىك قاراتۇغى كە دېگەن يېرىگە يېتىپ بېرىپ، ئالتاي مىللىي ئاتلىق پولكىدىن بىر باتالىيون جەڭچىنى باشلاپ كەلگەن يولداش پاتقۇللا ۋە يولداش شارشىبەكلەر بىلەن قوشۇلدۇق.

دۇشمەن زادى قەيەرگە يوشۇرۇنغان؟

موردىن جۇڭغارىيە قۇملۇقىغا قاراپ قاچقان دۇشمەننى ئىز قوغلاپ ماڭغان بىر روتا جەڭچىلىرىمىزگە قۇملۇقتا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىغان دۇشمەن 12 نەپەر جەڭچىمىزنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ بىر ئەسكى تام ئاستىغا باستۇرۇپ ئۆلتۈرۈشتەك ۋەھشىيلىكلەرنى قىلىپ، ئىككى دانە 9.9 مىنامېيوت، ئۈچ دانە پىلىموت ۋە بىر مۇنچە مىلتىق، دورىلارنى ئولجا ئالغاندىن كېيىن، قېچىپ ئېرتىش دەياسىنىك باش تەرىپىدىكى قۇۋۇ ئېرتىش دېگەن چوڭقۇر تاغ ئىچىگە يوشۇرۇنغانلىقىنى. ئاڭغىچە ئالتاي تەرەپتىن يولداش سەيدۇاقاس باشلامچىلىقىدىكى بىر روتا ئاتلىق قىسىم بۇ ئەترانى رازۋېتكا قىلىپ كېلىپ قۇۋۇ ئېرتىشكە كىرگەندە، يوشۇرۇنۇپ ياتقان شەرىدىمان باندىتلىرى تۈيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىغانلىقتىن، ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق سوقۇش بولۇپ، نۇرغۇن جەڭچىلىرىمىز مۇشۇ سوقۇشتا قۇربان بولغان. روتا كوماندىرى سەيدۇاقاسمۇ دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، قۇربان بولغان. بۇ ئۇرۇشتا باندىتلار ۋاقتىلىق ئۈستۈن كېلىپ، يەنە بىر قىسىم قورال ـ ياراق، ئۇچ دانە پىلىموتقا ئىگە بولۇپ، سارتوقاي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى ئۇندۇرقارا (ئالتايلىقلار «ئوسمان چوققىسى» دەپ ئاتايدۇ) دېگەن يەرگە يوشۇرۇنغان. كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بىزدىن ھال سوراپ كەلدى ۋە

چارچىغان 81 ئاتنى ياخشى ئاتلارغا ئالماشتۇرۇپ بەردى.

بىز 10 ـ ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا ئۇندۇرقارىغا قاراپ يۈرۈش قىلدۇق. ئەتىسى تاڭ سەھەردە دۇشمەنگە ئۇچراشتۇق. باندىتلار خېلى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىر بەرداشلىق بېرەلمەي، دەريانى بويلاپ غەربكە قاراپ، قارا بۇلغۇن تەرەپكە قاچتى. بىزمۇ ئىز قوغلاپ، شۇ كۈنى كەچتە قارا بۇلغۇننىڭ ئېدىرلىقلىرىدا تاكى قاراڭغۇ چۈشكىچە قاتتىق سوقۇش قىلدۇق. تۈن يېرىم بولغاندا، بەرداشلىق بېرەلمىگەن دۇشمەن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ قېچىپ كەتتى. ئەتىسى دۇشمەننى ئىزى بىلەن قوغلاشنى داۋاملاشتۇردۇق. بىز كېتىۋاتقان يول جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى چۆل بولۇپ، ئۇ يەردە يا بۇلاق، يا قۇدۇق يوق ئىكەن. بىز ئىككى كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈش جەريانىدا بىر قېتىم قاق سۇيى (يامغۇر سۇيى) ئىچتۇق. كېيىن قامىس باستاۋ دېگەن يەردە دۇشمەن بىلەن يەنە بىر قېتىم سوقۇش قىلدۇق، باندىتلار بۇلاق سۇيىنى تاشلاپ يەنە قاچتى. بىز ئىز قوغلاپ چۈشىنىڭ قۇدۇقى دېگەن يەردە دۇشمەن بىلەن يەنە بىر قېتىم سوقۇشۇپ، قۇدۇقنى تارتىۋالدۇق. بىراق، باندىتلار بۇ قۇدۇقنى تاش ۋە قۇم بىلەن كۆمۈپ تاشلىغانىكەن. قۇدۇقنى كېچىدە تازىلىغان بولساقمۇ سۇ چىقمىدى. ئاندىن بىز: دۇشمەن يەنە بىر سۇيى بار يەرگە بارىدۇ، دەپ خاتا ئويلاپ، بۇ يەردە توختىمايلا قوغلاشنى داۋام قىلدۇق. ئىككى سوتكا ئىچىدە كەم دېگەندە 100 كىلومېتردەك يول يۈرگەن بولساقمۇ، سۇ ياكى قۇدۇق ئۇچرىمىدى. ئۇچىنچى كۈنىگە يەتكەندە، جەڭچىلىرىمىز ئۇسۇزلۇقتىن خېلى ئازاپ چەكتى. جەڭچىلەر ئاغزىدا ئۇششاق تاشلارنى سېلىۋېلىپ، ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان سۇيۇقلۇق بىلەن ئاغزىنى

ئەمدەپ يول يۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

بىز مايلى دېگەن قۇرۇق تاغ ئىچىدە كېتىۋېتىپ، ئالدىدىكى ساي قاپتىلىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر توپ قومۇشنى كۆرۈپ خۇشال بولدۇق. دەرھال شۇ يەرگە بېرىپ، ئارام ئالغاچ هېلىقى قرمۇشلۇقنى كولىدۇق، بىر يېرىم مېتر چوڭقۇرلۇقتىن بىر كالىتىك سۇ چىقتى. سۇ چىقىپ قالار دېگەن ئۈمىد بىلەن يەنە بىر مېتردەك كولىغان بولساقمۇ، سۇيۇق لايدىن باشقا ھېچنېمە كۆرۈنمىدى. ئاندىن ئۈمىدنى ئۈزۈپ، يولىمىزغا يەنە يۈرۈپ كەتتۇق. چەكچىلىرىمىز هېلىقى سۇيۇق لايىنى ياغلىقىغا ئوراپ، سېقىپ شوراپ مېڭىشنى داۋاملاشتۇردى. ئەتىسى (تۆتىنچى كۈنى) مايلى تېغىدىن شىمالغا قاراپ يۈرۈلۈپ تاغدىن چىقىۋېدۇق، ئاندىن بەيتىك تېغىنىڭ قارلىق چوققىسى يېراقتىن كۆرۈندى. بۇنىڭدىن چەكچىلىرىمىز خۇرسەن بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەرگە يېتىش ئۈچۈن يەنە تولۇق بىر كۈنلۈك يول بار ئىدى. ئۈسۈزلۇق بىزنى تازا قىيناۋاتاتتى. 30 - 40 چە ئات تۇنۇگۈندىن باشلاپ ماڭالماي يولدا قالدى. چەكچىلەردىنمۇ بەزىلىرى ماڭالمىدى. ھەتتا يولدا ئات سۈيدىكى ۋە ئات قانلىرىنى ئىچىپ دەرمان تېپىشتەك ئىشلارمۇ بولدى. شۇ ئارىلىقتا ئاسمان بۇلۇتلىنىپ 10 مىنۇتتەك يامغۇر يېغىپ ھاۋا سالقىنلاشتى، بۇمۇ بىزگە خېلى مەدەت بولدى. كېيىن بىز مەسلىھەتلىشىپ، ئېتى تېمەن 40 ئاتلىق چەكچىنى تاللاپ شارشىبېك ۋە پاتقۇللالار باشچىلىقىدا بەيتىككە ماڭدۇردۇق (ئۇلارنىڭ ھەر بىرى 5 - 10 دىن باكىلاشكا ئېلىپ، قىسمىنىڭ ئالدىغا سۇ يەتكۈزۈپ كەلمەكچى بولۇپ تېز يۈرۈپ كەتتى). قالغان قىسىم ئاتلارنى يېتىلەپ، ماڭالمىغان چەكچىلەرنى يۆلەشتۈرۈپ

ئاستا ماڭدۇق. قاراڭغۇ چۈشۈپ بەيتىككە جىلىقنى باستاۋ دېگەن يېرىگە يېتىپ بارغاندا، ئاندىن سوغا ئۇلاشتۇق.

باندىتلار بەيتىككە جەنۇبىي ئېتىكىدىكى جايلارغا يوشۇرۇنغانىكەن. بىز بېرىپ بىر كېچە - كۈندۈز قاتتىق سوقاشقاندىن كېيىن، ئۇلار بەيتىككە ئوستى تەرىپىگە چېقىپ كەتتى. قولغا چۈشكەن ئەسىرلەردىن: باندىتلارنىڭ بىزنى مايىل تېغىنىڭ سۇسىز چۆللىرىدە قالدۇرۇپ يېراقلىشىپ كەتمەكچى بولغانلىقى، ئەمما بىز ئىز بېسىپ قوغلاپ كەلگەچكە ئۇلارنىڭ ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ كەتكەنلىكىنى بىلدۇق. بىز يەنە ئىز قوغلاپ بەيتىك ئوستىگە چېقىپ، غەربىكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقىنىمىزدا، ئالدىنقى رازۋېكچىلىرىمىز ئۈيۇقسىز موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىغا ئۇچراپ قاپتۇ. ئۇقۇشماسلىقتىن يېردىم سائەتتەك ئېتىشىپ، كېيىن ئۇلارنىڭ بايرىقىنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇرۇشتىن توختىدۇق. ئۇ تەرەپتىن ئىككى ئەسكەر بىلەن بىر كاپىتان كېلىپ كۆرۈشتى. شۇ سوقۇشتا بىزدىن بىر جەكچى يارىلاندى. ئۇلارنىڭ بىر ئېتى ئۆلگەنىكەن، ئۇقۇشماسلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزئارا ئەپۇ سوراشتۇق. موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بىزگە تۆنۈگۈن چۈشتىن كېيىن سائەت 5 ئەتراپىدا، 200 دەك ئادەمنىڭ بەيتىكتىن چېقىپ دافسون تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى، بىز دۇشمەن ئىزى بىلەن چىڭگىل ناھىيىسىگە كىرىمىز. باندىتلار ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنى بۇلاپ، ئۇزۇق - تۈلۈك ئېلىپ جەنۇبقا قېچىپ، سار توقايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قاشقۇسوقتان تەرەپكە كەتكەنىكەن.

بىز قارا تۇڭكىدە دەم ئالدۇق. رازۋېكچىلىرىمىز كۆك توقاي بىلەن چىڭگىل ئوتتۇرىسىدىكى تاغ ئىچىدە ئىككى

باندىتنى تۇتۇۋالغانىكەن. ئۇلارنى ئاختۇرۇپ، شېردىمانىنىڭ مۇڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىگە يازغان خېتىنى قولغا چۈشۈردۇق. خەتنىڭ ھازىرچە ئېسىمدە قالغان مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە (تولۇق ئەمەس):

«بىز 500 گە يېقىن قازاق ئەزىمەتلىرى خىتاينىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغالدۇق. قازاق، مۇڭغۇللار ئەزەلدىن يېقىن ئۆتكەنسىدۇق. بىز ھازىر ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئوق - دورىدىن قىينالدۇق. سىلەر بىزنى قوبۇل قىلىپ، سىزلەر تەرەپ كە ئۆتۈشىمىزگە يول بەرسەڭلار. سىلەرگە بىز كەلگۈسىدە ئالتاي يايلاقلىرىدىن يەر ئاجرىتىپ بېرىمىز». بۇ خەتكە شېردىمان، ئالتۇنبېك، جۇكەتى، خۇسەيىن قاتارلىق 20 گە يېقىن ئادەم تامغا باسقان، بەزىلىرى قول قويغان.

بۇ خەتنى دەرھال گۇچۇڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابىغا يوللاپ بەردۇق (ھازىر ھەربىي رايون ئارخىپلىرىدا بولۇشى مۇمكىن).

بىر ھەپتىدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، شىنجاڭ ھەربىي رايونى 49 - پولك پولكوۋنىكى يولداش جاڭ گۇڭغۇ بىلەن ماڭا مۇڭغۇلىيە تەرەپ بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىشقا بەلگىلەنگەن بەش كىشىلىك گۇرۇپپىغا قاتنىشىدىغانلىقىمىز توغرىسىدا تېلېگرامما ئەۋەتىپتۇ. نەق شۇ پەيتته شېردىمانلار قاشقۇ سوققان دېگەن يەردە تۇرۇۋاتاتتى (بۇ يەر مۇڭغۇلىيىگە يېقىن بولۇپ، ئۇلار مۇڭغۇلىيىگە يازغان خېتىنىڭ جاۋابىنى كۈتۈپ تۇرغان بولسا كېرەك. كېيىن خەتنىڭ قولغا چۈشۈپ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى بىلىپ، بىر كېچىدىلا بۇرۇلتوقايىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى قىزىلقۇمىغا قېچىپ كەتكەن). بىز باندىتلارنى ئۇزۇلۇكسىز قوغلاپ زەربە بېرىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، مەن بىزنىڭ باتالىيون بىلەن

49 - پولكنىڭ ئىككى ئاتلىق روتىسىغا باشلامچىلىق قىلىپ، قازانقۇم، قىزىلقۇم دېگەن جايلاردا ئىز قوغلاپ دۈشمەن بىلەن سوقۇش قىلدۇق. زەربىگە ئۇچرىغان باندىتلار قۇم ئىچى بىلەن (بۇ ۋاقىت 11 - ئاينىڭ ئاخىرى بولۇپ، جۇڭغارىيىدە قار ياغقانىدى) موري تەرەپكە قاچتى. بىزمۇ تەڭلا دېگۈدەك موريغا قوغلاپ چىقتۇق. ئۇ يەردە يەنە زەربىگە ئۇچرىغان دۈشمەن فۇكاڭ تەرەپكە قاچتى. بىزمۇ كېچىلەپ مېڭىپ تاڭغا يېقىن دۈشمەن ئۇستىگە باستۇرۇپ باردۇق. دۈشمەن بىز بىلەن ئىككى سائەتتەك قاتتىق سوقۇشقاندىن كېيىن، فۇكاڭ قېغى (بۇغدا تېغى) غا قېچىپ كىردى؛ بەييانگۇ دېگەن سايدا بىز بىلەن ئازراق سوقۇشۇپلا، ئۇرۇمچى دۇڭشەن بىلەن سايئوپۇ ئارقىلىق ئۇرۇمچى نەنسەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. بىز ئۇلارنى ئالغۇي، تەڭگىر داۋان ئارقىلىق كۈمۈشكە قوغلاپ چۈشۈپ، 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەنە بىر قېتىم قاتتىق زەربە بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار توقسۇننىڭ ئوستى بىلەن شىمالغا قېچىپ، داۋانچىڭ ئارقىلىق ساراۋان، چەنزىگەي دېگەن يەرلەر بىلەن گۇچۇڭ تەرەپكە كەتتى.

شېردىمان گۇچۇڭدىكى قوماندانلىق شتابىغا: «بىزنى قوغلاشمىساڭلار، بىز ئالتايغا بېرىپ ھۆكۈمەتكە تەسلىم بولىمىز» دەپ خەت يازغانىكەن. قوماندانلىق شتاب بىزگە قوغلاشنى توختىتىپ، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىشىمىز توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. بىز بۇيرۇق بويىچە، 52 - يىل 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدۇق. دېمەك، شېردىمان باندىتلىرى 51 - يىلى 6 -، 7 - ئايلاردا 400 دىن ئارتۇق باندىت گۇرۇھىنى ئۇيۇشتۇرۇپ ھۆكۈمەتكە قارشى چىققان بولسىمۇ، 52 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 40 قا يەتمىگەن ئادىمى بىلەن ئالتايغا بېرىپ تەسلىم بولدى. شۇنىڭ

بىلەن ئوسمان، شېرىدمان باندىتلىرىنى تارىلاش خىزمىتى ئاخىرلىشىپ، باندىتلار تەرىپىدىن پارلىكەندە قىلىنغان ھەر مىللەت خەلقى پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقىدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ كەتتى.

(ئاپتورى: شىنجاڭ ھەربىي رايونىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: ئى. ئەسقەرى

ئۈچتۇرپاندا بولغان 19 - سىنتەبىر ۋەقەسى

1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئۈچتۇرپاندىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئۆمەر قاسىم، سەيىت ئابباس، ئارتۇق ئابباس، ئىبراھىم مۆمىن، ئابلا ياقۇپ باشلىق 13 نەپەر ئەزمەتنى قانلىق باستۇرغانلىقى توغرىسىدىكى پاجىئەلىك ۋەقە ئۈچتۇرپان خەلقىنىڭ ئېسىدىن ھېلىغىچە چىقمىپ كەتكىنى يوق.

بۇ، ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىدىن سۇپاخۇن پولكوۋنىك باشچىلىقىدىكى بىر پولك جەڭچى مۇزات داۋۇندىن ئۆتۈپ، ئاقسۇنى مۇھاسىرىگە ئالغان چاغ بولۇپ، ئۈچتۇرپاندىكى چېگرا مۇداپىئە ئەترىتى ئاقسۇدىكى گومىنداڭ قىسىملىرىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئۈچتۇرپاندا قالدۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلىرىنى باش دۆيجاڭى ئاقسۇغا ئېلىپ ماڭغاندى. ئۈچتۇرپاندا قالدۇرۇلغان ئەسكەرلەرگە ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋۇپىشىڭ قوماندان قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ قىسىم ياردەمچى قىسىم، ساقچى قىسىم، چېگرا مۇداپىئە قىسمى، ھەمۇردي قىسىم بولۇپ 150 كە يېقىن ئەسكەر ئىدى. بۇ چاغدا ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى ۋە ئۈچتۇرپاننىڭ ھاكىمى چۈزىشىڭ باشلىق ھەمۇردي ئەمەلدارلار قەشقەرگە قېچىش تەييارلىقىنى قىلىۋاتاتتى. بۇ،

ئۇچتۇرپاندا مەدەنىيەت - مائارىپ سېپىدىكى ئىلغار ۋە پاك ۋىجدانلىق زىيالىيلار ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ ئۇچتۇرپانغا پاتراق كېلىشىنى كۈتۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە غەزەپ - نەپرەت بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان، گومىنداڭ چىلار ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ يېتىپ كېلىشىدىن ۋە ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ قوزغىلىپ كېتىشىدىن قورقۇۋاتقان كۈنلەر ئىدى. ئۇچتۇرپانىنىڭ مۇداپىئە قوماندانى ۋۇيېشىڭ خەلقىنىڭ قوزغىلىپ كېتىشىدىن قورقۇپ، ئۆمەر قاسىم باشلىق بىرقانچە خەلقپەرۋە ئىلغار كىشىلەرنى تۈركۈملەپ تۇتقۇن قىلدى، كۆپلىگەن ئىلغار زىيالىيلار ئامالسىزلىقتىن قېچىپ كېتىپ پاناھلىنىشقا مەجبۇر بولدى. مەن ۋە مەمتىمىن يۈسۈپ (ھازىر - شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بىرلەشمىسىدە) ئىككىمىز 15 كۈن گەمىدە يوشۇرۇنۇپ ياتتۇق.

18 - سىنتەبىر كۈنى ئاقسۇ كونا شەھەرگە چوشكەن ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىدىن تۆت كىشى ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار رايونىغا كەلگەندە، بۇ رايوندىكى گومىنداڭ ساقچىلىرى ناھىيىگە قېچىپ كەلگەن. بۇنى كۆرۈپ ناھىيىدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى قورقۇپ كەتكەن. شۇنىڭدىن باشلىق مەمۇرىي ئەمەلدارلار بالا - ۋاقىلىرىنى ئېلىپ ئاقچى ئارقىلىق قەشقەرگە قاچقان. مۇداپىئە قوماندانى ۋۇيېشىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ شەھەرگە كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنىڭ قەشقەرگە قېچىش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئالدىدا، 19 - سىنتەبىر كۈنى سەھەردە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرمىسىدىكى سىيەت ئابباس باشلىق بەش ئادەمنى تۇرمە ئالدىغا ئېلىپ چىققۇزۇپ، ئاتقۇزۇۋەتكەن. ساقچى ئىدارىسىنىڭ تۇرمىسىدىن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭغان ئۆمەر قاسىم باشلىق سەككىز ئادەمنى ئوتتېشى رايونىدىكى كۆپىتېرەك دېگەن يەردە

ئېتىپ تاشلىغان.

ئاقيار رايونىدىكى ئۇچ ۋىلايەت جەڭچىلىرىنىڭ ئاقسۇغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى بىلگەن ۋۇيېشىڭ ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كىرگەن. 19 - سىنتەبىر كۈنى ئۇچتۇرپان شەھەر ئىچىدىكى خەلق قاتتىق ماتەم تۇتۇپ، تۆت جەسەتنى تۆت جىنازىدا قاتار كۆتۈرۈپ، قولتۇق مازارغا ئاپىرىپ يىغا - زارى بىلەن دەپن قىلدى. بىر جەسەت يېزىدىن بولغاچقا، ئىگىلىرى ئۇنى ئېلىپ كەتتى. ئوتتېشىدىكى سەككىز جەسەتنىمۇ ئورۇق - تۇققانلىرى ۋە جامائەت ئېلىپ كېتىپ دەپن قىلىشتى. بۇ قانلىق بىر كۈن پۈتۈن ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ ئورتاق ماتەم كۈنى بولۇپ ئۆتتى.

19 - سىنتەبىر كۈنى قۇربان بولغان كىشىلەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئادالەتسىزلىكىگە، تەڭسىزلىكىگە ۋە ئېغىر زۇلمىغا قارشى خەلقپەرۋەر كىشىلەر بولۇپ، خەلقنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا كۈرەش قىلىشنى مەقسەت قىلغان يەر ئاستى تەشكىلاتىغا ئۇيۇشقان. بۇ تەشكىلات ئاقسۇدا ل. مۇتەللىپ باشچىلىقىدا قۇرۇلغان «يېراقتىكى ئۇچقۇنلار» تەشكىلاتىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى بىر بۆلىكى ئىدى. توختىن ھاۋۇت، ئابدۇرۇسۇل روزى قاتارلىق بىرقانچە يولداشلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئاقسۇدىكى تەشكىلاتنى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى بولغان ئابلا روزى 1945 - يىلى 4 - ئايدا ئۇچتۇرپاندا «ئۆگەي ئانا» دراما‌سىنى قويۇشقا چىقىپ، ئۇچتۇرپاندىكى يەش كىشىلىك تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى بىلەن بىر كېچە مۇزاكىرە ئېلىپ بارغان ۋە بۇ تەشكىلات ل. مۇتەللىپ بىلەن ئالاقە باغلاپ تۇرغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۇچتۇرپاندىكى ياشلانۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان بولۇپ، سىيەت ئابباس،

ئارتۇق ئاباسلار ئۇنىڭ ئىنىسى ئىدى. 18 - سىنتەبر كۈنى ئاقسۇدا ل.مۇتەللىپ باشلىق زىيالىيلار باستۇرۇلغان بولسا، 19 - سىنتەبر كۈنى ئۇچتۇرپاندا 13 زىيالى باستۇرۇلدى. ئازادلىقتىن كېيىن ۋۇيىشكۇنى سوراق قىلغاندا، ئۇ: «بۇلارنى ئاقسۇنىڭ ئۇقتۇرۇشى بىلەن باستۇردۇم»، دەپ ئىقرار قىلغان.

مەرھۇم ئۆمەر قاسىم 9 - ئايىنىڭ بىر كۈنى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما بىناسىدا گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىغا ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەتتە، دەرۋازىدا پوستتا تۇرغان ئەسكەرنى ئىنتىزىرلىتىپ، زىياپەتكە تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقان ئۆيگە كىرىپ، بىر پىيالە ھاراقنى «ۋۇيىشكۇنىڭ قېنىنى ئىچتىم» دەپ ئىچىۋەتكەن. پوستتىكى ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى شۇڭ دۇكچەن ئۆمەر قاسىمنىڭ ئارقىسىدىن بىرگە كىرگەچكە، بۇ ئىشنى ۋۇيىشكۇغا يەتكۈزگەن، ئەتىسى ئۆمەر قاسىم مەكتەپتە دەرس بېرىۋاتقان يېرىدىن تۇتۇپ كېتىلىپ، ئارقىدىنلا سىيىت ئاباس، ئارتۇق ئاباس، ئىبراھىم مۆمىن، ئابلا ياقۇپ تۆت كىشىنى توقۇز بۇلاق باغچىسى ئىچىدە قارتا ئويناۋاتقان يېرىدىن تۇتۇپ كېتىلگەن.

شەھەر بازىرىنىڭ باشلىقى (جىڭجاڭى) خۇدا بەردى قادىر مۇنداق ئەسلەيدۇ: «شۇ كۈنلەردە ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى ئاقسۇ كونا شەھەردە بولۇپ، مېنىڭ بىر ئادىمىم بىلەن يەنە بىر ئىناۋەتلىك كىشىنىڭ بىر ئادىمى كونا شەھەرگە بىر ئىش بىلەن بارغانىدى. ھېلىقى ئىناۋەتلىك كىشىنىڭ ئادىمى ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ بىلەن كۆرۈشكەن، ئاباسوۋ ئۇ ئادەمنىڭ خوجايىنىغا بىر پارچە خەت يېزىپ بەرگەن ھەمدە ماڭمۇ: سىلە ھۆكۈمەتنىڭ ئىناۋەتلىك كىشىسى، بىزنىڭ ئۇچتۇرپەدىكى ئىككى ئىنىنى مۇھاپىزەت قىلىپ قوغداپ قالساڭلار، بىز يېقىندا بارىمىز، سىلىگىنىمۇ بىز غەمخورلۇق قىلىمىز، دەپ

ئاپىلىغان. خەتنى كۆتۈرۈپ چىققان كىشى بىر پارچە ئىلى تەشۇقات گېزىتىنىمۇ بىللە ئېلىپ چىقتى. ئەمما، خەت بىلەن گېزىت بىراقلا ۋۇيىشكۇنىڭ قولىغا چۈشكەن، كېيىن ئۇ ئادەم شۇ سەۋەب بىلەن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن».

ھاشىم قۇتلۇق دېگەن كىشى: «شۇ ۋاقىتلاردا ئۇ بالىلار مىرادىغا يېتەلمىدى، قىلغان ئىشلىرى، تۇزگەن پىلانلىرى بىكارغا كەتتى، ئاكىسى بىلەنمۇ كۆرۈشەلمىدى» دېگەنىدى. بۇ ئادەم كېيىن ئۆلۈپ كەتتى. بۇ گەپتىن قارىغاندا، بۇ ئادەممۇ ئۇلارنىڭ تەشكىلاتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان بولسا كېرەك. ئۆمەر قاسىمنىڭ ئىنىسى ئابلا قاسىم، ئىبراھىم مۆمىن ۋە ئۇنىڭ سىڭلىسى تۇردىخانلارنىڭ ئىيتىشىچە، ئۇلار كېچىسى جاي يۆتكەپ يۈرۈپ يەغىن ئاچقان. ئۇلار بىلەن بىللە ئاقيار رايونىدىن نايىپ مەزىن، ئىبراھىم يۈز بېگى قاتارلىق كىشىلەرمۇ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمىغا چىدىمىغان، ئازادلىقنى ئارزۇ قىلغان ئاق كۆڭۈل كىشىلەر بولۇپ، ئاقسۇ كونا شەھەردىكى ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىگە ھېسداشلىق قىلغان. بەزى كۈنلىرى كونا شەھەرگە بېرىپ، تەشۇقات گېزىتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ تارقاتقان. نايىپ مەزىن شۇ گېزىتلەرنى بەزىدە خەلقىگە ئوقۇپ بەرگەن. ئىبراھىم يۈز بېگى گېزىتنى ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلغۇچى ۋە خەلقنى ئاڭلاشقا ئۈيۈشتۇرغۇچى ئىكەن. ئۇلار يۇقىرىدىكى ئىشلار ئۈچۈنلا قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى يۇقىرىقى 13 ئادەمنى ئۆلتۈرۈشتىن ئىلگىرى قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئېلىپ سوراق قىلغان، بولۇپمۇ ئۆمەر قاسىم، سىيىت ئاباسنى باغلاش، ئېسىپ قىيناش، گاڭزىغا بېسىش، تىرناق تۇۋىگە مىخ قېقىشتەك ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن قىينىغان. لېكىن، ئۇلار تاۋلانغان، جىگەرلىك

باتۇرلاردىن بولغاچقا، ئەكسىيەتچى لەرگە تىل - ھاقارەت بىلەن جاۋاب قايتۇرغان.

بەش ئادەمنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى تۆۋەندىكىچە:

ئۆمەر قاسىم 24 ياش، تۆمۈرچى ئائىلىسىدىن. ئۇچتۇرپان شەھەر ئىچىدە تۇغۇلۇپ، ئۇچتۇرپاندا باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1944 يىلى ئۇرۇمچى سىفەن مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كېلىپ، ئۇچتۇرپان 6 - باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

ئابلا ياقۇپ 22 ياش، ئىلىلىق بولۇپ، 1944 - يىلى ئۇرۇمچى سىفەن مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، ئۆمەر قاسىم بىلەن بىللە ئۇچتۇرپانغا كەلگەن. ئۇمۇ شەھەر ئىچى 6 - باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

سىيىت ئابباس 19 ياش. ئارتۇق ئابباس 25 ياش، تىجارەتچىلەر ئائىلىسىدىن بولۇپ، سۇۋېتنىڭ قارا قول دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان، ئۇچتۇرپاندا ئۆسۈپ - يېتىلگەن. ئۇچتۇرپاندا باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدا ئوقۇغان. سىيىت ئابباس ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ مۇئەللىملىك قىلغان. كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىدە ئىشلەۋاتقاندا قولغا ئېلىنغان.

ئىبراھىم مۆمىن 23 ياش، ئۇششاق تىجارەتچى ئائىلىسىدىن. ئۇچتۇرپاندا تۇغۇلۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن، بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدا ئوقۇپ، ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان يېرىدىن قولغا ئېلىنغان.

رەتلىگۈچى: ئەمەتجان ھۈسەيىن

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرغۇن ئۆمەر

1940 - يىللىرى ئاقسۇدا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم

چاۋار يۈسۈپ

مىللىي ئارمىيە جەنۇبىي يۆنىلىش قىسمىنىڭ ئاقسۇغا كېلىشى

1945 - يىلى 7 - ئايدا پولكوۋنىك سوپاخون، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ۋەكىلى ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ، قاسىمجان قەمبىرى، رازىيۇپ دامولا قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ پېتەكچىلىكىدە، 250 ئاتلىق پىدائىي قىسىم غۇلجىنىڭ قىزىل كۆرە ناھىيىسى بىلەن مېڭىپ، باينىڭ قېيىر يېزىسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى داۋان ئېغىزى ئارقىلىق ئاقسۇ تەرەپكە كەلدى.

داۋاننىڭ ئۈستىگە دۈشمەن گازارمىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دوقمۇشقا پوست قويۇلغان. پىدائىي قىسىم مۇشۇ چاغدا كەلگەندە دۈشمەن بىلەن ئىككى سائەت جەڭ قىلىپ، بورکۆرە داۋىنىنى ئالدى ۋە گازارمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. يارمۇھەممەت پەيجاڭ باشچىلىقىدىكى بىرمۇنچە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى چالا ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئارمىيە قىسمىنىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقىنى كۆردى - دە، دەرھال قول كۆتۈرۈپ تەسلىم بولدى. پەيجاڭ باشلىق بىر قانچىسى قەسەم

بىرىنچى پىدائىي قىسمىغا قوشۇلدى. قىسىم بايغا قاراپ ماڭدى.

1945 - يىل 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بايىنى ساقلاۋاتقان بوسۇغىتوغۇنىڭ ئەسكەرلىرى بۇلارنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ قاچتى. مىللىي قىسىم ئارقىسىدىن قوغلاپ مىس تېمىغا كەلدى، بۇ جايدىكى گازارمىدا 50 نەپەر گومىنداڭ ئەسكىرى بار ئىكەن. ئۇلار بىلەن بىر سائەت جەڭ قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ تارمار قىلىندى. پىدائىي قىسىم بايغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ياقىرىققا مۇنتىزم ئەسكەر قويدى، كۈچا بىلەن ئاقسۇنىڭ ئالا-قىسىنى مۇستەھكەملىدى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن قارىباغ يولى بىلەن قورغانغا كېلىپ، قورغاننىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتتى، قورغاندا ئۇچ سوتكا ئۇرۇش بولدى. ئاندىن قىسىم رەھبەرلىرى مەسلە-ھەتلىشىپ، بىر قىرغىزغا يول باشلىتىپ، تاغنىڭ ئوستى بىلەن سىپىلگە يامىشىپ چىقىپ، تۆت كېچە - كۈندۈز ئۇرۇش قىلىپ قورغاننى ئالدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا 300 دانە قورال - ياراق ئەسلىھەت ئېلىندى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ئۆزىنى سۇغا تاشلاپ ئۆلۈۋالدى. ئەسىرگە چۈشكەنلىرى تەربىيە بىلەن ئۆزگەرتىلىپ، قىسمىغا قوشۇۋېتىلدى. پىدائىي قىسىم ئۇلار بىلەن بىللە تاماق يەپ ئولتۇراتتۇق، توساتتىن كۈچا تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ بىر تۈەن ئەسكەرلىرى كېلىپ ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇش چۈش ۋاقتى بىلەن باشلىنىپ، يېرىم كېچىدە كۈچادىن كەلگەن قوشۇننىڭ ئارقىغا چېكىنىپ قېچىشى بىلەن ئاخىرلاش-تى. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، مىللىي قىسىم ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى. تۈز ئاۋاتقا كېلىپ ئارام ئالايلى دەپ ئۇرۇشمىزغا، جام تەرەپتىن نۇرغۇن ئاتلىق ئەسكەر كەلدى. ئارقىدىن يەنە بىرنەچچە ماشىنىدائەسكەر كېلىپ، ئارقا - ئارقىدىن تۆت نۆۋەت ھۇجۇمغا ئۆتتى. دۈشمەن 5- نۆۋەتلىك ھۇجۇمىدىمۇ يېڭىلىپ،

ئارقىغا چېكىنىپ قاچتى. مىللىي قىسىم ئارقىسىدىن قوغلاپ ئاقسۇ كونىشەھەرگە كەلدى. كەپتەرخانا دېگەن جاينى بېقىپ ياتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى يولنى توسۇپ ئوق چىقاردى. ئىككى سائەتلىك ئۇرۇشقا بەرداشلىق بېرەلمىگەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چېكىنىپ، ئاقسۇ يېڭىشەھەرگە قاراپ قاچتى. مىللىي قىسىم ئاقسۇ كونىشەھەرنى ئازاد قىلىپ، ئۇچ كۈنگىچە قىسمىنىڭ ئالدى - كەينىنى تەڭشەپ ئورۇنلىشىپ بولدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىشى

1945 - يىلى ئاقسۇ سەھەن مەكتىپىدە 200 ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى، ئوقۇتقۇچىلار يېتەشتۈرۈش كۇرسىدا 100 ئوقۇتقۇچى بىلىم ئاشۇراتتى. گومىنداڭ تۆەنجاڭى جاۋخەنچىك بىلەن ساقچى باشلىقى ۋۇ شاۋ بىك تىل بىرىكتۈرۈپ: «غۇلجا ئەسكەر-لىرى ئۇيغۇر بولغاندىكىن، سەھەن مەكتەپ قارىمىقىدا ئوقۇۋاتقان 300 نەپەر ئۇيغۇر ياشلىرىغا قورال تارقىتىپ، ئۇيغۇرنى ئۇيغۇرغا ئۇرۇشقا سالساق» دەپ، ۋالىي يۆجىڭيىغا مەسلىھەت بەردى. يۆجىڭيى مەكتەپ مۇدىرى گوچىڭخۇاغا ئوقتۇرۇش قىل-غاندىن كېيىن، گوچىڭخۇا ۋالىينىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ، يىغلاپ تۇرۇپ: «ئوندا قىلمايلى. ئەگەر ئوقۇغۇچىنى ئۇرۇشقا قاتناش-تۇرساق، ئاقسۇنىڭ ماتارىپى مەڭگۈ راۋاج تاپمايدۇ. پۇقرالار بالىلىرىنى مەكتەپكە بەرمەيدۇ» دەپ، يالۋۇرۇپ تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن 1945 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ھەممە ئوقۇغۇچىلار يازلىق تەتىلگە قويۇپ بېرىلدى. بۇ ئىشتىن كېيىن ھەممە ئىدارە، جەمئىيەت ۋە مەكتەپلەردىكى ئىشچى - خىزمەت-چىلەر، سىپىلنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى خەنزۇ ۋە خۇيزۇلار يىغىپ كېلىنىپ، بىر «زىۋىتۈەن» (ئۆزىنى قوغدىغۇچىسى تۈەن) تەشكىل

قىلىندى. ئاندىن ئۇلارغا قورال تارقىتىپ بېرىلىپ، ئۇلار ئۇرۇشتا قاتناشتۇرۇلدى. ئىدارە ۋە مەكتەپلەردىكى ئۇيغۇر ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بولسا، ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى قىلىپ ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ساقچى ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى.

ئاقسۇ كونىشەھەر قولدىن كېتىپ، يېڭى شەھەرگە قېچىپ چىققان گومىنداڭچىلار مىللىي قىسمىنىڭ ئۇرۇشتىكى جەڭگىۋارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، قورقۇپ تىترىشىپ: «ئىلى ئوغرىلىرىنى سېپىلگە يېقىن كەلتۈرمەيلى» دەپ، ھەممە ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ، شەھەرنىڭ ئوت دەرۋازىسىغا تارقىتىپ ۋە كېچە ـ كۈندۈز پوست قويۇپ، سېپىلنىڭ ئىچىنى مەھكەم بېقىپ ياتتى. شەھەرنىڭ سىرتىدىكى پۇقرالارنىڭ تاملىرىغا كىرسىن چېچىپ، ئويلىرىنى كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلىۋەتتى. بىر قىسىم خەلق ئۆيلىرىنى تاشلاپ، جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى.

مىللىي قىسمىنىڭ ئاقسۇ يېڭىشەھەرگە يۈرۈش قىلىشى

ئاقسۇ كونىشەھەرنى ئىشغال قىلىپ 4 ـ كۈنى پولكوۋنىك سوپاخۇن باشچىلىقىدىكى مىللىي قىسىم ئاتلىنىپ، ياتالماس كەنتىگە كېلىپ چۈشتى. سوپاخۇننىڭ بۇيرۇقى بىلەن، 1 ـ روتا لەنگەردىكى قۇربانجاننىڭ ھويلىسىغا چۈشۈپ، بازار دەرۋازىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى؛ 2 ـ روتا ئاسۇق مەھەللىسىدىكى روزى يۇز بېگىنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈپ، كۆچا دەرۋازىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى؛ 3 ـ روتا گۈلباغدىكى تۇڭمەن بېشىغا چۈشۈپ، چىغانلىق تۇڭمەنگە مىنا ئورنىتىپ، گۈلباغ دەرۋازىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى؛ 4 ـ روتا دۆڭلەڭزىگە چۈشۈپ، قەشقەر دەرۋازىسىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان ماشىچاڭنىڭ

بېغىغا مىنا ئورناتتى. مىللىي قىسىم ئاقسۇ يېڭىشەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىدا مۇھاسىرە چەمبىرىكى قۇرۇپ، مۇھاسىرىنى كۈچەيتكەندىن كېيىن، شەھەر ئەتراپىدىكى خەلق تۈركۈملەپ كېلىپ، ئۇلارغا ئوق ـ دورا توشۇشۇپ بەردى. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، بىر ئاخشىمى ئىككى نەپەر مىللىي ئارمىيە جەڭچىسى بىلەن لەڭگەرلىك تۆت نەپەر دېھقان بىرلىشىپ، يېرىم كېچىدە بازار دەرۋازىسىغا كىرسىن چېچىپ ئوت قويغاندى، ئوت تۇتىشىپ كۆيگىلى تۇرغاندا، سېپىل تۆپىسىدە پوستا تۇرۇۋاتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تۇيۇپ قېلىپ، تۆپىدىن سۇ قۇيۇپ ئوتنى ئۆچۈرۈۋالدى، ئاندىن ئۇلارنى ئوققا تۇتتى. ئىككى نەپەر دېھقان شېھىت بولدى، قالغانلىرى تاملىنىڭ دالدىسى بىلەن قېچىپ، لەڭگەرگە قايتىپ كەلدى.

ئۇرۇش تاكتىكىسىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى

ئاقسۇ يېڭىشەھەر مۇھاسىرە قىلىغاندىن كېيىنكى ئۇرۇش ئەھۋالى پولكقا دوكلات قىلىندى. پولكوۋنىك سوپاخۇن دوكلاتنى ئاڭلاپ:

— بىز كونىشەھەرنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن ئىشلەشكە تېگىشلىك خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغۇچە، يېڭىشەھەرگە چىقىشقا ئازراق كېچىكتۇق. ئەمدى ئۇرۇش تاكتىكىمىزنى ئۆزگەرتەيلى، — دېدى ـ دە، جاكۆۋرۈككە بىر ۋزۇت ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا كۆچلۈك كومانىدىردىن بىرنى بەلگىلىدى، ئاندىن ھەممە كومانىدىرلارغا رازۋېتكا قىلىشنى كۆچەيتىش توغرىسىدا يولىورۇق بەردى.

بىر جەدە ئاتلىق ئادەم

تۇغمەن بېشىغا چۈشكەن ۋۇزۇۋوت ئۇچ جەڭچىنى ئاجرىتىپ قىزىل كۆۋرۈكنى رازۋېتكا قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. ئۇلار ئاتلىرىغا مىنىپ قىزىل كۆۋرۈكنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى تېرەكلىككە كېلىپ، ئاتلىرىنى ئازغانىنىڭ دالدىسىغا باغلاپ قويۇپ مۆكۈپ ئولتۇرۇشىغا، گومىنداڭ ئوفىتسىرى شەكلىدە كىيىم كىيگەن بىر ئادەم جاكۆۋرۈك تەرەپتىن خۇرجۇن ئارتىلغان بىر جەدە ئاتنى ئۆلەتىرىلىشىگە باقماي چاپتۇرۇپ كەلدى. رازۋېتچىكلار گۇمان بىلەن بىر پاي ئوق ئاتقانىدى، ئۇ ئادەم ئاتتىن ئوڭدىسىغا يىقىلىپ چۈشتى. شۇ چاغدا ئازغانىنىڭ دالدىسىدىكى ئات كىشىنىگەنىدى، جەدە ئات شۇ كىشىنىگەن تەرەپكە قاراپ چاپتى. رازۋېتچىكلار ئارقىسىدىن بېرىپ خۇرجۇنىنىڭ ئىچىنى تەكشۈرگەنىدى، ھەممىسى پۇل ئىكەن. ئۆلگەن ئادەم ئاۋات ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ، خۇرجۇنىدىكى پۇل گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە ئەكەلگەن ئىئانە ئىكەن.

ھۇجۇمنى كۆچەيتىپ، دۈشمەننى ھالسىرىتىش

ھەرقايسى ۋۇزۇوتلار رازۋېتكا خىزمىتىنى كۆچەيتكەندىن كېيىن، گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى ئېھتىيات قىلىپ سىرتقا تولا چىقمايدىغان بولۇپ قالدى. چۈنكى، رازۋېتچىكلارغا ئۇچراپ قالسا، ئېتىلىپ كېتىشىدىن قورقاتتى. ھەر بىر روتىغا يادەم بېرىشكە كەلگەن دېھقانلار كۆپ بولۇپ، ئاخشىمى قاراڭغۇ چۈشكەندە ھەممە روتا سېپىلىنىڭ تۆت تەرىپىدىن زەمبىرەك، پىلىموت، مىنامیوت، مىلتىق قاتارلىق قوراللار بىلەن شەھەر

ئىچىگە قار ـ يامغۇردەك ئوق ياغدۇراتتى. يارەدىمگە كەلگەن دېھقانلار «ھۇررا!» دەپ توۋلاپ، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى قورقۇتۇپ جېنىنى ئالاتتى. ئۇلار مۇشۇ تەقلىتته مۇھاسىرىنى كۆچەيتىپ، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى سېپىلدىن باش چىقارغۇزماي، ئاقسۇ يېڭىشەھەرنى 18 كۈن مۇھاسىرە قىلىپ تۇردى. 19 ـ كۈنى چىڭقى چۈش ۋاقتىدا، ئۇرۇمچىدىن بىر ئايروپىلان كېلىپ، يېڭىشەھەرنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا بىر سائەتتەك چۆگىلەپ تەشۋىق ۋەرەقلىرى تاشلىدى. تەشۋىق ۋەرەقلىرىنىڭ شەھەر ئىچىگە چۈشكەنلىرىنى گومىنداڭچىلار تېپىۋالدى، شەھەر سىرتىغا چۈشكەنلىرىنى مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى يىغىپ، پول كېۋزىنىك سوپاخۇن باشلىق ساۋاتلىقلارغا ئوقۇتۇپ ئاڭلىدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق كۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا «11 ماددىلىق بېتىم» تۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدا بولۇپ، بۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن مىللىي ئارمىيە بىر ـ بىرىگە ئوق چىقارماسلىق، «11 بەتىم» گە ئىتائەت قىلىش لازىملىقى ئېيتىلغان. 20 ـ كۈنىدىن باشلاپ مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى سېپىل ئىچىگە قارىتىپ ئوق ئېتىشنى توختاتتى. 21 ـ كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى، بولۇپمۇ جاۋخەنچىنىڭ بىلەن ۋۇشاۋبېك ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، شەھەر ئىچىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى سېپىلدىن چۈشۈرۈپ، تۆت دەرۋازىنىڭ ھەممە جايلىرىغا مۆكتۈرۈپ قويدى. چىڭقى چۈش ۋاقتىدا بىر ئايروپىلان ئىككى سائەتتەك ئېگىز ـ پەس ئايلىنىپ، ئاندىن ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تۆپىسىگە بىر ساندۇقنى تاشلىدى. «گۇمباڭ...!!!» قاغان دەھشەتلىك ئاۋاز شەھەر ئىچىدىكىلەرنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتتى. ساندۇق ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئاشخانىسىنىڭ ئۆگزىسىگە چۈشكەن بولۇپ، ئاشخانىنىڭ جەگە ياغ

چىنى سوندۇرغاندىن تاشقىرى، قازان ـ قومۇش، چىنە ـ قاچـ
لارنىمۇ سۇندۇرۇپ پارە ـ پارە قىلىۋەتكەن. ئاندىن بۇ ئايرو-
پىلان شەھەر ئەتراپىنى بىر سائەتتەك ئەگىپ ئۇچۇپ،
تەشۋىق ۋەرەقلىرى، قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا، گىرانا تلار
ۋە تورلۇك ماددىي لاۋازىمەتلەرنى تاشلاۋەردى. مىللىي ئارمىيە
چەكچىلىرى مۇھاسىرە ئۇرۇنلىرىدىن چىقىپ، ئايروپىلان تاشـ
لىغان نەرسىلەرنى يىغۋالغىلى مېڭىۋىدى، مۆكۈپ ياتقان گو-
مىنداڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى ئوققا تۇتقىلى تۇردى. شۇنىڭ
بىلەن، ئۇرۇش يېڭىباشتىن باشلىنىپ، بىرىنچى گومىنداڭ ئەس-
كەرلىرى مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىنى سۇرۇپ ـ توقاي قىلسا،
بىرىنچى مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى
قوغلاپ زەربە بېرەتتى. دېمەك، گومىنداڭ ئارمىيىسى «بىتىم»
گە خىلاپلىق قىلىپ، ئوق ئېتىشنى توختاتمىدى. 21 ـ كۈنى
چۈشتىن كېيىن باشلانغان ئۇرۇش كېچىچە داۋاملىشىپ، 22 ـ
كۈنى تاڭ ئاتقاندا تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. مىللىي ئارمىيە
جەڭچىلىرى «11 بىتىم» نىڭ روھىغا ئاساسەن، يېڭىشەھەردىن
چېكىنىپ كونا شەھەرگە قايتتى. كونا شەھەرگە شاھىد قارى
ھاجىم ھاكىم ئىدى. جەڭچىلەر ئاتلىنىپ يولغا چىققاندا،
گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى قوغلاپ قورغانغىچە بارىدى.
مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى قورغاندىن تۇغ بەلچىگە ئۆتۈپ،
ئۇچ كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتـ
نىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، مۇزداۋان بىلەن غۇلجىغا
ئۆتۈپ كەتتى.

ئابدۇللا روزى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم

1942 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ماۋارىپ
ئىدارىسىگە گوچىڭخۇا بىلەن ئابدۇللا روزى بىلىلە يۆتكىلىپ

كەلگەنىدى. گوچىڭخۇا ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا،
ئابدۇللا روزى مۇپەتتىشلىككە بەلگىلەنىدى. ئاڭلىشىمىزچە،
گوچىڭخۇا بىلەن ئابدۇللا روزى مانىاس ماۋارىپ ئىدارىسىدە
بىللە ئىشلىگەن بولۇپ، ئۆلكىلىك ماۋارىپ نازارىتىگىمۇ بىللە
يۆتكىلىپ بارغان.

1942 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1943 ـ يىلنىڭ ئاخىرى-
غىچە، ئابدۇللا روزى ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇپەتتىشلەر ئىش-
خانىسىدا مۇقىم ئىشلەپ، قوشۇمچە سىنىپلاردا ئوقۇغۇچى-
لارغا دەرس بەردى. گوچىڭخۇا ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
قوشۇمچە سىنىپلاردا مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولدى. 1943 ـ يىلى
7 ـ ئايدا ماۋارىپ ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى.
شۇنىڭ بىلەن، گوچىڭخۇا سىنىپلاردا مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولۇپ
قالدى. شۇ چاغدىمۇ سىنىپلاردا 200 نەپەر ئوقۇغۇچى
ئوقۇيتتى، سىنىپلاردىكى ئوقۇتقۇچىلار كۇرسىدا 100
نەپەر ئوقۇتقۇچى بىلىم ئاشۇراتتى.

1945 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سىنىپلاردا مەكتەپ-
تىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلار تەتىل قويۇپ بىرىلـ
گەندىن كېيىن، گوچىڭخۇا بىلەن ئابدۇللا روزىنىڭ ماۋارىپ
نازارىتىگە يۆتكەلگەنلىكى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش كەلدى. گو-
چىڭخۇا بىلەن ئابدۇللا روزى بىر قورۇدا ئولتۇرىدىغان بولۇپ
مۇناسىۋىتىمۇ ناھايىتى قويۇق ئىدى. بۇ ئىككىيلەن ئۇرۇمچىگە
بىر كۈندە ماڭىدىغان بولغان. ئابدۇللا روزى ئۇچتۇرپانغا بې-
رىپ تۇغقانلىرىم بىلەن خوشلىشىپ كېلەي دەپ، ئۇچ كۈنلۈك مۆ-
لەت بىلەن ئۇچتۇرپانغا كەتتى. ئۇچ كۈندىن كېيىن «ئابدۇللا
روزىنى قاماپ قويدى» دېگەن خەۋەر كەلدى. گوچىڭخۇا بۇ
گەپنى ئاڭلاپ تۇرالماي، ئابدۇللا روزىنى ئاجرىتىپ كېلىمەن

دەپ، ئۇچتۇرپانغا ماڭدى. ئۇچىنچى كۈنى ئىككىسى بىللە قايتىپ كەلدى. ئۇچتۇرپاندىن كېلىپ ئەتىسى گوچىڭخۇا بىر يۈك ماشىنىسىنى باشلاپ كەلگەندى. گوچىڭخۇانىڭ يۈك - تاقلىرىنى ماشىنىغا بېسىشىپ بەردۇق. ئابدۇللا روزىنىڭ يۈك - تاقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ بېسىشىپ بېرەيلى دېسەك، ئۇ: «مەن بۈگۈن ماڭالمايمەن، ئازراق ئىشىم بار، ئەتە ئىشىم تۈگىسە ئاندىن ماڭايلى» دېدى. ئەتىسى ماشىنا يەنە كەلدى. گوچىڭخۇا ئالدۇللا روزىنى چاقىرىپ: «بۈگۈن ماڭايلى» دېگەنىدى، ئابدۇللا روزى يەنە «ئەتە ماڭساق، مېنىڭ ئىشىم تۈگىمىدى» دەپ ئۇنىمىدى. شۇنداق قىلىپ، ماشىنا 10 كۈنگىچە كۈندە كەلدى، ئابدۇللا روزى ماڭغىلى ئۇنىماي ئارقىغا تارتىۋەردى. 11 كۈنى ماشىنا يەنە كەلدى. ئابدۇللا روزى يەنە ئارقىغا سۈرگەندىن كېيىن، گوچىڭخۇا قېيىداپ ئۆزى ماشىنا بىلەن كېتىپ قالدى (ئابدۇللا روزى «ياش ئۇچقۇنلار تەشكىلاتى» غا قاتناشقانىدى). ئۇ كۈنى كەچ بولدى. ئابدۇللا روزى، مامۇتخان ئۇچمىز ئۆز ئۆيىمىزگە كىرىپ ئۇخلاپ قالدۇق. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا سىرتقا چىقىپ قارىساق، ئابدۇللا روزى ياتقان ئۆينىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرى ئۇلۇغ ئوچۇق تۇرۇپتۇ. مەن ھەيران بولۇپ مامۇتخاندىن: «ئابدۇللا روزىغا نېمە بوپ تۇ؟» دېسەم، «كەشى ساڭايان بولۇپ قاپتۇ» دېدى. ئاندىن مادەيۇبن، مامۇتخان، مەن ئۇچمىز ئابدۇللا روزىنىڭ ياتقىغا كىرىپ قارىساق، بىر پارچە پالاز ۋە كۆرپىدىن باشقا ھېچ نەرسىسى قالماپتۇ. مادەيۇبن كۆرپىنى قايرىۋىدى، ئاستىدىن بىر دانە «دالايىل» چىقتى. مادەيۇبن ئۇنى ئېلىۋالدى. بىز بىللە چىقىپ كەتتۇق. شۇنىڭدىن تارتىپ ئابدۇللا روزىنى قايتا كۆرمىدۇق. ئاقسۇدا ئۇرۇش ئايلاشقاندا، ئۇنىڭ ئۇلتۇرۇلگەنلىكىنى ئاڭلىدۇق.

مۇنىرىدىن غوجا ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم

مۇنىرىدىن غوجا 1940 - يىلىدىن باشلاپ ئۇرۇمچى دارىلفۇنۇن مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1942 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، قاراشەھەر ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئىلمىي مۇدىر بولۇپ بەلگىلەندى. 1944 - يىلى 12 - ئايدا ئاقسۇغا كەلگەندە، موللا بەگ ھاجىنىڭ ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇردى. 1945 - يىلى 5 - ئاينىڭ بىر كۈنى بىرى كېلىپ ئۇنىڭ ئىشكىنى قاققانىدى. سىڭلىسى ئەختەرنىساخان چىقىپ قارىسا، بۇ ئادەم:

— مۇنىرىدىن غوجىنىڭ ئۆيى مۇشۇمۇ؟ — دەپ سورىدى.

ئەختەرنىساخان:

— مۇشۇ — دېدى.

— سىز نېمىسى؟

— مەن سىڭلىسى بولىمەن.

— ئەمىسە، ئابدۇللا باقى كەپتۇ، كۆرۈشىمەن دەيدۇ، دەڭ، — دېدى ھېلىقى ئادەم.

ئەختەرنىساخان كىرىپ مۇنىرىدىن غوجىغا مەلۇم قىلدى.

— ئۆيگە باشلاپ كىرىڭ، — دەپ جاۋاب بەردى مۇنىرىدىن غوجا.

ھېلىقى ئادەم ئىشىك تۈۋىگە كېلىپلا توختاپ تۇرۇپ، مۇنىرىدىن غوجىدىن:

— مەن ئاتۇشقا بارغاندا ئىككى كۈن تۇرسام بولامدۇ؟ — دەپ سورىۋىدى.

— ياق، بولمايدۇ، بىر كۈن تۇرۇپ خوتەنگە ئۆتۈپ كېتىڭ، — دەپ جاۋاب بەردى مۇنىرىدىن غوجا.

مۇنىرىدىن غوجا ئابدۇللا باقىنى قەشقەر، خوتەن ۋىلا-

يەتلىرنىڭ ياشلىرىنى ئويغىتىپ، ياش ئۇچقۇنلار تەشكىلاتىنىڭ تەشكىلىي دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ماڭدۇرغانىدى. كېيىن ئاق سۇدىكى زۇلۇمغا قارشى ئىنقىلابىي كۈرەش غەلىبە قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن، باشقا ۋىلايەتتىكى پائالىيەتلەرمۇ جىمىقىپ قالدى.

1942 - يىلى مۇنىردىن غوجىنىڭ ئاكىسى موھىددىن غوجىنى «سىياسىي جىنايەتچى» دەپ قولغا ئېلىپ، ساقچى ئىدارىسىنىڭ تۇرمىسىگە ئوچ يىل قاماپ قويدى. 1945 - يىلى ساقچى ئىدارىسىنىڭ سەنئەتچىلىرى «تاھىر - زۆھرا» دراما سىنى ئوينىماقچى بولۇپ، سەنئەتچىلەرگە «12 مۇقام» نىڭ نەغمە قائىدىسىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن، موھىددىن غوجىنى تۇرمىدىن ۋاقىتلىق چىقارغۇزغانىدى. بىركۈنى موھىددىن غوجا مۇنىرىددىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. مۇنىرىددىن غوجا تۇرمىدىكى ئاكىسى موھىددىن غوجىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. موھىددىن غوجا ئۆيگە كىرىپ، مۇنىرىددىنغا:

— مېنى موڭ جويجاڭ ئەۋەتتى، «سەن بېرىپ ئىنىڭغا گەپ قىل، ئىنىڭ قاراشھەرگە كەتسۇن، ئىنىڭ ۋەلىخان تۆرە دېگەن ئۆزبېكنىڭ جاسۇسى ئىكەن، سەنمۇ ئۆزبېك ئىكەنسەن، ئەگەر كەتمىسە جازالايمىز» دەيدۇ. ئۇكام، سىز قايتىپ كېتىڭ، — دېگەنىدى. مۇنىرىددىن غوجا:

— مەن بۇ جايىنى تاشلاپ كېتەلمەيمەن، مېنىڭمۇ 30 نەچچە ئوقۇغۇچىم بار، ئۇلارغا كۆزۈم قېيمايدۇ، — دەپ ئۇنىمىدى.

بىر كېچىسى مۇنىرىددىن غوجا ئۇخلىغىلى ياتقان يېرىدە تامنى تاتلىغىلى تۇردى. ئەختەرنىساخان:

— ئاكا، تامنى نېمىشقا تاتلايلا؟ — دېگەنىدى. مۇنىرىددىن غوجا:

— مەن بىر قورقۇنچلۇق چۈش كۆرۈپتىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى. ئەختەرنىساخان:

— قانداق چۈش كۆرۈپتىلا؟ — دەپ سورىغانىدى.

— يەر تەۋرەپ كەتتى، خەلق ئاتلىق يار تۆپىسىگە قېچىپ كەتتى. مەن پىيادە قېچىپ كېتىۋاتسام، ئىككى پىستە ئىت ئارقامدىن قوغلاپ كېلىپ مېنى چىشلىۋالدى. شۇنىڭدىن قورقۇپ ئويغىنىپ كەتتىم، — دېدى مۇنىرىددىن غوجا. ئاندىن يەنە: ئاخشام ئەكەلگەن غاز گۆشىنى پىشۇرۇپ بەرسىلە، — دېدى.

ئەختەرنىساخان ئوت قالاپ گۆش پىشۇرۇۋاتقاندا، بىلال ئەزىزى كىرىپ كەلدى. ئۇ، مۇنىرىددىن غوجا بىلەن كۆرۈشۈپ:

— مېنى قارا تالنا سوجاڭلىققا تەيىنلىدى. سوجاڭ بولامدىمەن ياكى قارا يەرگە كىرەمدىمەن، ھازىرچە بىر نېمە دېمەك تەس. مۇنىرىددىن، سىز مۇتەللىپنىڭ ئۆيىدىن رەسىم ئاپپاراتىنى ئەكېلىپ قويۇڭ، دېگەن ئىدىڭىز، ئەكېلىپ قويسام، ئاخشام بىر ساقچى كېلىپ ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ، — دېدى - دە، مۇنىرىددىن غوجىنى باشلاپ چىقىپ كەتتى.

شۇ ئاخشىمى ياش ئۇچقۇنلار مۇتەللىپنىڭ ئۆيىگە جەم بولۇپ سۆھبەتلىشىۋاتقاندا، ماراپ يۇرگەن ئىشپىيونلارنىڭ مەلۇمات بېرىشى بىلەن ساقچىلار كېلىپ، ل. مۇتەللىپ، بىلال ئەزىزى، مۇنىرىددىن غوجا، ھوسەن تۇردى، يۈسۈپ قادىر، ئابدۇكېرىم تۇردى قاتارلىق ياشلارنى تۇتۇپ كەتتى. ئاقسۇدا ئەختەرنىساخانىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ياكى باشقا قارىغۇدەك كىشىسى بولمىغاچقا، ئۇ ئەتىسى كۇچادىكى تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا كەتكەنىدى. 1945 - يىلى 10 - ئايدا مۇنىرىددىنىڭ كۇچادىكى ساز ئۆگەتكەن بىر شاگىرتى: «مۇنىرىددىن غوجامنى ساقچى ئىدارىسىدە ئۆلتۈرۈۋەتتى» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. شۇنىڭ

يىلەن ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ھازا تۇتۇپ يىغلىشىپ، نەزىر - چىراغلىرىنى كۆچادا ئۆتكۈزدى.

مەمتىلى يالاقچى

1945 - يىلى 9 - ئايدا مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى ئاقسۇ ئۇرۇشىدىن چېكىنىپ غۇلجىغا قايتىش ۋاقتىدا، كۆچالىق تۇرغۇنجان دېگەن بىر جەڭچى ھەربىي قىسىم چۈشكەن جايدا قاتتىق ئۇخلاپ قېلىپ، قىسىم قوزغىلىپ كونىشەھەرگە قاراپ ماڭغاندا ئايرىلىپ قالغانىكەن، بىر چاغدا ئويغىنىپ قوپۇپ، قىسمىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىشىپ باراي، دەپ كۆپ ئۇرۇنۇپ ياققان بولسىمۇ، يول - يولدا قويۇلغان ماراقچىلارنىڭ قاپ قىنىغا چۈشۈپ قېلىشتىن قورقۇپ، كونىشەھەر يولىغا ماڭماي، قوراللىنى بىر يەرگە يوشۇرۇپ قويۇپ، تىلەمچى سۈپىتىدە مېڭىپ، باغچى 2 - دادۇيگە كېلىپ قالغان؛ قورسىقىنىڭ ئاچ لىقىدا ئىلاجسىز نان تىلەپ، مەمتىلى كۆكېمشىنىڭ ئۆيىگە كىرگەن. مەمتىلى دېگەن ھېيلىگەر جاسۇس بۇ بالىنىڭ تەقى - تۇرقىغا قاراپ، گۇمان بىلەن ئۆيىگە باشلاپ كىرىپ، نان - چاي بىلەن مېھمان قىلىپ، ھال - ئەھۋال سورىغان قىياپەتتە:

— ئۇكام، تەرقى - تۇرقىڭزغا قارىغاندا، سىز نان تە لەيدىغان دۆڭانە ئەمەس، قولىڭىزدىن خېلى ئىش كېلىدىغان يىگىتتەك تۇرىسىز. قانداق ئىشىڭىز بولسا يوشۇرماي ماڭا دەڭ، مەن سىزنىڭ ھاجىتىڭىزنى راۋا قىلىمەن، — دېگەن. تۇرغۇنجان بېشىغا ئىش كەلمىگەن ياش بالا بولغاچقا، جاسۇسنىڭ بۇ ياغلىما سۆزىگە ئىشىنىپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ بارلىق سىر لىرىنى ئېيتىپ بەرگەن ھەم يىغلاپ تۇرۇپ:

— مېنى ئاشكارىلاپ قويمىسىلا، مەن سىلىگە ئون يىل

ھەقسىز ئىشلەپ بېرەي، — دەپ يالۇرغان.

مەمتىلى كۆكېمشى دېگەن خائىن: «مىلتىق قەيەردە؟ ماڭا كۆرسىتىڭ» دەپ، تۇرغۇنجاننى سىلىق گەپلەر بىلەن ئالداپ ئىشەندۈرگەن. تۇرغۇنجان مەمتىلىنى توختى بەگنىڭ بېغىنىڭ ئارقىسىدىكى قوڭۇرغا تىكەنلىككە ياشلاپ ئاپىرىپ، مىلتىقنى ئوقدان بىلەن كۆزىسە تكەن. مەمتىلى كۆكېمشى مىلتىقنى قولىغا ئېلىپ، بەش تال ئوق سېلىپ، ئاندىن تەرىنى بۇزۇپ تۇرۇپ:

— ئالدىمغا كىرىپ ماڭ، سەن ئوغرىنى ئەدەبكىنى بېرە دىغان يەرگە ئاپىرىمەن، — دېگەن ۋە ئۇنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ ماڭغانچە، ساقچى ئىدارىسىنىڭ سەكپاچىدىكى شاللىق قىنى باقىدىغان جۇبەنجاڭنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ، مىلتىق بىلەن تۇرغۇنجاننى تاپشۇرۇپ بەرگەن. جۇبەنجاڭ تۇرغۇنجاننى تاپ شۇرۇۋېلىپ، مەمتىلىنى ماختاپ ئۇچۇرغان. مەمتىلى خۇش بولۇپ قايتقاندىن كېيىن، جۇبەنجاڭ تۇرغۇنجاننى ئۆز مىلتىقىدا ئېتىپ تاشلاپ، ياش يىگىتنىڭ غۇنچىدەك ھاياتىنى نابۇت قىلغان، ئۆلۈكىنى شاللىقنىڭ ئىرىقىغا تاشلىۋەتكەن.

1945 — يىلىدىكى ماتەم كۈنلىرى

1945 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى ئاقسۇ يېڭىشەھەردىن چېكىنىپ كونىشەھەر بىلەن يار تۆپىسىگە چىقىپ كەتكەندى. ئۇلارا كېتىپ ئۇچ كۈنگىچە، ئاقسۇ يېڭىشەھەردىن كونىشەھەرگە كېلىدىغان يولدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر خەلقى گومىنداڭ جاللاتلىرىنىڭ ئېتىپ ئۆلتۈ رىدىغان ئوبيېكتىپىغا ئايلىنىپ قالدى. يارنىڭ تۆپىسى دۆڭ لەڭزىدىن تارتىپ كونىشەھەر يەڭگى بويىدىكى كۆۋرۈكىچە يېتىپ كەتكەن ئۆلۈكنىڭ ھەددى - ھىسابى يوق ئىدى. ئۆلگەن

ئۆلۈكنىڭ كۆپىنچىسى پىدائىي قىسسىم (مىللىي ئارمىيە) جەڭ چىلىرى ۋە سىرتتىن كەلگەن يولۇچىلار بولۇپ، گومىنداڭچىلار ئۇرۇش مەزگىلىدە ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە قېچىپ ماڭغانلار ئۈچراپ قالسىمۇ «تاغ ئوغرىلىرى» دەپ ئېتىۋېرەتتى. جەسەتلەر ئىتقا يەم بولۇپ تۈگەيتتى، سۆڭەكلىرى سايدا قالاتتى. ئىنسانپەرۋەر دىنىي ئالىم - ئۆلىما- لىرىمىزدىن دانىش دامۇللام، ساۋۇر قارىئاخۇنۇم، نەمەت قارى، مەمتىمىن قازىئاخۇنۇم، نىياز بەگ، قاسىم ھاجىم قاتارلىقلار مەسلىھەتلىشىپ، ئۆزلىرى ھازىدار بولۇپ، بۇ جەسەتلەرنى يىغىپ يۇيۇپ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ، ئون كۈندە ئاران يەرلىكىگە قويۇپ بولدى.

بۇ جەسەتلەرنى كۆپچىلىكنىڭ يىغا - زارى بىلەن ئەپ- چىقىپ دەپن قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان ۋە ئىلگىرى تۇرمىدىكى ئۇرۇق - تۇغقان، قوۋم - قېرىنداشلىرىنىڭ ئۆلۈك - تىرىكىنى بىلەلمەي يۈرەكزادە بولۇپ كەتكەن كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئاقسۇغا كېلىپ ھازا تۇتتى. ھازىدار بولغۇچىلار كۈندىن-كۈنگە كۆپىيىپ، توپ - توپ بولۇشۇپ ساقچى ئىدارىسىگە بېرىپ: 1945 - يىلى ساقچى ئىدارىسىنىڭ ساقچىلىرى تۈتۈپ كەتكەن ل. مۇتەللىپ، ئابدۇللا روزى، مۇنىردىن غوجا، بىلال ئەزىزى قاتارلىق ياش ئىنقىلابچىلارنىڭ جەسىتىنى قەيەرگە كۆمگەن؟ تېپىپ بەرسۇن، بىز ئۇلارنىڭ ماتەمىنى تۇتۇپ، قايتا كېپەن- لەپ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ، يەرلىكىدە قويمىز، دەپ تۇرۇۋالدى. بۇنى كۆرۈپ، ساقچى ئىدارىسىنىڭ مەن - مەن دېگەن باشلىق ۋە ئوفىتسېرلىرىمۇ يۇندىغا چۈشكەن چاشقاندەك شۇمشىيىپ، مۆكۈۋىلىشتى. قاتتىق غەزەپكە كەلگەن خەلق تۇرمىنىڭ ئىچى - سىرتىنى كولاپ ئىزدىگەن بولسىمۇ، ئادەم كۆمۈلگەن جايىنى تاپالمىدى. بۇنىڭغا خەلقنىڭ غەزىپى تېخىمۇ تېشىپ، ئوفىتسېر

ۋە ساقچىلارنى قاتتىق قىستاپ تۇرۇۋالغانىدى، تەلەتى سەت بىر خەنزۇ ساقچى: «45 - يىلى تۇرمىنى جۇ بەنجاڭ باقاتتى، تۇرمىنىڭ ئاچقۇچى شۇنىڭدا، ھازىر ئۇ سەكپاچى شاللىقتا» دەپ جاۋاب بەردى. بۇنى ئاڭلاپ بىر ئادەم ئاتلىق سەكپاچىغا بېرىپ جۇبەنجاڭنى چاقىرىپ كەلدى. جۇبەنجاڭ شۇنچە كۆپ ئادەمنىڭ ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، قورقۇنچتىن سارغىيىپ تىترەپ كەتتى. خەلق توپى ئىچىدىن ئىبراھىم خەلپىتىم ئالدىغا چىقىپ: «45 - يىلى دەرۋازا تاقىلىپ قې- لىشتىن ئىلگىرى تۇرمىگە سولىنىپ مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەنلەرنى قەيەرگە كۆمگەن؟ بۇ ئىشنى سەن بىلىسەن! سەن شۇ چاغدا تۇرمە باققۇچى ئىكەنسەن» دېگەنىدى. جۇبەنجاڭ كۆپچىلىكنى باشلاپ. تۇرمە دەرۋازىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى بىر چوشقا قوتىنىنى كۆرسەتتى. قوتاننىڭ ئالدى تەرىپى سېپىل، كەينى تەرىپى تۇرمىنىڭ خىش تېمى بولۇپ، ئۇلار ئۆلۈكلەرنى مۇشۇ ئارىلىققا كۆمۈپ، ئۇنىڭ ئۈستىنى چوشقا قوتىنى قىلغانىكەن. غەرەپلەنگەن خەلق قوتاننى بۇزۇپ، يەرنى ئىككى مېتر چوڭ- قۇرلۇقتا كولىغانىدى، قولى بالا قىلىق، پۇتىغا ئىشكال سېلىنـ غان 50 ئادەمنىڭ ئۆلۈكى چىقتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ يۈزىدىكى ئويۇپ ئېلىنغان، بەزىلىرىنىڭ بېشى كېسىلگەن، كىم- لىكىنى تونۇغىلى بولمايتتى. شۇ ھامان دىنىي ئۆلىما، ئىنسان- پەرۋەر ئاخۇنلىرىمىز ئۇرىغا سەكرەپ چۈشۈپ، ناھەق ئۆلۈپ كەتكەن شېھىتلەرنى ئاۋايلاپ ئېلىپ، پاك زېمىنغا ياتقۇزدى. ئاندىن بۇلارنى بىر - بىرلەپ كېپەنلەپ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ، بىرەر مىڭ ئادەم بىلەن قارىلىق تۇتۇپ، يەرلىكىدە قويدى. 1945 - يىلى ئاقسۇدا يۈز بەرگەن بۇ قانلىق قىرغىنچىلىق خەلقنىڭ ئېسىدىن ھەرگىز چىقمايدۇ.

بۇ ئەسلىمىنى يېزىشتا، ئوسمان مامۇت، قادىروۋ، قاسىم

كبرەم، ساۋۇت مۇسا، ئابلىمىت سامساق... قاتارلىق يولداشلار مېنى مانېرىيال بىلەن تەمىنلىدى؛ ئابدۇرىشىت سەمەت، ئابدۇرىشىت ئابدۇكېرىم قاتارلىق ياشلار رەتلەپ كۆچۈرۈش ئىشلىرىغا ياردەملەشتى. بۇ يولداشلارغا چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

(ئاپتورى: ئاقسۇ شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

شەرقىي - شىمالدىن تىيانشان ئېتىكىگە سەپەر

— شەرقىي - شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىيلار قوشۇنى كۆرسانتلار لىيەنىنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىش جەريانى

گۇمپكلىك

قاينىاپ تۇرغان ياشلىق دەۋر

ياپون ئىمپېرىيالىزمى ئۇزۇندىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىنى يۇتۇۋېلىش قەستىدە بولۇپ كەلگەنىدى. 1931 - يىلىدىكى «18 - سېنتەبىر» ۋەقەسىنىڭ ئالدىدا، ياپون ئىمپېرىيالىزمىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى شەرقىي - شىمالنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلاپ كەتتى. ئۆز ۋاقتىدا شەرقىي شىمالدىكى بەزى مىلىتارىست سىياسەتچىلار ياپون ئىمپېرىيالىزمىنىڭ ئايىغىغا باش ئۇرۇپ، ۋەتەنگە، خەلققە ئاسىيلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي - شىمال خەلقى، بولۇپمۇ ياش ئوقۇغۇچىلارنىڭ دۈشمەنگە بولغان غەزەپ - نەپرىتى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە ئىدى. 1929 - يىللىرى مېنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىم ئىدى. ياپون ئىمپې-

ریالىزمى شەرقىي - شىمالغا قاراتقان تاجاۋۇزىنى جىددىيلەشـ
تۈرۈپ، يوللارنى ياساپ، ھەدەپ «مانجۇ - موڭغۇل سىياسىتى»
نى يولغا قويدى. ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى خارىن ساقچى
نازارىتىنىڭ باشلىقى سەي يۈنشىڭ بىلەن تۇزگەن، ۋەتەننىڭ
ئىگىلىك ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىدىغان مەخپىي شەرتنامىسى
خارىن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغاپ، ئون
مىڭدەك ئوقۇغۇچى داۋ ۋە شۇي يولىدىكى مەيداندا ھەيۋەتلىك
ئەيىبلەش يىغىنى ئاچتى. ياشلار مىللىي مۇستەقىللىقنى،
دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن، خەلقنى ۋەتەن
ساتقۇچ خائىنلارنى يوقىتىپ، ۋەتەننى مۇنقەرز قىلىدىغان
بۇنداق نومۇسسىز شەرتنامىگە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى.
يىغىندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلار سەپ بولۇپ تىزىلىپ نامايىش
قىلدى. نامايىش قوشۇنىنىڭ بېشىغا جېڭياڭ كوچىسىغا يېتىپ
بارغاندا، ساقچىلار بىلەن توقۇنۇش يۈز بېرىپ، ئوقۇغۇچىلار
ۋەكىلىدىن بىرمۇنچە كىشى تۇتۇپ كېتىلدى. نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار
تاياق يەپ، باش - كۆزى قانغا بويالدى. قىز ئوقۇغۇچىلار
چۆكۈر ئۆستەڭگە قىستاپ چۈشۈرۈلۈپ، نۇرغۇنى يارىدار بولدى.
لېكىن، ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى پەلەككە يەتكەن ياش ئوقۇ-
غۇچىلار بۇنىڭ بىلەن ئارقىغا چېكىنمىدى، نامايىشچىلار قوشۇنى
ھەيۋەت بىلەن ئىلگىرىلەپ، داۋلىي كوچىسىنا قاراپ كېتىۋەردى.

ئەينى ۋاقىتتا، خارىننىڭ بۇ داۋلىي كوچىسى ياپونىيە
مۇھاجىرلىرى ئولتۇراقلاشقان جاي، شۇنداقلا ياپونىيىنىڭ
سودا مەركىزى ئىدى، نامايىشچىلار بۇ يەردىن «ياپون ئىمپې-
رىيالىزمىنى يوقىتايلى» دەپ ئۇنلۈك شوئار توۋلاپ ئۆتۈشتى.
يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرغان ياپونلۇقلار ئۆچمەنلىك بىلەن
تىللاشتى. خارىن شەھىرى ئالاھىدە رايون 1 - ئوتتۇرا مەك-
تەپ (يەنى گۇاڭيى ئوتتۇرا مەكتىپى) شۇشۇي داۋچي كوچىسىغا

يېقىن ئىدى. بۇ مەكتەپتە ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ
بېرىلاتتى، ئوقۇتقۇچىلىقنى 18 - لۇيدىن تەكلىپ قىلىنغان
جۇلىگيۇن ئۇستىگە ئالغانىدى، مەكتەپتىن ئوقۇغۇچىلارغا
ئوخشاش قىلىپ، يوللۇق كۆك زەختتىن تىكىلگەن، ئاق تۇغمە
قادالغان مەكتەپ پورمىسى تارقىتىپ بېرىلگەنىدى، ئوقۇغۇچىلار
بىردەك، بىلىنى رەسمىن بىلەن باغلاپ، بېشىغا ھەربىي شەپكە
كىيىپ يۈرۈشەتتى. ياپونىيە مۇھاجىرلىرى بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇ-
غۇچىلىرىنى تونۇيتتى، شۇڭا، ياپون باسقۇنچىلىرى خارىننى
بېسىۋالغاندا، بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى دەھشەتلىك تۈردە
ئۆچ ئېلىشقا ئۇچرىدى ۋە مەكتەپ ياپون ژاندارمىسىنىڭ قو-
ماندانلىق شتابى قىلىندى. بۇ مەكتەپنىڭ خارىنىدىن چىقىپ
كېتەلمىگەن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى ياپونىيە ژاندارمىسى
تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

شەرقىي - شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكە كەينىدىن
قولدىن كەتكەندىن كېيىن، قۇل بولۇشنى خالىمىغان شەرقىي -
شىمالدىكى ئارمىيە ۋە خەلق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى
جەڭگە ئاتلاندى. خېيلۇڭجيانىڭ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى ماجەنسەن
كەڭ ۋەتەنپەرۋەر ئاممىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ياپون -
باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇغنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ياپون باسقۇن-
چىلىرىغا قارشى قان كېچىپ جەڭ قىلدى. بولۇپمۇ خەيلۇن
ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى زور تۇرتكىمدىكى ياش ئوقۇغۇچىلارنىڭ
ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى سەپكە ئاتلىنىشىغا ئىلھام بولدى.

كۆرسەتتىلار لىيەنى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە

خەيلۇن جېڭىنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن، كومپارتىيە ئەزا-
لىرىدىن دۇك جېڭۈدن، چېك پېيفۇ، سۇن جېڭياڭ قاتارلىق يول-

داشلار مەخپىي ھالدا خېلۇڭجياك ئۆلكىسىنىڭ خۇلۇنبۇر (يەنى خەيلار) دېگەن يېرىگە بېرىپ، گارنىزون قوماندانى قوشۇمچە خارىسن - مانجۇرىيە تۆمۈر يولى مۇھاپىزەتچى ئار-مىيىسى 2 - لۇيىنىڭ قوماندانى سۇبېيگۈدن بىلەن كۆرۈشتى. سۇبېيگۈدن دۇڭ جىگۈننىڭ ئوقۇغۇچىلارنى تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قوشۇنغا قاتناشتۇرۇش ھەققىدىكى تەلىپىنى قوبۇل قىلدى. دۇڭ جىگۈن، چېڭ پېيفۇ، سۇن جىگ-يانلار جىلىن ئۆلكىسىنىڭ نىگۈن، مۇلىك ناھىيىلىرى ۋە خارىسن شەھىرى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئالاقە ئورنىتىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جايلاردىكى ئوقۇغۇچىلار بەس - بەس بىلەن بوكستو، خەيلارغا كېلىپ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ ئالدۇردى. سۇبېيگۈدن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈچنى تولۇقلاش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تايانچ بازىلارنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلارنى تەشكىللەپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى ۋە بۇ ئىككى جايغا يىغىلغان 300 ئوقۇغۇچىنى ئىككى دۇي قىلىپ تەشكىللىدى. خەيلار قوماندانلىق شتابى جايلاشقان يەر بولغاچقا، بۇ يەردىكى ئوقۇغۇچىلارنى 1 - تەشۋىقات دۇيى، بوكستودىكى ئوقۇغۇچىلارنى 2 - تەشۋىقات دۇيى قىلىپ ئۈيۈش-تۈردى. بۇ ئوقۇغۇچىلار جاي - جايلاردىن كەلگەچكە، كىيىملىرىنمۇ خىلمۇ خىل ئىدى، ئۇلار گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ، كوچىلاردا ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ناھىيىلەردە تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئوقۇغۇچىلار تەشۋىقات دۇيىنىڭ خىزمىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1932 - يىل ئەتىيازدا بۇ ئىككى جايدىكى تەشۋىقات دۇيى ئوقۇغۇچىلار دۇيىگە ئۆزگەرتىلىپ، ھەربىي پورما تارقىتىلىپ، ئۇنىڭغا «كۆرسانتلار لىيەنى» دەپ نام بېرىلىپ، ھەربىي

تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. مەشقنىي كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئاساسىي مەشقتىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا بەن، پەي، لىيەن، يىڭ، تۇەن بويىچە مەشق ئېلىپ بېرىلدى. قاردىغا ئېتىش، پىيادە ئەسكەرلەر بىر-لىمى، فوتوگرافىيە قاتارلىق ئالتە خىل دەرس ئۆتۈلدى. ئىككى جايدىكى ئوقۇغۇچىلار ئىككى ئوقۇغۇچىلار لىيەنى قىلىپ ئايرىلدى، ئەسلىدىكى خەيلار ئوقۇغۇچىلار لىيەنىگە 2 - لۇي سەنمۇ باشقارمىسىنىڭ سەنۇسى شۇي پىڭنەن لىيەنجاڭ بولدى. لىيەن ئۈچ شۆبە دۇيگە، ھەربىر شۆبە دۇي يەنە ئۈچ بەنگە ئايرىلىپ، ھەربىر بەنىنىڭ شتاتىدا 10 دىن 12 گىچە ئادەم بار ئىدى، ئاشپەز، كاناپچى قاتارلىقلارنى قوشقاندا، لىيەندە 120 دەك ئادەم بار ئىدى. 1 - شۆبە دۇيىنىڭ باشلىقى گۇەن ياۋدۇك، 2 - شۆبە دۇيىنىڭ باشلىقى خورۇڭچاك، 3 - شۆبە دۇيىنىڭ باشلىقى چىڭ يۈيشۇ ئىدى. 1932 - يىلى يازدا، بىر قىسىم كورسانتلار كەينى - كەينىدىن ئالدىنقى سەپكە يۆتكىلىپ، قىسمىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك كوماندىرلىقىغا تولۇقلىنىپ جەڭگە قاتناشتۇرۇلدى. بۇ چاغدا ئارمىيىمىز خېبې-لۇڭجياك كۆۋرۈكى بويىدا دۇشمەن بىلەن تىركىشىپ، قاتتىق جەڭ قىلىۋاتاتتى. جۇھياكەن ئۇرۇشىدا ئارمىيىمىز ناچار قو-رالىار بىلەن دۇشمەننىڭ خىل قورالىرىغا تاقابىل تۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىي بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى باتۇرلارچە جەڭ قىلدى، نۇرغۇن چەكچىلەر قۇربان بولدى. مەسلەن، بىرىنچى تۇەننىڭ بايراقچىلار باشلىقى خەن ۋېنجۇ تۆت بايراقچىنى باشلاپ بايراقنى دۇشمەن سېپىلىغا قادىۋاتقاندا، كۆكرىكىگە تۆت پاي ئوق تەگكەن ئەھۋالدىمۇ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىگەنىدى. بۇنداق ئۆلۈمگە پىسەنت قىلمايدىغان شانلىق ئوبرازلار كىشىلەر قەلبىدە مەڭگۈ ساقلانغۇسى.

ھەربىي ئىشلار نەزەرىيىسى، ستراتېگىيە، تاكتىكا ئۆگىنىشى ۋە ئەملىيەتكە تەدبىقلاشنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، كورسانتلار لىيەنى 1932 - يىل 7 - ئايدا تەربىيىلەش سىنىپىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئۆگىنىشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى، يەنە، تۆەن دەرىجىلىك كادىرلارنى تەربىيىلەشنى داۋاملاشتۇردى. كۇرسانتلار تولۇپ - تاشقان ئىشەنچ بىلەن، ھېرىپ - چارچاشتىن قورقماي، دۇشمەننى يوقىتىش ماھارىتىنى ئۆگەندى. پايانسىز كەتكەن خۇلۇنبېرياپلىقىدا كورسانتلار جىددىي ئۆگىنىش ۋە مەشقلەرنى ئېلىپ باردى. ئۇلار ئەتىگەندىن كەچكىچە تىنىم تاپماي ئۆگەندى، يايلاق ۋە ئورمانلىقلاردا مەشق قىلدى، جەڭگە قوماندانلىق قىلىش تاكتىكىلىرىنى ئۆزلەشتۇردى. ئۇلار مەشققە چىقىش ۋە مەشقتىن قايتىش ۋاقتىدا سەپ بولۇپ كېتىۋېتىپ، مۇنداق ناخشا ئېيتىپ ماڭاتتى:

كۈن پاتقاندا قايتىمىز يۇرۇشتىن بىز،
سەپ - سەپ بولۇپ ناخشا ئېيتىپ چىغىر يولدا.
قولىمىزدا سىلتىق - قىلىچ، كۆكتە تۇغلار يەلپۈنەر.
ھەيۋەتلىك مارش جارانلايدۇ كەڭ دالىدا.

يول بويىدا ئۈزىتار دائىم بىزنى چوڭ كىچىك،
قۇربان بولساق رازىمىز، قايتمايمىز بىز ئارقىغا.
ئەزىمەتلەر قورقماس ئۆلۈمدىن يا جاپادىن،
باش كەتسە رازىمىزكى، تىز پۈكمەيمىز ۋەھشىي دۇشمەنگە.

ھايات - ماماتلىق بۇ جەڭدە كەلدى ھەممە غەزەپكە،
مەردانىلەر ئاتلاندى ياۋغا قارشى ھەر سەپتە.

ئەمدى بىزنى توسالماس ھەرقانداق خېيىتم - خەتەر،
توختىماستىن ئىلگىرىلەيمىز شوئارىمىز: باس ئالغا!

ئۇنىڭدىن باشقا يۆلىنىڭ «مەنجياڭخۇڭ» دېگەن ناخشىسىنىمۇ ئېيتاتتى. بەزىدە، كومپارتىيە ئەزاسى يولداش دۇڭ جىڭ ۋېننىڭ دېرىزورلۇقىدا «ئىنتېرناتسىئونال» ناخشىسىنىمۇ خۇپىيانە ئېيتىشاتتى. تەربىيىلەش سىنىپىدىكى ساۋاقداشلار ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىپ، دۆلەت ۋە مىللەت ئۈچۈن، مۇنەۋۋەر لىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەر ۋاقىت قۇربان بېرىشكە تەييارلىق كۆرۈپ قويۇشقانىدى.

1931 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا خاربىن، چىڭخارلار كەينى - كەينىدىن قولدىن كەتتى، ياپون باسقۇنچىلىرى چىڭخاردىن مانجۇرىيىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاساسىي شەھەر ۋە ئايرودرومىلاردا ئاز سانىدىكى خەلقئارا ساقچىلارنى تۇرغۇزۇپ، شۇ جايلاردا تۇرۇۋاتقان قوشۇنلارنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلدى. ماجەنسەن ياپون باسقۇنچىلىرى بىلەن چىڭخار يېنىدا قاتتىق ئېلىشقاچقا، جايلاردىكى ياپون قوشۇنلىرى غەربتىكى ئىشلارغا چولىسى تەگمەي، تۇرغان جايىدىن ۋاق تىنچە قوزغىلالمىدى. بۇنىڭ بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قوشۇنىمىز پۈرسەت كەلگەندە دەرھال قوزغىلىپ، دۇشمەننى يوقىتىشقا ئوبدان تەييارلىق قىلىۋالدى. 1932 - يىل 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تاڭ سەھەردە، 2 - لۇي چىڭخاردىن مانجۇرىيىگىچە بولغان 700 كىلومېتر ئارىلىقتىكى ياپونىيە قوشۇنلىرىنى يوقىتىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئارقا سەپتىكى بىر يوشۇرۇن ئاپەتنى تۈگەتتى، ئارمىيىمىزنىڭ ئارقا سەپ ئالاقە يولىنى راۋانلاشتۇردى. مانجۇرىيە رايونىدىكى 2 - لۇي ياپونىيىنىڭ ئەلچىخانىسىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان

قوشۇن بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدى. ئارمىيىمىز مىناميوت بىلەن ئەلچىخانىنى توپقا تۇتتى، ياپون قوشۇنى تەسلىم بولدى. دەل شۇ كۈنى چوڭ تىپتىكى بىر يولۇچىلار ئايروپىلانى ئۆزلىكە مەركىزىدىن ئۇچۇپ كەلدى. ئۇ ئەسلىدە خەيلارغا قونماقچى ئىكەن، لېكىن بۇ چاغدا ئايرودرۇم بىز تەرەپتىن ئىشغال قىلىنىپ بولغان ھەمدە ئايرودرومنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان جەڭچىلىرىمىز ئۇلجا ئالغان ياپون ئەسكەرلىرىنىڭ كىيىمىنى كىيىۋېلىشقانىدى. ئايروپىلان ئايرىدروم ئۈستىدە بىر دەم ئايلانغاندىن كېيىن، ئورۇنلاشتۇرۇلغان قونۇش بەلگىسىدە خاتالىق بارلىقىنى سېزىپ قېلىپ، قونۇشقا جۈرئەت قىلالماي، مانجۇرىيە تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپ كەتتى. مانجۇرىيە ئايرودرومىدىمۇ ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى بايقاپ ھەم ياپونىيە ئەلچىخانىسىنىڭ ھۇجۇمغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرۈپ، تۇمشۇقىنى بۇراپ شەرقىگە قاراپ ئۇچۇپ، جۇجياكەنگە يېتىپ كەلگەندە، مېنى تۇتقۇن يەرگە قونۇشقا مەجبۇر بولدى، ئايروپىلان ۋە ئايروپىلاندىكى ئادەملەر بىز تەرەپتىن ئەسىر ئېلىندى. بۇ ئايروپىلان پۈتۈن بىلەن خەيلار ئايرودرومىغا يۆتكەپ ئېلىپ بېرىلىپ، كۆرسىتىلار لېنىنىزىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. يولداشلار ئالتۇن تېپىۋالغاندەك خۇشال بولۇشۇپ، بىر رۇس لېيوتچىكىنى پالالاپ، ئايروپىلاتنى ھەيدەتكۈزۈپ كۆردى، لېكىن قونىدىغان چاغدا ئايروپىلاننىڭ چاقى كارغا چىقتى. 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ تۆت بومبارداتىچى ئايروپىلانى خەيلار تۆمۈر كۆۋرۈكى ۋە ئۇن زاۋۇتىنى بومبارداتىمان قىلدى ۋە ھېلىقى ئايروپىلاننىمۇ پاچاقلاپ تاشلىدى.

1931 - يىل 12 - ئاينىڭ بېشىدا، خېيلۇڭجياڭ دەريا‌سى بويىدا جەڭ قىزىپ كەتتى. ھەلىبە قىلىنىشىمۇ، مەغلۇپ

بولۇشىمۇ بولۇپ تۇردى. دۇشمەن بىزگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، يېنىك قوراللار بىلەن قوراللانغان ئىككى، ئۈچ يۈز كىشىلىك قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ، يىراقتىن ئايلىنىپ گەنجىزگە كېلىپ، ئارمىيىمىزنىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابى جايلاشقان زالەنتۇنغا يۇشۇرۇن ھۇجۇم قىلدى. زالەنتۇن تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان، ئوتتۇرىسى جىلغا جاي ئىدى. تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن دۇشمەن تۆت ئەتراپتىكى تاغنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلىپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ بىزنى ئوققا تۇتۇشقا باشلىدى. قوشۇنىمىز ئەھۋالنى ئاڭقىرالماي، تېرىپېرەن بولۇپ، چېكىنىشكە باشلىدى. زالەنتۇن قولدىن كەتتى، ئالدىنقى سەپ ئايالىسى قوشۇنىمىز بىلەن بولغان ئالاقىسىزمۇ ئۈزۈلۈپ قېلىپ، ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدۇق. بۇ دەل قەھرىتان سوغۇق كۈنلەر بولۇپ، تېمپېراتۇرا نۆلدىن تۆۋەن 40 گىرادۇسقا چۈشكەنىدى. ھەممە يەرنى قار، مۇز قاپلىغان، جەڭچىلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى يېلىنىپ، ئۈنىڭ ئۈستىگە دۇشمەن كەيىنىدىن قوغلاپ كېلىپ، تۆمۈر يول كۆۋرۈكلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاۋاتاتتى، قوشۇنىمىز يەككە - يېگانە، پاردەم، ئاشلىق، قورال-ياراق تەمىناتلىرىدىن ئۈزۈلۈپ قالغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. تۆمۈر يول بويىدا ئولتۇراقلاشقان خەلقنىڭ ھايانى ۋە مال - مۇلكىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ ئايىغ ئاستى قىلىشىغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن، قوشۇنىمىز ئامالسىز غەربكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

1932 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، تەربىيىلەش سىنىپىنىڭ بارلىق ئوقۇغۇچىلىرى قوماندانلىق شتابىغا ئەگىشىپ مانجۇرىيىگە قاراپ چېكىندى. ۋۇگزالدا نەچچە مىڭ ئادەم ئالاقزادىلىك، ئەندىشە ئىچىدە بۇيرۇق كۈتۈۋاتاتتى.

شەرقىي شىمالدىن ئايرىلىش

12 - ئاينىڭ 29 - كۈندىن باشلاپ، ھەربىيلەرنىڭ ئالدىلا - تاۋابىئاتلىرى، ئوق - دورا، ئاشلىق قاچىلانغان پويىزلار كەينى - كەينىدىن چېگرىغا قاراپ يول ئالدى. بۇ پويىزلار 18 چاقىرىم جايدىكى كىچىك بېكەت ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىگە كىرىپ كېتىۋاتاتتى. تەربىيىلەش سىنىپىدىكى بارلىق يولداشلار تولۇق قوراللانغان ھالدا سەپ - سەپ بولۇپ، پىيادە چېگرىغا قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار پاختىلىق كىيىم، پىيما كىيىۋېلىشقانىدى. گەرچە تېمپېراتۇرا 40 گىرادۇستىن تۆۋەن بولسىمۇ، تىزىغا كېلىدىغان قارنى كېچىپ كېتىۋاتقاچقا، ھەممىسى قارا تەرگە چۆمگەنىدى. ئۇلار ئون - تىنسىز كېتىۋېتىشسىمۇ، قەلبىدە دۇشمەنگە غەزەپ - نەپرەت، ۋەتەنگە چوڭقۇر مۇھەببەت، ۋەتەن تۇپرىقىدىن ئايرىلىشقا قىيماسلىق ھېسسىياتى تولۇپ تاشقانىدى. بەزىسىنىڭ يۈزىدىن ئېقىۋاتقان تەر تامچىلىرى ئىختىيارسىز ھالدا كۆزىدىن ئېقىۋاتقان ياشقا قوشۇلۇپ ئاقماقتا ئىدى. مۇنۇ مىسرالار ئۇلارنىڭ شۇ چاغدىكى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيتتى:

باستى تۇمان شەرقىي شىمال ئاسمىنىنى،
قانغا بويالدى ئانا تۇپراق، تاغۇ دەريا.
قالدى ۋەتەن ئوت ئىچىدە، زۇلمەتتە،
ئوغلانلىرى تولدى كۆچكە، غەزەپكە.

جۇڭخۇا ئوغلانلىرى مانا شۇنداق ھېسسىيات بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى تۇپرىقىغا قەدەم قويدى. سوۋېت چېگرىسى

ئىچىدە، سوۋېت تەرەپنىڭ پىيادە، ئاتلىق، توپچى، بىرونىۋىك قىسىملىرى تولۇق قوراللانغان ھالدا قاتار تىزىلىپ تۇرۇشقانىكەن. بىز تەرتىپ بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يول بىلەن 100 مېتردەك مېڭىپ، بارلىق قورال - ياراق ۋە ھەربىي ئەشيالىرىنى يەرگە قويۇپ كەينىمىزگە قايتتۇق. بۇ نەرسىلەرنى سوۋېت چېگرا ئارمىيىسىنىڭ ئاپتوموبىللىرى قاچىلاپ ئېلىپ كەتتى. بىزنى چېگرىدىن 500 مېتر ئىچكىرىدىكى ياغاچتىن ياسالغان ئۆيلەرگە ئورۇنلاشتۇردى ۋە شۇكۇنىلا بىزگە بولكا، كاپوستا شورپىسى تارقىتىپ بەردى. كېچىسى تام مەش ئەترايىغا ئولۇشۇپ، ئىسسىنىپ ئولتۇرۇپ تاڭ ئاتقۇزدۇق. ئەتىسى سەھەردە ئەتىگەنلىك تاماقنى يەپ بولغاندىن كېيىن، بىر يۇك پويىزغا ئولتۇرۇپ، سوۋېت تۇپرىقىغا بارغانسېرى ئىچكىرىلەپ يۈرۈپ كەتتۇق. تەخمىنەن سائەت 12 لەردە «مارتىز» دېگەن بىر كىچىك بېكەتكە يېتىپ كەلدۇق. قوماندان سۇ بىكۇبىن نەچچە مىڭ كىشىلىك يىغىن ئېچىپ، بارلىق جەڭچىلەردىن ھەربىي ئىنتىزامغا قاتتىق رىئايە قىلىش، دۆلەتنىڭ ئابرويىنى ساقلاشنى تەلەپ قىلدى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا قېلىپ ئوقۇشنى خالايدىغان ياشلار يىغىندىن كېيىن تىزىمغا ئالدۇرساڭ سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرىنىڭ ئۇلارنى موسكۋاغا ئېلىپ بېرىپ ئوقۇتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. تەربىيىلەش سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپى تىزىمغا ئالدۇردى. يىغىندىن كېيىن بىر قىسىم ساۋاقداشلار باشقا ۋاگونغا چۈشۈرۈلۈپ، ئىركوتسكىغا بارغاندا ئايرىلىپ ماڭماقچى بولدى.

قاپقارا ئۆگۈ ۋاگوندا پويىز چاقنىڭ ئاۋازىدىن باشقا ھېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. ئىشكنىڭ يوچۇقىدىن ئاپئاق قار قاپلىغان پايانسىز سىبىرىيە دالاسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. پويىز چوڭ بېكەتلەردە توختىماي، كىچىك بېكەتلەردە توخ-

تايتتى. شۇنداق چاغلاردا يەرگە چۈشۈپ ھاچەت قىلىۋالاتتۇق ۋە يېمەكلىك تارقىتاتتى. ۋاگوندا ئوت قالاشقا ياخشى قىسمايتتى. ھاۋا سوغۇق، قورساق ئاچ، سەپىرىمىز جاپالىق ئىدى. نەچچە كېچە - كۈندۈز شۇنداق يول يۈرۈپ، تاغ - دەريا، كۆل ۋە باغۇ - بوستانلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاۋات ئېر-كوتىسكىغا يېتىپ كەلدۇق. ئەسلىدە سوۋېتتە قىلىپ ئوقۇشقا تىزىمغا ئالدۇرغان ساۋاقداشلارنىڭ كۆپچىلىكى بۇ يەرگە كەلمەي گەندە، تېزرەك ۋەتەنگە قايتىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى جەڭ قىلىش ئىستىكىنىڭ تۇرتكىسىدە، ئەسلىدىكى ئارزۇسىدىن يالتىيىپ، ۋەتەنگە قايتىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى جەڭگە قاتنىشىش تەلىپىنى بىلدۈردى. ئايرىم ساۋاقداشلار، مەسىلەن: چېڭ سىنفۇ، سۇن جىگياڭ، سۇن يۈيجىن قاتارلىقلار ئېركوتىسكىدا كىنداز بىرىدىن ئايرىلىپ موسكۋاغا كەتتى. پويىز ئېركوتىسكىدا بىرقانچە مائەت توختىغاندىن كېيىن، ئىككى كۈن يول يۈرۈپ، يەنە بىر كېچىدە دومبىكى شەھىرىگە يېتىپ كەلدى.

يات ئەلدىكى سەپەر خاتىرىسى

كۆكە يۇلتۇزلار چاقناپ تۇرغان، شۇنىڭغان سوغۇق جان-دىن ئۆتىدىغان بىر قەھرىتان سوغۇق كېچىسى گازارمىسىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ گازارمىدا ياغاچتىن ياسالغان ئون نەچچە كورىۋىس ئۆيى بار بولۇپ، ھەربىر كورىۋىسقا ئىككى - ئۈچ يۈز ئادەم سىغاتتى. ئۈچ قەۋەت كارىۋات قويۇلغان ياتاقلار يىلىك، لىيەنلەر بويىچە تەقسىم قىلىندى. تاختايدىن ياسالغان قاشا تام ئۈس-تىگە تىكەنلىك سىم ئورنىتىلغانىدى، ئەتراپتا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى قاراۋۇللۇق قىلاتتى.

ھەر كۈنى ئۈچ ۋاق تاماق بېرىلەتتى. بۇ ۋاقىت

سوۋېت ئىتتىپاقىنى غەلبىگە ئېرىشكەنلىكىن كېيىن، يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىل بولغاچقا، قىينىچىلىقى بىر قەدەر كۆپ ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا كىرگەن بىزنىڭ بۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئارمىيىمىز ئۈ يەردە خەلقئارا قانۇن بويىچە پاناھلانغاچقا، دۆلەت سوۋېت تەرەپكە تاشقى پېرىۋوت تۆلەيتتى. كۈندىلىك ئۇچ ۋاق تاماقتا سەككىز سەر بولكا، بىر چىنە كاپۇستا شورپىسى (سۈيى كۆپ، سېيى ئاز)، بىر پارچە كالا گۆشى، بىر چاقماق قەنت، بىر سېلىم چاي بېرىلەتتى. بۇ بىز ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى تەمىنات ئىدى. دەسلەپكى كۈنلەردە جەڭچىلەرنىڭ ئۆزلىرى ئالغاچ كەلگەن ئوزۇقلۇقلىرىمۇ بولغاچقا، تويمىغاندا شۇنىڭ بىلەن چاماندارچىلىق قىلىپ تۇردى. لېكىن بىر ئاي ئۆتكەن-دىن كېيىن ئوزۇقلۇق يېتىشمەي، قورساق تويماي، جەڭچىلەر جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلىشىپ ماغدۇرىدىن كېتىپ، چىرايلىرى سارغىيىپ، كارىۋاتتا يېتىپ قېلىشقا باشلىدى. بىرقىسىم يولداشلار ئەمگەككە قاتنىشىش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، تاققا چىقىپ، يەرلىك ئىشچىلارغا يارەملىشىپ دەرەخ كەستى. بۇ-نىڭدىن مەقسەت كۈندە بىر قېتىم بولسىمۇ تويغۇدەك تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىدى. شۇنداقتىمۇ كۆپىنچە ھاللاردا يېرىم ئاچ، يېرىم توق يۈرۈپ، ئوزۇقلۇق ئىرەدىكە توغرا كەلەتتى. لېكىن، پۈتۈن يەر-جاھاننى قىلىن قار - مۇز قاپلىغان يۇنداق رەھىرتان سوغۇق كۈنلەردە، ئوزۇقلۇق تېپىش نەدىمۇ ئۇنداق ئاسان بولسۇن؟ ئاخىردا، توپا ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان قىشلىق سەي قالدۇقلىرىمۇ ئۈزۈلۈپ قالمايدىغان بولۇپ كەتتى. خولۇنبىردىن دومبىكىغا كېلىپ نەچچە ئايدىن بۇيان ھېچكىم يۇيۇنالمىغان، چېچىنى ئالغۇزالمىغان بولغاچقا، ھەممەيلەننىڭ پىت بېسىپ كەتكەنىدى. يۇيۇنۇۋېلىش مەسىلىسىنى

هەل قىلىش ئۈچۈن، جەڭچىلەر ئىككى ئېغىز ياغاچ ئۆيىنى مۇنچا قىلىپ، بىرىدە گۈڭگۈرتىنىڭ هورى بىلەن كېيىم - كېچەك، جۇۋىلىرىدىكى پىتىلارنى تازىلىسا، يەنە بىرىنى هورمۇنچا قىلىپ يۇيۇندى. هەر قېتىمدا يىگىرمىدەك ئادەم يۇيۇنالايتتى. مىڭدەك ئادەم ئاساسەن بىر قېتىمدىن يۇيۇنۇپ بولغاندا، مۇنچىغا قارايدىغانلارنىڭ بىخەستەلىكىدىن، كېيىم تازىلايدىغان ئۆينىڭ تېمپېراتۇرىسى بەك يۇقىرى بولۇپ كېتىپ، ئوت كېتىپ، يۇيۇنۇۋاتقانلار قېچىپ چىقىشقا ئاران ئۇلگۈرەلمىدى، لېكىن، ئۇلارنىڭ كىيىملىرى ۋە مۇنچا كۆيۈپ كەتتى. بۇنىڭدىن بىزنىڭ بۇ ئۇچ يېرىم ئاي ۋاقتىنى قانداق تەسىلىكتە ئۆتكۈزگەنلىكىمىزنى كۆرۈۋېلىش تەس بولمىسا كېرەك.

باهار بايرىمى كېچىسى جەڭچىلەر بىر كونا چاپانغا بىر ياۋا توشقاننى تېگىشىپ كېلىپ، شورپا قىلىپ، بىراندى هاراقى بىلەن 1933 - يىلنىڭ باهاردىنى كۈتۈۋالدى. جەڭچىلەر ۋەتەنگە قايتىدىغان كۈننى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈشمەكتە ئىدى.

مۇساپىر بولۇپ چەت ئەلدە،
غېرىبلىق يەتتى هەر كىمگە.
قالدى ۋەتەن تۆمۈر تاپان ئاستىدا،
قانداق چىدىغاي ئوغلانلىرى بۇ ئازابقا.

مۇشۇنداق تەقەززالىقتا يەنە خېلى كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىن، تاغقا دەرەخ كېسىشكە چىقىپ كەتكەنلەرمۇ كەينى - كەينىدىن قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. بىر كۈنى شەھەردىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قوشۇننىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندىرى كېلىپ، ۋەتەنگە قايتىش ئورۇنلاشتۇرۇشىنى تۆۋەندىكىچە ئۇقتۇردى: (1) يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندىرلار

ياۋروپا ئارقىلىق ۋەتەنگە قايتىدۇ؛ (2) خوتۇن - بالىلار سىبىرىيە ئارقىلىق تەڭجىنگە قايتىدۇ؛ (3) هەر قايسى قىسىملار تۈركۈم بويىچە قازاقىستان ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ چۆچەك شەهىرىگە بارىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يولداشلار خۇشاللىقىدا ئاچلىقنىمۇ ئۇنتۇپ قېلىپ، ئەتىنى كۈتۈشكە باشلىدى. ئەتىسى كەچ سائەت ئونلاردا تەلىم - تەربىيە سېپىدىكى 100 دەك جەڭچى بىرىنچى بولۇپ دومىتسكىدىن پويىزغا ئولتۇرۇپ، ئىككى كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، ئاياگوس ۋوگزالىغا يېتىپ كەلدۇق. پويىزدىن چۈشۈپ ئازراق دەم ئالغاندىن كېيىن، سوۋېت تەرەپ تەييارلاپ قويغان توت ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ، لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قاردا يولغا چىقتۇق. ئاپتوموبىلغا چىقىدىغان چاغدا هەر بىر كىشىگە تۆت كۈنلۈك ئوزۇقلۇق بىراقلا تارقىتىپ بېرىلدى. لېكىن ئېچىرقاپ كەتكەن بۇ كىشىلەر بولكىنى كۆرگەندە كۆزىگە هېچ نەرسە كۆرۈنمەي، بىر قېتىمدىلا هەممىنى يەپ تۈگەتتى.

قارلىق دالىدا ئاپتوموبىل ناهايىتى تەستە ئىلگىرىلەۋاتاتتى، هەربىر كىلومېتر ماڭغىچە 4 — 5 قېتىم بۇزۇلاتتى، بەزىدە قارغا پېتىپ قالغاندا ئادەملەر ئاپتوموبىلدىن چۈشۈپ ئىتتىرىشكە توغرا كېلەتتى، ئورۇقلاپ بىر تەرەپ بىر ئۈستىخان بولۇپ قالغان بۇ ئادەملەرنىڭ ئاپتوموبىلنى ئىتتىرىپ بولغاندىن كېيىن ئاپتوموبىلغا چىققۇدەك مادارى قالمايتتى. يولنى قېلىن قار بېسىپ كەتكەچكە، ئادەملەر پىيادە، ئاپتوموبىل قۇرۇق ماڭدى. سەپنىڭ بېشىدا سوۋېت تەرەپنىڭ يول باشلىغۇچىسى يول باشلاپ كېتىۋاتاتتى. پايانسىز قارلىق دالىدا هالىدىن كەتكەن ئادەملەر هەربىر قەدەمنى ناهايىتى تەسلىكتە بېسىپ ئىلگىرىلەيتتى. بۇ پايانسىز قارلىق دالىدا ئىلگىرىلىگۈدەك مادارى قالمىغان قانچىلىغان كىشىلەرنىڭ

گەۋدىسى قېلىن قار ئاستىدا مەڭگۈلۈك كۆمۈلۈپ قالغاندۇ، ھە! 30 چاقىرىمدەك يول يۇرگەندىن كېيىن، كىچە سائەت 12 لەردە بىر كىچىك ئۇۋىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ ئۇۋىغا ئىككى ئائىلىلىكلا قازاق چارۋىچى بولۇپ، ئۇلار ئىككى ئېغىز كېسەك ئۆي، ئىككى ئېغىز كىگىز ئۆيدە تۇرىدىكەن. بالدۇر يېتىپ بارغانلار قىستىلىپ ئۆيگە كىرىۋالالىغان بولسىمۇ، كېيىن يېتىپ بارغانلار تالادا قالدى. يوقلىما قىلغاندا ئون نەچچە ئادەمنىڭ كەملىكى ئېنىقلىنىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئادەم ئەۋەتىپ بىر نەچچە سائەت ئىزدەپ، ئولارنى ئاران تېپىپ كەلدى. تاغ سۇزۇلگەندە يىغىلىش سىگنالى چېلىنىپ يولغا چىقتۇق، 100 دەك ئادەم نەچچە كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. گۈگۈم چۈشكەندە 25 كىلومېتردەك يول يورۇپ بىر يېزىغا يېتىپ كەلدۇق. كۈچى بار، قاۋۇلراقلار يېتىپ كېلەلىگەن بولسىمۇ، نۇرغۇن ئادەملەر يولدا ھالىدىن كېتىپ يېتىپ قالدى. سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى جىددىي تەدبىر قوللىنىپ، يولدا ھالىدىن كەتكەن ئادەملەرنى ئات قوشۇلغان چانا بىلەن يىغىپ كەلدى. بۇ كۈنى ئادەم چىقىم بولمىدى. كەنتتە ھەر بىر ئائىلىگە 6 — 7 دىن ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كۆپچىلىك ئارپا ئۇنىدا قىلىنغان ئۇماچ بىلەن قورساق تويغۇزدى. ئىسسىق ئۇماچنى ئىچىپ بولۇپ، ھەممەيلەن شىرىن ئۇيقىغا كەتتى.

ئەتىسى سەھەردە شۇرغان توختىغانىدى. ھاۋا ئوچۇق بولسىمۇ، سوغۇق جاندىن ئۆتەتتى. ئەتىگەنلىك تاماقنى يېپ بولغاندا، يولدا بۇزۇلۇپ قالغان ئاپتوموبىللارنىڭ ھەممىسى قونالغۇغا يېتىپ كەلدى. ئەسلىدىكى ئاپتوموبىللارغا ئولتۇرۇپ يەنە يولغا چىقتۇق. قار قېلىن بولغاچقا ئالغا ئىلگىرىلەش ناھايىتى تەس ئىدى. لېكىن، ۋەتەن تۇپرىقىغا

يېتىشكە بىر كۈنلۈكلا مۇساپە قالغاچقا، جەڭچىلەر ھېچنېمىگە قارىماي ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. شۇ كۈنى كەچتە ئاخىر سوۋېت ـ جۇڭگو چېگرىسىدىكى باقتۇر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ خېلى چوڭ يېزا ئىدى، شورپا، بولكا نورمىسىز بېرىلگەچكە، كۆپچىلىك راسا ئوبدان تويۇۋالدى، جەڭچىلەر بەنلەر بويىچە ئاھالىلەرنىڭ ئۆيىگە جايلاشتى. ئاھالىلەر بىزنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالدى، بۇ، بىزنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرغان ئۇچ ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت جەريانىدا تۇنجى قېتىم بۇنداق ياخشى كۈتۈۋېلىنىشىمىز ئىدى. ئەتىسى ۋەتەن تۇپرىقىغا قايتىشنىڭ خۇشاللىقىدا، تاغ ئاتقۇچە كىرپىك قاقماي چىقتۇق.

تاغ سەھەر شەرقتىن قۇياش كۆتۈرۈلگەندە ئانا ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلدۇق، كۆتكەن ئارمىنىمىزغا يەتتۇق. ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن، يولداشلار ياڭراق كاناي سادالىرى ئىچىدە تىزىلدى، يوقلىما قىلىنغاندىن كېيىن، چەكسىز خۇشاللىق ھېسسىياتى بىلەن رەتلىك قەدەم تاشلاپ، ۋەتەن تۇپرىقىغا قەدەم قويدى.

ۋەتەن قوينىغا قايتىش

جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسى تىنىپ كەتكەن بىر قۇرۇق ئۆستەك بىلەن ئايرىلىپ تۇراتتى. قۇرۇق ئۆستەڭنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا يەنى جۇڭگو تەرەپتە 100 دەك ئات قوشۇلغان چانا تۇراتتى، چانىچىلار قازاق ئىدى. جەڭچىلەر كەينى ـ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ يىغىلىپ بولغاندا، يوقلىما قىلىندى، ئاندىن بەن، پەيلەر بويىچە چېگرىدىن ئۆتتۇق. قىسىم چانىلار تۇرغان جايغا يېتىپ كەلگەندە، چۆچەك ئولايىتى

ئۈيۇشتۇرغان كۈتۈۋېلىش ئۆمىكى بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. جەڭچىلەر تەسىرلەنگىنىدىن يىغلاپ كېتىشتى. ئادەمدىن چانا كۆپ بولغاچقا، چانىلارغا ئۈچ ـ تۆتتىن بۆلۈنۈپ ئولتۇرۇشتۇق. ھەممەيلەن چانىغا چىقىپ بولغاندا، 100 دەك چانا يىلاندەك ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھالدا يولغا چۈشتى. دۆلىتىمىزنىڭ چېگرا قاراۋۇل پونكىتىغا يېتىپ كەلگەندە، ئىشىكلىرىگە چاغاندىكىدەك «سودىغا ئېتىبار بېرىپ، خەلقنى سۆيەيلى» دېگەنگە ئوخشاش خەتلەر يېزىلغان قىزىل قەغەزلەر چاپلانغان خىش ئۆيلەردە مول يېمەك ـ ئىچمەك، چاي، تاماكا، قەنتلەر بىلەن كۈتۈۋېلىنىدۇق. ۋەتىنىمىز تۈپرىقىدا ئاڭلىنىۋاتقان ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى، توخۇلارنىڭ چىللاشلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ قىزغىن پاراڭلىرى كىشىگە ئالاھىدە يېقىملىق تۇيۇلاتتى. ئازراق دەم ئالغاندىن كېيىن، قۇمۇشلۇق (يەنى باقتۇ) دىن ئۆتۈپ، بىر سائەتتەك يول يۈرگەندىن كېيىن چۆچەككە يېتىپ كەلدۇق. چاندىن چۈشۈپ، سەپكە تىزىلىپ، رەتلىك قەدەم بىلەن «پىدائىيلار مارشى» نى ئېيتىپ، كاناي ـ سۇنايلارنى ياڭرىتىپ، شەھەر رايونىغا كىردۇق. چۆچەك خەلقى بىزنى يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرۇپ، قوللىرىدا قەغەز بايراقچىلارنى پۇلاڭلىتىپ، «شەرقىي ـ شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىيلار قوشۇنىغا قارشى ئالىمىز!»، «شەرقىي ـ شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىيلار قوشۇنىغا ئېھتىرام بىلدۇرىمىز!» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى توۋلاپ قىزغىن كۈتۈۋالدى. يولنىڭ چېتىدە ئۇ يەر ـ بۇ يەرگە قويۇلغان شىرەلەرگە مېۋە ـ چېۋە، قەن ـ گىزەكلەر تىزىپ قويۇلغانىدى. ئانا ۋەتەن خەلقىنىڭ مېھرى ـ مۇھەببىتىدىن تەسىرلەنگەن جەڭچىلەرنىڭ كۆزىدىن ھاياجانلىق ياشلىرى تارامالاپ

ئاقماقتا ئىدى.

شەھەرگە كىرىش مۇراسىمىدىن كېيىن، ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ سىنىپلىرىغا ئورۇنلاشتۇق. ئامما ئاللىقاچان يوغان داش قازانلاردا مەززىلىك پولولارنى ئېتىپ، چايلارنى قاينىتىپ، كۈتۈپ تۇرۇشقانىكەن. جەڭچىلەرنىڭ بۇنداق ئىللىق مۇھەببەتتىن كۆڭۈللىرى يايراپ كەتتى.

چۆچەكتە ئۈچ كۈن دەم ئالدۇق. ھەر بىر كىشىگە ئۈچ تەڭگە قىممىتىدىكى قەغەز پۇل تارقىتىپ بېرىلدى (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا پۇل)، بۇنىڭغا چاچ ئالغۇزدۇق، مۇنچىغا چۈشتۇق، كىيىم يۇغۇزدۇق. 4 ـ كۈنى سەھەردە ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىقتۇق.

چېگرا رايونىدىكى كاسات شەھەر

چۆچەكتىن ئۇرۇمچىگە 18 كۈندە يېتىپ كەلدۇق. 1933 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، ئۇزۇندىن بۇيان ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ شەھەرنى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىمدىن تارتىپلا بىلەتتىم. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىيلار قوشۇنىغا قاتناشقانلاردىن كېيىن، ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئېلىپ يۈرگەن بىر پارچە ھەربىي خەرىتىدىكى چاڭچۇن بىلەن بىر مېرىدىئان سىزىقىغا جايلاشقان بۇ شەھەر دائىم مېنىڭ قىزىقىشىمنى قوزغايتتى. قوشۇنىمىزدا ھېچكىم ئىلگىرى ئۇرۇمچىگە كېلىپ باقمىغان بولسىمۇ، خارىتىنىڭ كىشىلەردە قالدۇرغان تەسىرى تۈپەيلىدىن بولسا كېرەك، كۆرسانتلار لىيەنىدىكى بىر مۇنچە زىيالىي ياشلارنىڭ نەزەردە ئۇرۇمچى تازىمۇ ئەجنەبىيلەشكەن شەھەر ئىدى. لېكىن، بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىمىزنىڭ ئەسلىدىكى تەسىراتىمىزدىن تامامەن

باشقىچە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇق. ئۇ چاغ ماجۇڭيېڭنىك قول ئاستىدىكى ماچۇەنلۇ ئورۇمچىنى قورشۇۋېلىپ، جىن شۇ-زېننىڭ قوشۇنى بىلەن شىداچياۋدا قاتتىق جەڭ قىلىۋاتقان ئەمدىلا ئىككى ئاي بولغان، شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچماسلىق توغرىسىدىكى بۇيرۇق تېخى ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىغان كۈنلەر ئىدى. شۇڭا بىز، ئەينى چاغدىكى شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى گازارمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇق (كېيىنكى يېڭى گازارما)، گازارمىدىن ئىختىيارىي چىقىشىمىز، ئىختىيارىچە شەھەرگە كىرىشىمىز، ئەتراپىنى كۆزىتىشىمىز مەنئىي قىلىنىدى. ئۇرۇش جاراھەتلىرى تېخى ساقايمىغان، شىداچياۋ ئەتىراپى ئۇرۇش خاراب-لىقىغا ئايلانغانىدى، كىشىلەر ئەركىن - ئازادە كوچىغا چىقالمايتتى. ئاز سانلىق مىللەت رايونى بولغان نەنمىن ئەتراپىدا جىددىي ھالەت تېخى ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىغانىدى. بىرنىڭ كۈندۈزى كۆرىدىغىنى پەقەتلا ئەتراپتىكى قەبرىستانلىق، خاراب-لىق، سۈرلۈك سېپىل ۋە سېپىل دەرۋازىسى بولسا، كېچىسى ئاڭلايدىغىنىمىز ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ۋە شەھەر سېپىلىدىكى گۈزەتچىلەرنىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى ئىدى. ئارىلاپ - ئارىلاپ ئوق ئاۋازلىرىمۇ ئاڭلىنىپ قالاتتى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، تۇمەنجاڭ سۇن چىڭلياڭ باشچىلىقىدىكى 800 دىن ئارتۇق ئەسكەر (كۆرسانتلار لىيەنىمزمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) بىلەن تۇمەنجاڭ جاۋ شۇچىن باشچىلىقىدىكى 900 ئەسكەر كەينى - كەينىدىن يېتىپ كەلدى. جىن شۇرىن ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلىشىش ئارقىلىق، كىچىك ئەتراپتىكى بويىچە شەھەرگە كىرىپ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدى. ئەينى ۋاقىتتا شەھەردىكى سودا بازارلىرىدا مالنىڭ تاينى بولمىسىمۇ، لېكىن دۇكانلارنىڭ

ئىشىكىگە «پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ جەڭچىلىرىگە مالنىڭ باھاسى چۈشۈرۈپ سېتىپ بېرىلىدۇ» دېگەن خەت يېزىلغان قىزىل قەغەزلەر چاپلاپ قويۇلغانىدى. بىز قانداقلا دۇكانغا كىرسەك، دۇكان ئىگىلىرى بىزنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ چاي قۇيىاتتى، تاماكا تۇتاتتى، بىزدىن شەرقىي - شىمالدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئەھۋالىنى سورايتتى. لېكىن، بەزى ئاممىۋى سورۇنلار، كىشىلەر كۆپ يىغىلىدىغان جايلار، چىڭ خۇاكېمياۋ بۇتخانىسى، ھەتتا ئاشپۇرۇل، مۇنچىلارغىمۇ «دۆلەت ئىشلىرى ئۇستىدە پاراڭ قىلماڭ!» دېگەندەك ئاگاھلاندۇرۇش سۆزلىرى چاپلاپ قويۇلغانىدى. كىشىلەر بىزگە ھېسداشلىق نەزىرى بىلەن قارايتتى. بەزىلەر پەس ئاۋازدا: «سىلەر نەدىن كەلدىڭلار؟»، «سىلەر ماجۇڭ يېڭنىڭ ئەدىپىنى بەرگىلى كەلدىڭلىمۇ؟» دەپ سورىشاتتى. ئەينى ۋاقىتتا، ئورۇمچىدىكى كۆپ سانلىق خەلق بىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىيلار قوشۇنى ئىكەنلىكىمىزنى، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ شەرقىي - شىمال زېمىنىمىزنى بېسىۋالغانلىقىنى تېخى بىلمەيتتى. بەزى قېرىنداش مىللەتتىن بولغان كىشىلەر بىزنى ھەتتا «قىزىل ساقال» لار دەپ قاراپ، بىزدىن ئۆزىنى قاچۇراتتى، ئېھتىيات قىلاتتى. بۇنداق ئەھۋالدا جەڭچىلىرىمىز، بولۇپمۇ قېنى ئۇرغۇپ تۇرغان ياش ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزىنى بېسىۋېلىشى تەس ئىدى، ئۇلارنىڭ كۆكلىدىكى سۆزلىرىنى چېگرا رايونىدىكى قېرىنداشلارغا ئېيتقۇسى كېلەتتى.

جەمئىيەتكە يۈزلىنىپ، كۆرەشكە قاتنىشىش

جىن شۇرىن بىزدىن ئېھتىيات قىلاتتى. بىر مەھەل سۆزلەشكەندىن كېيىين، گەرچە بىزنىڭ كىچىك ئەتراپتىلەر

بويىچه شەھەرگە كىردىپ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشىمىزغا قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن قورال ئېلىپ يۈرۈشىمىزگە رۇخسەت قىلمىغانىدى (ئەمەلىيەتتە، بىزدە تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ يوق ئىدى)، ئاممىا بىلەن ئۇچرىشىشىمىزنى، غەيرىي سۆزلەرنى تارقىتىشىمىزنى چەكلىگەنىدى، بۇنىڭغا كۇرسانتلار لېيەنىدىكى يىگىتلەرنىڭ نارازلىقى كۈچلۈك ئىدى. تۇنجا- ئىمىز جىن شۇرىنغا كۆپچىلىكنىڭ پىكرىنى ئىنكاس قىلغاندىن كېيىن، نۆۋەتچىلىك قىلغاندا ئىشلىتىش ئۈچۈن ھەر بىر لېيەنگە ئىككىدىن قىلىچ تارقىتىپ بېرىلدى، لېكىن ئۇنىمۇ سىرتقا ئېلىپ چىقىشقا بولمايتتى. ئەينى ۋاقىتتا، جىن شۇرىن ھۆكۈمىتىدىكى ياشراق كىشىلەر بىزگە يېقىن ئىدى، ئۇلار كۇرسانتلار لېيەنىڭ كوچىغا چىقىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، بىزگە شوئار يازىدىغان بىر مۇنچە قەغەز يارىدەم قىلدى. بىز شوئارلارنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن، ئون نەچچە تەشۋىقات دوپىسى تەشكىللەپ، كوچىمۇ - كوچا يۈرۈپ شوئار چاپلاپ، نۇتۇق سۆزلەپ، تەشۋىق - تەرغىبات ئىشلىرىنى ئېلىپ باردۇق. بۇرۇن ئۇرۇمچىدە بۇنداق ئىشلار ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغاچقا، ئاممىا بىزنى ئويۇن كۆرگەندەك ئورۇالاتتى. بىز ئاممىغا «18 - سىنتەبىر» ۋەقەسىنىڭ جەريانىنى، ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ شەرقىي - شىمالدىكى جىنايى قىلمىشلىرى ۋە شەرقىي - شىمال پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئىش ئىزلىرىنى ھاياجان بىلەن سۆزلەپ بېرەتتۇق. بەزى ساۋاقداشلار سۆزلەۋېتىپ يىغلاپ كېتەتتى، ئاممىمۇ تەسىرلىنىپ يىغلاپ كېتەتتى ۋە بىز بىلەن بىرگە «ياپون جاھانگىرلىكىنى يوقىتايلى!» دەپ شوئار توۋلىشاتتى. ئېسىمدە قېلىشچە، بىر قېتىم بىز ھازىرقى خەلق مەيدانىدىكى

رەئىس سەھنىسى ئالدىدا تەشۋىق قىلىۋاتقاندا، ئاممىا بىزگە چاي ئەكىلىپ بەردى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ھەققىدە سوئال سوردى. ئۇ تەسىرلىك مەنزىرىلەر ھازىرمۇ ئېسىمدە ئېنىق تۇرۇپتۇ.

بىزنىڭ تەشۋىقاتىمىز ئۇرۇمچىنىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇۋەتكەچكە، ئاممىا ئىچىدە كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. پىدائىيلار قوشۇنىدىكى ياش جەڭچىلەرلا كۇرسانتلار لېيەنى بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ قالماستىن، بىر مۇنچە يەرلىك ياش ئوقۇغۇچىلارمۇ كۇرسانتلار لېيەنگە قاتنىشىشنى، بىزگە ئوخشاش «ئىسىق قېنىمىز بىلەن ۋەتەننى قوتقۇزايلى» دېگەن قىزىل خەت بېسىلغان قارا يەڭ بەلگىسىنى تاقاشنى تەلەپ قىلىشتى. بۇ بىز ئۈچۈن نېمىدېگەن زور ئىلھام - ھە! لېكىن، جىن شۇرىن بىزنىڭ ئۇنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىرانلىقىنى قالايمىقان قىلىۋېتىشىمىزدىن ئەنسىرەپ، بىزنىڭ يەرلىكنىڭ ئىشىغا ئارىلاشماسلىقىمىزنى قايتا - قايتا تەكىتلىدى. بىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇشنى تەشۋىق قىلىشىمىز قانداقمۇ «يەرلىكنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشقانلىق» بولسۇن؟ كۇرسانتلار لېيەنىدىكى 100 دىن ئارتۇق جەڭچى ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي، كوچىلاردا تەشۋىقات ئېلىپ بارغاندىن سىرت، جانلىق تىياتىرلارنى قويدى، مەكتەپلەرگە بېرىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ھەققىدىكى ناخشىلارنى ئۆگەتتى. ئۇزۇنغا بارماي، «دۆلەتنىڭ ئىشلىرى ئۇستىدە سۆزلەشمەكلار» دېگەنگە ئوخشاش ئاگاھلاندۇرۇشلارغا خەلق پىسەنت قىلمايدىغان بولۇپ قالدى. كىشىلەر ھەممە يەردە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ھەققىدە سۆزلىشىدىغان بولۇپ قالدى، بىر مۇنچە ئاممىا گازارمىغا كېلىپ بىزدىن ھال سوردى.

1933 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ياشلارنىڭ باشلامچىلىرىدىن بولغان چىڭ جۇڭ، لي شىياۋ تىيەن، تاۋمىنيۆلەر روسىيەدىن قېچىپ كەلگەن ئاقلار قوشۇنىنى قۇتراتتىپ، سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ جىن شۇرىننىڭ چېرىك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئوق ئاۋازى ھەممە يەرنى قاپلاپ، ئەھۋال بىردىنلا جىددىيلەشتى. پىدائىيلار قوشۇنىمىزدا بىرتالمۇ قورال بولمىغاچقا، سەگەكلىك بىلەن ۋەزىيەتنى كۆزەتتۇق. 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئەتىگەندە جەڭ تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، توپلار گۈلدۈرلەپ، كوچا ئۇرۇشى قىزىپ كەتتى. سېپىل ئۈستىگە چىقىۋالغان ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ پاكىت جىڭجۇڭ باشچىلىقىدىكى قىسمى بىلەن ئاقلار قوشۇنى كەسكىن ئېلىشتى، ھەر ئىككى تەرەپ قورال - ياراق ئىدارىسىنى تالىشىپ، ئىككىلا تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدى، شۇ كۈنى كەچتە ئاقلار قوشۇنى قورال - ياراق ئىدارىسىنى ئىشغال قىلدى ۋە پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ يارەدەم بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدى. شۇنىڭدەك، ئامېرىكىدىكى تۇرلۇك قوراللارنى ئاپتوموبىلغا بېسىپ شەرقىي دەرۋازا سىرتىدىكى پىدائىيلار قوشۇنى تۇرغان جايغا ئېلىپ كەلدى. تەرتىپسىزلىك، تەڭشەش ئارقىلىق بىرىيىڭ ئەسكەر تەشكىللىنىپ، ئۇلاردىن ئىككىي لەيەن شەرقىي چوڭ دەرۋازىدىن كىرىپ، سېپىلگە چىقىپ ئاقلار قوشۇنىغا يارەدەم بېرىشكە، قالغان ئىككى لەيەنمۇ شەرقىي چوڭ دەرۋازىدىن كىرىپ، سېپىل بويلاپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى. جەڭ باشلانغاندىن كېيىن، پاكىت جىڭجۇڭ ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىيلار قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى سېزىپ، ئۆزلۈكىدىن چېكىنىپ، جىن شۇرىننىڭ قوغداپ، خۇڭسەن تېغىنى ئېغىزى بىلەن ئالدى - كەينىگە قاراماي،

چۆچەككە قاراپ قېچىپ كەتتى. 14 - كۈنى كۈرسانتلار لىيەنى بۇيرۇقتا بىنائەن شەھەردىن چىقىپ، دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ مال - مۈلكىنى، خەزىنىسىنى، ئارخىپلىرىنى ساقلاشقا ئەۋەتىلدى. بىز جىددىي ھەرىكەت قىلىپ، چۈش سائەت 14 دە دۇبەن مەھكىمىسىنى ئىگىلەپ، ھەربىي ئىدارە قىلىپ، دۇبەن مەھكىمىسىدىكى قىممەتلىك يادىكارلىقلار، ئارخىپلار، مال - مۈلۈكلەر، خەزىنىدىكى نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشلەر ۋە تۇرلۇك مۇھىم نەرسىلەرنى ساقلاپ قالدۇق.

«12 - ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شىڭ شىسەي ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئەينى ۋاقىتتا، ماجۇڭيىڭ ئۇرۇمچىگە قىستاپ كېلىپ قالغانىدى. شىڭ شىسەي پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ ھەمكارلىشىپ، ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنى تىنچىتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۇ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرىدىغانلىقىنى تەكرار - تەكرار بىلدۈرگەچكە، ئاخىردا جىلىن ئۆلكىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قوغدىنىش ئارمىيىسىنىڭ بىر قىسمى بىلەن خېيلۇڭ جياڭ ئۆلكىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ۋەتەن قۇتقۇزۇش قوشۇنىنىڭ بىر قىسمىنى ئالدىنقى سەپكە بېرىشقا كۆندۈردى. بىز 1933 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ، 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى زىنە چۈۋەن دېگەن يەردە ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچراشتۇق. ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى بىرنەچچە كۈندىلا مەغلۇپ بولۇپ تىكىۋەتتى. بىز 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى غەلىبە بىلەن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدۇق.

شەرقىي يولدا گەرچە ماجۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلغان بولساقمۇ، لېكىن ئۇرۇمچى يەنىلا قورشاۋ ئىچىدە قالغانىدى. شۇڭا، شىڭ شىسەي ھەدەپ قىسىملىرىنى تولۇقلاشقا ۋە

گىگەيتىشكە باشلىدى. كۇرسانتلار لىيەنى بۇنىڭغا تازا باب كېلەتتى. شۇڭا، كۇرسانتلارنى ھەرقايسى قىسىملارغا تۇەنجاك، يىگجاك، لىيەنجاك قىلىپ بەلگىلىدى، باشقىلىرىمۇ كوماندىرلىق ۋەزىپىلىرىگە قويۇلدى. بىر قىسىم ساۋاقداشلار ئوفىتسىرلار مەكتىپىنىڭ دادۇيجاك، جۇڭدۇيجاك دېگەنگە ئوخشاش ۋەزىپىلىرىگە تەيىنلەندى. مۇشۇ قېتىمقى قوشۇننى تەرتىپكە سېلىشتىن كېيىن، كۇرسانتلار لىيەنى پارچىلىنىپ تۇگەپ كەتتى.

1931 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغان كۇرسانتلار لىيەنى 1933 - يىل 8 - ئايغىچە جەمئىي بىر يىل 10 ئاي مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

قانلىق ھەم يالقۇنلۇق يىللاردا

كۇرسانتلار لىيەنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئۇتىدا دۇنياغا كېلىپ، قانلىق جەڭلەرنىڭ سىنىقىدىن ئۆتتى، سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ جاپاغا چىداپ كۇرەش قىلىش، يېڭى دۇنيا يارىتىشتەك ئىنقىلابىي روھىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى ۋە دوستانە مۇئامىلىسى ئۇلارنى چوڭقۇر تەسىرلەندۇردى. شۇڭا، ئۇلار ھازىرچە يۇرتىغا قايتماي، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئۈچۈن ئۆز كۈچىنى تەقدىم قىلىش قارارىغا كەلدى.

كۇرسانتلار لىيەنىڭ 3 - جۇڭدۇيى شەرقىي شىمالدىكى ۋاقىتىدىلا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قىسىملارغا تەقسىم قىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ لىيەندىن شىنجاڭغا ئاران 97 ئادەم كەلگەنىدى. بۇلار ھەممىسى ئوقۇغۇچىلىقتىن كېلىپ چىققان، مەدەنىيەت سەۋىيىسى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن

يۇقىرى ئىدى. 1933 - يىل 8 - ئايدا قىسىملارغا تەقسىم قىلىۋېتىلگەندىن كېيىن، كۇرسانتلار لىيەنى ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ خىزمىتىدە مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا 60 ئادەم قىسىملارغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 80% دىن كۆپى لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كوماندىرلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۇستىگە ئالدى، مەسىلەن: قەشقەر گارنىزونىنىڭ قوماندانى قوشۇمچە 48 - تۇەنىنىڭ باشلىقى سۇي رۇڭچاڭ، چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋۇ زوجۇن، ماشىنىلاشقان لۇي توپچىلار تۇەنىنىڭ باشلىقى ژاڭ ششېن، بىرونزۇيك بريگادىسىنىڭ باشلىقى گۇەن يۇيلياڭ، ئۇرۇمچى شەھەر مۇداپىئە يېڭىنىڭ باشلىقى ژاڭ جاۋچياڭ، ئوفىتسىرلار مەكتىپى ئەلمىي باشقارمىسىنىڭ باشلىقى لي رۇڭدى قاتارلىقلار. قىسمەن شتاب باشلىقى، يېگجاك، لىيەنجاك بولغانلار تېخىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھاۋا ئارمىيىسىدە ماتۇگلياڭ قاتارلىق ئالتە كىشى تېخنىك ۋە لېيوتچىك بولغانىدى. يەنە نۇرغۇنلىغان ساۋاقداشلار بانكا، مالىيە، پوچتا - تېلېگراف، قاتناش قاتارلىق تارماقلاردا رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئۇستىگە ئالدى. 1937 - يىلى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ھەر قايسى ئورۇنلاردا خىزمەت قىلىۋاتقان سابىق كۇرسانتلار لىيەنىنىڭ جەڭچىلىرى شىنجاڭدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ بارلىق جەڭچىلىرىگە ئوخشاش يۈكسەك قىزغىنلىق، ھەسسىلەپ تىرىشچانلىق بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش كۇرىشىگە ئاتلاندى. بولۇپمۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپ خىزمىتى شىنجاڭدا غەلبىگە ئېرىشىپ، زور تۇرتكىدىكى كومپارتىيە ئەزالىرى شىنجاڭغا خىزمەتكە كەلگەندىن كېيىن، سابىق كۇرسانتلار لىيەنىنىڭ جەڭچىلىرى يەنىمۇ ئىنلگىرىلىگەن

هالدا ماركسىزملىق تەربىيىگە ئىگە بولۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئاكتىپلىقى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. لېكىن، ياۋۇز شېكىشىسىي 1938 - يىللىدىن 1942 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە، ئاتالمىش سۇي رۇئچاك باشچىلىقىدىكى «توپىلاك كۆتۈرۈش سۇيىقەستىدە بولغان گۇرۇھ» دېگەن دېلونى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، سابىق كۇرسانتلار لىيەنىنىك ھەرقايسى ئورۇنلاردىكى جەڭچىلىرىدىن پوچتا - تېلېگراف، قاتناش، بانكا، سودا، ھەربىي مەكتەپتىكى 10 نەچچە ئادەمدىن باشقىسىنىڭ ھەممىسىنى بۇ دېلوغا چېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۇرسانتلار لىيەنىدىكى يولداشلارنىڭ ئىسىق قېنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەيدانىدا ئەمەس، بەلكى شېكىشىسىنىڭ تورمىسىدە تۆكۈلدى. بۇنى ئويلىساق، يولۇاسنىڭ ئاغزىدىن ئامان قالغان بىزلەر غەزىپىمىزنى ئۆمۈرۋايەت باسالمايمىز.

ئىزاھات:

1) يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلار مەرھۇم ۋۇزۇجۇن قالدۇرغان خاتىرىدىن ئېلىندى.

2) كۇرسانتلار لىيەنىدىكى 97 كىشىدىن 44 كىشى شېكىشىسىي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. بۇ ئۇمۇمىي ئادەم سانىنىڭ 55.3% نى ئىگىلەيدۇ، قىسمەنىكى 60 ئادەم ئىچىدە شېكىشىسىي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگىنى 39 ئادەم بولۇپ، قىسمەنىكى ئادەم سانىنىڭ 65% نى ئىگىلەيدۇ.

3) ئىز - دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن 34 ئادەم ئىچىدە تۆت ئادەم سوۋېت ئىتتىپاقىدا قالغاندىن باشقا، قالغانلارنىڭ ھەممىسى شېكىشىسىي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن بۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇمات يوق.

4) ئىككى ئادەم قۇربان بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ۋاجۇفەن 1933 - يىل ئايرودرومدىكى سوقۇشتا قۇربان بولدى، تاۋيۇيلياك 1937 - يىل جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قۇمباش دېگەن جايدا سۇيىقەستكە ئۇچراپ قازا تاپتى.

ئادىل ئەخمەت تەرجىمىسى

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

دانىش دامۇللا قالدۇرۇپ كەتكەن تارىخىي ھۆججەت

ئىمىنجان ئەخمىدى

1985 - يىلدىن بۇيان ئاقسۇ ۋىلايىتى ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىدىكى بىر قىسىم زىيالىيلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن 60 - يىللىرىغىچە ئارىلىقتا ئاقسۇدا مۇھىم ئىجتىمائىي، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلق ئارىسىدا تونۇلغان جامائەت ئەربابى، ئەدىپ دانىش ھەنىفى (تولۇق ئىسمى: مۇللا دانىش ھەنىفى فەرزەندى ياقۇپ ھاجى) نىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي - ئىلمىي پائالىيەتلىرىنى ئىگىلەپ، ئۇنىڭغا ئادىل ۋە تۇغرا باھا بېرىش ھەققىدە ھەققانىي تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئىش مېنى بەزى قىممەتلىك ماتېرىيال ۋە يېڭى ئۇچى بىلەن تەمىنلىدى. 1988 - يىلى 7 - ئايدا مەن خىزمەت ئورنۇم — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئاقسۇغا بېرىپ، بۇ ھەقتە مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ۋە ئاقسۇ شەھەرلىك پارتكومىلار

مېنىڭ بۇ ئىلمىي پائالىيىتىمنى قىزغىن قوللىدى. ئاقسۇ شەھەرلىك پارتكومىنىڭ بىرلىك سەپ بۆلۈمى دانىش ھەمىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى، زامانداش ـ دوستلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى تەكلىپ قىلىپ، سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ بەردى. سۆھبەت يىغىنى ئىشتىراكچىلىرى مەرھۇمنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي ۋە ئىلمىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە كەڭ ـ كۇشادە سۆزلىشىپ، ئۇنىڭ تۆھپىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. دانىش ھەمىنىڭ ئايالى ھېۋىخان: «مەرھۇمنى پارتىيە ۋە خەلق ھازىرمۇ ئۇنتۇماپتۇ» دەپ، تەسىرلىنىپ كۆز يېشى قىلدى. مەرھۇمنىڭ زامانداش ـ دوستلىرىدىن مەمتىمىن ھاجى، سەمەت قارى ھاجى، مەھەممەت نۇر ھاجى قاتارلىق تونۇلغان دىنىي زاتلار؛ جامال بەكرى، ئۆمەر بۇلبۇل قاتارلىق ھەمىدىن خەۋەردار پىشقەدەملەر مەرھۇمنىڭ تەرىپىنى قىلىپ ئۆزاق سۆزلەشتى.

ئاقسۇ شەھەرلىك پارتكومىنىڭ بىرلىك سەپ بۆلۈمى مېنىڭ كۆرۈپ بېقىشىمغا بەرگەن دانىش ھەمىنىڭ دائىر ئارخىپلار ئىچىدە دىققىتىمنى ئالاھىدە تارتقىنى مەرھۇم ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان بىر پارچە ماتېرىيال بولدى. پاتلانغان خوتەن قەغىزىدىن 12 بەتلىك قىلىپ تىكىلگەن بۇ كىچىك دەپتەرگە (فورماتى 13.5cm × 9.5cm) ئاقسۇ شەھەر ئىچى خەلقى «ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتى» دە چاۋشيەن خەلقىغە ۋە پىدائىي قىسىم جەڭچىلىرىگە ئىئانە قىلغان پۇل ۋە باشقا ماددىي بۇيۇملار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ دەپتەر ئەينىي مەزگىلدە ئاقسۇ شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق ھەر ساھە، ھەر كەسپتىكى ئۇيغۇر قېرىنداشلارنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنتېرناتسىئونالىزملىق روھىنى نامايان قىلىپ بېرىدىغان

قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەت ئىدى.

ئاقسۇ خەلقىنىڭ «ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتى» دە ئەڭ پائالىيەتچان ۋە قىزغىن تەشۋىقاتچى ھەم تەشكىلاتچى بولغان دانىش ھەمىنى خەلق ئىئانە قىلغان پۇل ۋە ماددىي بۇيۇملارنى بۇ كىچىك دەپتەرگە قۇمۇش قەلەم بىلەن ھۆسنىخەت شەكىلدە چىرايلىق، رەتلىك قىلىپ خاتىرىلەپ چىققان. دەپتەرنىڭ 1 ـ بېتىگە «ئاقسۇ دىنىي تەشۋىق بىلەن كوردىيە ياردىمى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان بولۇپ، ئۇنى تولۇق قىلىپ ئېيتقاندا «ئاقسۇ دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ تەشۋىقاتى بىلەن چاۋشيەنگە بېرىلگەن ياردەم» دېگەن بولىدۇ. تۆۋەندە دانىش ھەمىنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي ۋە ئىلمىي پائالىيەتلىرىگە دائىر ئەھۋاللارنى، ئاندىن بۇ تارىخىي ھۆججەتنى-تونۇشتۇرىمەن.

دانىش ھەمىنى 1898 ـ يىلى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ قاراتال يېزىسى ساتى كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق، ئەجدادىدىن تارتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ياقۇپ ھاجى ئىسمىلىك ئۇقۇمۇشلۇق كىشىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ياقۇپ ھاجى ئوغلى دانىشنى 1908 ـ يىلدىن 1916 ـ يىلىغىچە قاراتال بازىرى ۋە ئاقسۇ كونىشەھەر بازىرىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇتقان. 1917 ـ يىلى دانىش ياقۇپ بىلىم ئىلىش ئىستىكى بىلەن قەشقەرغە بارغان ۋە ئۆتكۈر زېھنى بىلىمى بىلەن قەشقەر خانلىق مەدرىسە مۇدەررىسلىرىنى قايىل قىلىپ، بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىغا قوبۇل قىلىنغان. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مەدرىستىكى تالىپلار ھوجرىلىرىدىن ئۇنىڭغا جاي چىقمىغاچقا، دەسلەپكى يىللاردا ئۇ، تۇمەن دەريا-سى بويىدىكى يار بېشىغا كولانغان پاناھ جايلارنىڭ بىرىدە

يېتىپ - قوپۇپ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرغان ھەمدە ساۋاقداش-لىرى ۋە جامائەتچىلىك ئارىسىدا «دانىش خەلپەت» نامى بىلەن تونۇلغان. قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئون يىلدىن كۆپرەك ئىلىم تەھسىل قىلىش جەريانى دانىش ياقۇپنىڭ ھايات-ىدىكى ئەھمىيەتلىك دەۋرلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، بۇ جەريانىدا ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى، ئوتتۇرا - يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى، شۇ دەۋردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرىدا ئۆتۈلىدىغان پەنلەرنى تولۇق ئۆزلەشتۈرگەن. مەشھۇر ئالىم، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋاھىد قەشقەرى (ئابدۇقادىر داموللام — تەخەللۇسى «غازى») بىلەن يېقىندىن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ تەسىرىدە ۋەتەن ۋە خەلقىنى ئۆز قەلبىگە پۈككەن تەرەققىيپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ يېتىلگەن. ئۇنىڭ ئەدەبىي پائالىيىتى شۇ مەزگىللەردە باشلانغان بولۇپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە «ھەنىفى» («پاك، ساغلام» دېگەن مەنىدە) تەخەللۇسىنى قوللىنىپ، ئۆزىنى «دانىش ھەنىفى» دەپ ئاتىغان.

دانىش ھەنىفى 1929 - يىلى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، قۇمباش يېزىسىدىكى مەدرىسكە مۇدەررىس بولىدۇ؛ ئۇزاق ئۆتمەي، ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ قازىلىقىغا، 1935 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ يارلىقى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ قازى قۇزغاتلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. شۇ يىلى ئاقسۇ خەلقى يەنە، ئۆز ۋىلايىتى بويىچە بىلىمدە تەڭدىشى يوق، مەرىپەتپەرۋەر ۋە خەلق پەرۋەر بۇ زاتنى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلايدۇ. دانىش ھەنىفى شۇ يىللاردا «ئاقسۇ شىنجاڭ گېزىتى» نى تەسىس قىلىش ئىشىغا باشچىلىق

قىلغان؛ ئاقسۇدا تۇنجى ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇش ئىشىغا ۋە ئۇنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ، مەكتەپنىڭ بىر قىسىم دەرسلىكلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۆزى ئۈستىگە ئالغان. ئۇ ئەڭ دەسلەپ تۆتكەن دەرس — ئۆزى ئېتىقاد قىلغان ئۇستازى ئابدۇقادىر داموللام تۇزگەن «ئەقائىد زۆرۇرىيە» بولغان. ئۇ بىر كۈنى ئوقۇغۇچىلار بىلەن سۆھبەتلىشىش داۋامىدا، مەلۇم بىر مۇئەللىمنىڭ «پەرنى بىر كالا مۈگىزىدە كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ» دەپ سۆزلىگىنىنى ئاڭلاپ، ناھايىتى ئاچچىقلانغان ۋە دەررۇ ھېلىقى مۇئەللىمنى چاقىرىۋېلىپ، قاتتىق تەنقىد قىلغان. دانىش ھەنىفى يەنە خوتۇن - قىزلارنىڭ ئاساسچىسى يېڭى مەكتەپلەرگە كىرىش دولقۇنىنى قوزغاپ، ئاياللار ئازادلىقى يولىدا ئاكتىپ تەشۋىقاتچى بولغان. ئاقسۇدىكى مەشھۇر «مىللەتلەر كۇلۇبى» دانىش ھەنىفىنىڭ سەپەرۋەرلىكى، خەلق ئامما-سىنىڭ ئىقتىسادىي يار-دەمى بىلەن بىنا قىلىنغان. ئۇ شۇ يىللاردا يەنە، ئاقسۇدا ئۇيغۇر يېڭى زامان تىياتىرچىلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا پائال كۈچ چىقارغان. ئاقسۇ خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە ياردەم بېرىش پائالىيىتىنى تەشكىللىگەن ۋە ئۇنىڭدا ئاكتىپ رول ئوينىغان.

شۇ يىللاردا ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا كاتىپ بولغان جامال بەكرى مۇنداق دەيدۇ: «دانىش ھەنىفى دىنىي ئىلىمدە، ئىلمىي مەنتىقىدە كامالەتكە يەتكەن زات ئىدى. سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى شېئىرىي نۇتۇق بىلەن يېشىپ بېرەتتى. 1936 - يىلنىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئۇ، ئۇيۇشما ئىشخانىسىغا ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىنى ھۆسنىخەت بىلەن يېزىپ چاپلاپ قويۇپتۇ. ئېسىمدە قېلىشچە، شېئىرنىڭ 1 - كۆپلىتى مۇنداق ئىدى:

«دوستۇم، جانابىڭ، ئىشچىمۇسەن - ياق؟
گەر ئىشچى بولساڭ، بۇ سۆزگە بىر باق:

دىلىڭدا ئويلا، تىلىڭدا سۆزلە،
كۆزۈڭدە كۆزلەپ، قولۇڭدا ئىشلە ...»

1937 - يىلى شېكى شىسەي يېڭىدىن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان مەدەنىي ئاقارتىش ۋە مەرىپەتچىلىك ئېقىمىغا زەربە بېرىپ، جەمئىيەتكە تونۇلغان زاتلارنى ھەر خىل بەتنامىلار بىلەن باستۇرغاندا، دانىش ھەنىفىمۇ چەتتە قالمىغان. ئۇ، مەلۇم ۋاقىت نەزەربەنت قىلىنغان ۋە ئۇزاق ئۆتمەي، 1938 - يىلى ناھەق قارىلىنىپ قولغا ئېلىنىپ، 1943 - يىلغىچە ئورۇمچى تۈرمىسىدە ياتقان.

دانىش ھەنىفىنىڭ 30 - يىللاردا ئۆز شېئىرلىرىنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئوزۇق تەرتىپى بويىچە توملام قىلىپ رەتلەپ چىققانلىقى مەلۇم. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ شۇ دەۋردىكى يېقىن دوستى، ھازىر ئاقسۇ شەھەر ئىچى چوڭ خانىقا ئىمامى مەمتىمىن ھاجى مۇنداق دەيدۇ: «دانىش داموللام تۈرمىدىن چىقىشتىن بىر قانچە يىل بۇرۇن، مەن ئاقسۇ شەھىرىدىكى بىر كىتابپۇرۇشنىڭ كىتابلىرى ئارىسىدا ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن بىر قول يازما دىۋاننى كۆرۈپ قالدىم. دىققەت قىلىپ قارىسام، ئۇ دانىش داموللامنىڭ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي، پارىسىي ۋە ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىنى ئۆز قەلىمى بىلەن رەتلەپ توزۇپ چىققان دىۋانى ئىكەن. مەن دىۋاننىڭ قانداق قىلىپ بۇ كىتابپۇرۇشنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىنى سورۇشتۇرسەم، ئۇ ئېنىق بىر نېمە دېيەلمىدى. مەن داموللامنىڭ دىۋانى باشقا بىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ يوقىلىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنى كىتابپۇرۇشتىن بېرىدىم سەر كۆمۈش تەڭگىگە سېتىۋالدىم. دىۋاندىكى ئەرەبچە، پارسچە شېئىرلارنى ئوقۇيالمىسامۇ، ئۇيغۇرچە شېئىرلارنى ھەۋەس بىلەن ئوقۇپ چىقتىم ۋە ماڭا ناھايىتى بەك يارىغان ئىنتىتىپاقلىق - بىرلىك

ھەققىدىكى بىر شېئىرنى يادلىۋالدىم (ئۇ شېئىر ھازىر ئېسىمدىن چىقىپ كېتىپتۇ). داموللام تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن، مېنىڭ ئۆيۈمدە ئۆز دىۋانىنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالدى. ئۇ قولغا ئېلىنىپ، ئۆيىنى ئاختۇرۇلغاندا ئېلىپ كېتىلگەن بۇ ئەمگەك مېۋىسىنىڭ قولۇمغا چۈشۈش تەپسىلاتىنى ۋە ئۇنى مېنىڭ قەدىرلەپ ساقلىغىنىمنى بىلىپ، ماڭا قايتا - قايتا مىننەتدارلىق بىلدۈردى. مەن دىۋاننى داموللامنىڭ ئۆزىدىكە قايتۇرۇپ بەردىم».

دانىش ھەنىفى تۈرمىدىن چىقىپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر قانچە يىلغىچە مۇددەررىسلىك ۋە تۇبۇپلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تۈرمىدىن چىققاندا قاتتىق ئاجىزلاپ ۋە يېرىم پارالىچ بولۇپ، ھاسا تاياق بىلەن تەستە ماڭالايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. دانىش ھەنىفى ئۆزىنى ئۆزى داۋالاپ ساقايتقان. بۇ جەريانىدا ئۇ يەنە، پارالىچ بولۇپ قالغان ئاقسۇ كۆكباشلىق بىر بالىنىمۇ داۋالاپ ساقايتىپ، نامى چىققان. بۇ يىللاردا ئۇ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنىمۇ توختىتىپ قويمىغان: مەركىزدىي (ئۆلكىلىك) ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدىغان «مەدەنىيەت» ژۇرنىلىنىڭ تەھرىر ھەيئىتى ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ ژۇرنالنىڭ خىزمىتىگە يېقىندىن ياندىشىپ؛ ھەر ساھە ئەربابلىرى، ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولۇپ، ئۇلار بىلەن دائىم پىكىرلىشىپ تۇرغان؛ كىشىلەر ئۇنىڭ شۇ چاغلاردا تونۇلغان شائىرلاردىن نىمشېھىت ئەرمىيە ئېلى داموللا، لۇتپۇللا مۇتەللىپلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى، نىمشېھىتنىڭ «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانىنى «ئاقسۇ گېزىتى» دە ئېلان قىلىشتىن بۇرۇن دانىش ھەنىفىنىڭ كۆرۈپ بېقىشىغا سۇنغانلىقىنى، لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «خەمسە ناۋائىي» دىن باشلاپ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەندە دانىش ھەنىفى

دىن دائىم تەلىم ئېلىپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ.

1945 - يىلى 18 - سېنتەبىر كۈنى ئاقسۇدا ئۇنتۇلماس بىر پاجىئە يۈز بەردى: مۇنبىرىدىن غوجا، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، بىلال ئەزىزى قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىنقىلابچىلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلدى. بۇ پاجىئە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش، ھارپىنىدا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن كەلپىنگە كۆچۈرۈلۈپ نەزەربەند قىلىنغان دانىش ھەنىفى ناھايىتى قاتتىق تەسىر قىلغان. ئۇ، 1946 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى رەئىسلىكىنى قايتىدىن ئۈستىگە ئېلىپ، خۇددى 30 - يىللاردىكىدەك غەيرەت، شىجائەت بىلەن ئىشلىگەن: ئۇيغانغان ئىنقىلابىي ئاممىنى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپتە قەتئىي تۇرۇپ، ھەر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرغان: سايلام ھەرىكىتىدە ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن زىچ ھەمكارلاشقان.

1946 - يىلى 18 - سېنتەبىر كۈنى ئۇ ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقان ئاقسۇ لەڭگەر خانىقاسى ئالدىدا يىغىن ئۇيۇشتۇرۇپ، ل. مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار ۋاپاتىنىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلىگەن. ئۇنىڭ يىغىندا ئىنقىلابىي قۇربانلارنى مەدھىيىلەپ، ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتنى مۆكۈپ سۆزلىگەن جاراڭلىق نۇتقى يىغىن قاتناشچىلىرىنى قاتتىق ھاياجانلاندۇرغان. يىغىنىڭ ئاخىرى ئاممىۋى ناماىيشقا ئايلانغان، ناماىيشچىلار قوشۇنى مۇستەبىت تۈزۈمگە قارشى جاراڭلىق شوئارلارنى ياڭرىتىپ ئاقسۇ زېمىنىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ تەشۋىقات ئورگىنى بولغان «ئاقسۇ گېزىتى» نى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى نامىغا ئۆتكۈزۈۋالغان ۋە بۇ گېزىتنى ئۇچ ئايغىچە خەلقچىللىق سايلام ھەرىكىتىنىڭ ئىنقىلابىي تەشۋىقات مۇنبىرىگە ئايلاندۇرغان.

«بېتىم» بۇزۇلۇپ، شىنجاڭ ئاسمىنىي قايتىدىن قارا بۇلۇتلار قاپلىغاندا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت دانىش ھەنىفىنى قايتىدىن قاتتىق ئىسكەنجىگە ئالغان ۋە مۇتەئەسسىپ، يالالانما موللىلارنى دانىش ھەنىفىگە قارشى ناماىيش قىلىشقا قۇتراتقان. دانىش ھەنىفى ئەتراپىنى قورشىۋېلىپ قىيا - چىيا قىلىشۋاتقان «ناماىيشچىلار» نىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۆزىنىڭ تىز پۈكمەس روھىنى ناماياں قىلغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، دانىش ھەنىفى جۇڭگو كومپارتىيىسىنى، دېموكراتىك ئىسلاھاتنى قىزغىن ھىمايە قىلغان ۋە قوللىغان؛ يەر ئىسلاھاتى ھەيئىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلۈپ، پارتىيىنىڭ يەر ئىسلاھاتى سىياسىتىنى ئامىغا تەشۋىق قىلغان؛ «ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتى» دە ئاكتىپ تەشۋىقاتچى ۋە تەشكىلاتچى بولغان؛ ئالىي كوپىراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىدە كوپىراتسىيىدىن چىقىپ كەتمەكچى بولغانلارغا خىزمەت ئىشلەپ، ئۇلارنى توسۇپ قالغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى، مەملىكەتلىك ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولغان؛ شۇنىڭدەك، ئاقسۇ ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئاقسۇ ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ كەلگەن. ئۇ، ئەنە شۇنداق ۋەزىپىلەردە بولغان بولسىمۇ، شتاتنىڭ سىرتىدىكى خادىم بولۇپ، يۇقىرىدىن بېرىلگەن ئاز مىقداردىكى تەمىنات پۇلىدىن باشقا، ھېچقانداق ھەق ۋە ئىمتىياز تەلەپ قىلمای، ئىزچىل ۋە بەجانىدىل ئىشلىگەن. جامائەتچىلىك ئارىسىدا ئاكتىپ ۋە جۇشقۇن ئىجتىمائىي پائالـ

يەتچى، دىنىي ئۆلىما، ئەدەب ۋە ئالىم سۈپىتىدە تونۇلغان دانىش ھەنىفى ھەققىي خەلق ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغان. شۇ دەۋردىكى بەزى خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ، بىرقانچە قېتىملىق خەلق قۇرۇلتايلىرىدا ئۆزىنىڭ ناتىقلارغا خاس چىۋەرلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان پىكىر ۋە تەكلىپلىرى بىلەن قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەت ۋە ئابرويغا ئىگە بولغان. ئۇنىڭ 1960 - يىلى ئۇرۇمچىگە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا كېتىۋېتىپ، ئۆز ناھىيىسىدىكى مەلۇم بىر ھاكىمنىڭ خىزمەت ۋە تۇرمۇش ئىستىلىدىكى چاكىنلىقلارنى تەنقىد قىلىپ يازغان بىر شېئىرى، سەممىي پىكىرنى قوبۇل قىلالمىغان بىر بىيۇروكرات كادىرغا قارىتىپ يازغان «نېمە بولدۇڭ زېرەك دوستۇم، پىكرىم ئېغىر كەلدىمۇ» دېگەن مىسرا بىلەن باشلانغان بىر شېئىرى ھەمدە مەلۇم بىر باشقۇرغۇچى خادىمنىڭ خىزمەت ئىستىلىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ يازغان بىر شېئىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان.

دانىش ھەنىفى شۇ چاغدىكى «سوتسىيالىستىك تەلىم - تەربىيە ھەرىكىتى» دە ئۇۋالچىلىققا ئۇچراپ، شەھەردىكى خىزمەتلىرىدىن ئايرىلىپ، ئۆز يېزىسىغا كېتىپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بولسا، يېزىدىن تۇتۇپ كېلىنىپ، «مەسىلە تاپشۇرۇش» قا مەجبۇر قىلىنغان ۋە تەنقىد، كۆرەش قىلىنىپ، ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكلەرگە سېلىنغان. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇ، 60 ياشتىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ، ھەقىقەتەن ھامان غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ، ئۆزىنى تەمكىن، روھلۇق تۇتقان. ئەپسۇسكى، 1970 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تاڭ سەھەردە تۇيۇقسىز كېلىگەن ئەجەل ئۇنى مەڭگۈ ئېلىپ كەتكەن. پىلىدىغانلارنىڭ ئېيتىشىچە، دانىش ھەنىفى

40 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا «ئاقسۇنىڭ مەدەنىيەت ۋە ماۋارىپى» ناملىق، 50 - يىللاردا «شىنجاڭدىكى پەلسەپىۋى ئېقىملار» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى ھازىرغىچە تېپىلمىدى. ئۇنىڭ 30 - يىللاردا تۇزگەن دىۋانى (شېئىرلار توپلىمى) نى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ كۆرگەنلەر بار، دانىش ھەنىفى ۋاپاتىدىن بۇرۇن يازغان خاتىرىلىرىنىڭ بىرىدە بۇ دىۋان ھەققىدە ئېنىق ئۇچۇر بېرىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا يېزىدىن تۇتۇپ كېلىنگىنىدە، ئۇ دىۋانىنىڭمۇ «جىنايەت پاكىتى» سۈپىتىدە ئېلىپ كېلىنگەنلىكىنى يازغان. دىۋاننىڭ كېيىنكى تەقدىرى ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس. مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ باشلىرىدىكى ئاختۇرۇش، كۆيدۈرۈشلەردىن بىر ئامال قىلىپ ساقلاپ قالغان بىر قىسىم مۇھىم كىتاب ۋە قول يازمىلارنى (ئېيتىلىشىچە، 72 پارچە) 1980 - يىلى ئەينى ۋاقىتتىكى بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى ئامىۋىي خىزمەت بۆلۈمىنىڭ كادىرى تەرجىمان ياڭ × × (خۇيزۇ) «مەن ساقلاپ پايدىلىنىاي، دامولا مىنىڭ مەسلىسىنى ھەل قىلىپ بېرەي» دېگەن سۆزلەر بىلەن ھەر بىر كىتاب ۋە قول يازمىغا 2 يۈەندىن پۇل بېرىپ ئېلىپ كەتكەن. مەن 1988 - يىلى كۈزدە بىكتۇەننىڭ ئامىۋىي خىزمەت بۆلۈمىگە بېرىپ، ياڭ × × نى سۈرۈشتۈرگەن بولساممۇ، ئۇ ئېغىر كېسەل بولۇپ داۋالىنىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، كۆرۈشەلمىگەنىدىم. 1989 - يىلى ئەتىيازدا 2 - قېتىم سۈرۈشتۈرۈپ بارغىنىمدا، ئۇ ئۆلۈپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئېلىپ كەتكەن كىتاب ۋە قول يازمىلارنىڭ تەقدىرىنى بىلىشكە ئامالسىز قالدىم.

مەرھۇم دانىش ھەنىفى يېزىپ قالدۇرغان تۆۋەندىكى مۇھىم تارىخىي ھۆججەتنى تونۇشتۇرىمەن.

ئاقسۇ دىنىي تەشۋىق بىلەن كورىيە ياردىمى

دانىش ئاخۇن ئون كۈمۈش دوللار.
مەھەممەت سەدىقبەگ ئۈچ كۈمۈش دوللار، سەكسەن قەغەز دوللار.
توختىش خانىم يېرىم تىللا ئالتۇن.
ئابدۇۋۇھاب ھاجىم ئۈچ كۈمۈش دوللار.
ئەرشىدىن ئون ئۈچ كۈمۈش دوللار.
ھۈشۇر قازى بەش كۈمۈش دوللار.
ئەيسا جۈيجاك ئۈچ يۈز قەغەز دوللار.
روزىبەگ سەككىز كۈمۈش دوللار، سەكسەن قەغەز دوللار.
ئابىتخان باققال بىر يۈز يىگىرمە قەغەز دوللار.
ھۈشۇر كۆكباشى ئىككى يۈز قەغەز دوللار.
داۋۇت ھاجىم ئىككى يۈز قەغەز دوللار.
ھاپىز كۆكباشى بىر كۈمۈش دوللار.
ھېمىتبەگ ئون گەز ماتا.
ئەرشىدىن بوجاك بىر كۈمۈش دوللار.
يۇسۇپبەگ بىر يۈز ئەللىك قەغەز دوللار.
مەھەممەت نىياز ئاخۇن خۇمداڭچى ئەللىك قەغەز دوللار.
بەشبىرىق ئىسمەر ھاجىم ئىككى كۈمۈش دوللار، قىرىق قەغەز دوللار.
سارە خانىم ئىككى كۈمۈش دوللار.
ئابدۇللا توقفاشى بىر دانە كونا كىگىز.
يېڭى بازار ئابلەق ئون بىر كۈمۈش دوللار.

ئابدۇراخمان خەلپىتىم بىر كۈمۈش دوللار ھېسابىغا قىرىق قەغەز دوللار.
ئىزىز ئەلەم بىر يۈز ئاتمىش قەغەز دوللار.
قالپاق ھېمىت ئاخۇن بىر كۈمۈش دوللار.
لەنگەر پولات ھاجىم بىر ماتا.
تۇمۇر مەئزۇم يېرىم سەر كۈمۈش تەڭگە.
بۇياقچى مەھەممەت نىياز ئاخۇن ئاكام ئوغلى ئىككى كۈمۈش دوللار.
ئەرشىدىن ھاجى بىر كۈمۈش دوللار، سەكسەن قەغەز دوللار.
كەلپىن نىياز ئاخۇن بىر كۈمۈش دوللار.
خۇدا قۇلى ھاجىم بىر كۈمۈش دوللار.
خۇيجاك مەھەللىسى زىۋىدىخان ئۈچ گەز شەنبىزە.
قىزىل كۆۋرۈك قازانچى خوجا ئاخۇن يېرىم سەر تەڭگە.
مەھەممەت ئىزىزخان*
مەھەممەت نىياز خاتىپ بەگ تۆت مال.
خەدىچە خانىم ئىككى كۈمۈش دوللار.
توگمەنچى مەھەممەت مۇلازىم تۆت كۈمۈش دوللار.
قاسىم ئىمام ئىككى كۈمۈش دوللار.
خۇيجاك مەھەللىسى مەھەممەت ئىمىن بوجاك يۈز قەغەز دوللار.
توختى ئاخۇن بىر كۈمۈش دوللار.
ھامۇت بوجاك سەكسەن قەغەز دوللار.
سابىتخان ئوتتۇز قەغەز دوللار.
نامان قارى بىر كۈمۈش دوللار.

*ئاخىرى يېزىلمىغان — ئاپتور.

داۋۇت خۇيجاڭ بىر كۆمۈش دوللار.
تۇردى ئاخۇن ئۇستام قىرىق قەغەز دوللار.
مەھەممەت سىدىق ئاخۇن بىر كۆمۈش دوللار.
سىلىم خەلپەم ئوتتۇز قەغەز دوللار.
زۇجاڭ ئابدۇۋايىت قارى بىر كۆمۈش دوللار.
ھامۇت ئاخۇن پاغاچچى يىگىرمە قەغەز دوللار.
خانىقا مەھەللە پاتمىخان بىر كۆمۈش دوللار.
جانانىخان بىر كۆمۈش دوللار.
ئابدۇرېھىم ئاخۇن سودىگەر ئىككى كۆمۈش دوللار.
ھافىز بوجاڭ قىرىق قەغەز دوللار، بىر كۆمۈش دوللار.
سىراجىدىن بىر ماتا، بىر ئاق دوپپا، بىر دۇجىنە قېرىندىش.
تۇرسۇن ئاخۇن ئاكام يەتتە گەز شايى.
ئابدۇلئەزىز قارى ئىككى يۈز قەغەز دوللار.
توختى ئاخۇن بويياقچى ئىككى كۆمۈش دوللار.
تەنزىچى ئىسمايىل ئاخۇن بىر دانە كاتەكچە ماتا.
مەھمۇت ئەلەم ئاخۇنۇم ئىككى كۆمۈش دوللار.
رەھمەت قازى ئاخۇن يىگىرمە سەر تەگگە.
ئىلى قارى ئاخۇن بىر كۆمۈش دوللار.
ئىبراھىمبەگ يۈز قەغەز دوللار.
سەيلە خېنىم بىر تاۋار چاپان.
مەھبانەخان بىر تاۋار كۆڭلەك.
توختى گەيجاڭ بىر جۇپ شىشە لوڭگە.
مەقسۇت ناۋاي قىرىق قەغەز دوللار.
تەنزىچى سەفەر ئىبراھىم ئاخۇن يىگىرمە قەغەز دوللار.

روشەن ئاخۇن ئون بەش دوللار.
مولا ھافىز ئاخۇن قىرىق قەغەز دوللار.
تۇمۇرچى مامۇتخان بىر كۆمۈش دوللار.
قاسىم ئاخۇن ئۇستام يىگىرمە قەغەز دوللار.
ھېمىت ئاخۇن ئون قەغەز دوللار.
زۇجاڭ تۇمۇرچى ياسىن ئاخۇن*
ئەھمەدخان*
تۇگمەنچى يۇسۇپ ئەپەندى ئەلامەك قەغەز دوللار.
مەرەمنسا خېنىم بىر جۇپ پىيالە چىنە.
خوجى سابىت ئاخۇن ئىككى كۆمۈش دوللار.
بەختى ئاخۇن قىرىق قەغەز دوللار.
توخسىنىياز ئون ئىككى كۆمۈش دوللار.
ھېيتاخۇن بىر مەك سەككىز يۈز قەغەز دوللار.
روزى ئاخۇن يەتتە يۈز قەغەز دوللار.
ياسىن ئاخۇن بىر ئۆتۈك، يىگىرمە چەكمەن.
ئەرشىدىن بوجاڭ ئىككى كۆمۈش دوللار.
سابىتخان تۆت يۈز قەغەز دوللار، بىر كىگىز.
كەنجە ئاقساقال ئۈچ يۈز قەغەز دوللار.
راشىدىن ئاقساقال بىر قارا پاقلان.
ئاشپەز ئىمىن ئاخۇن سەكسەن قەغەز دوللار.
رىزمالچى قېرى ئەھمەت ئاخۇن بىر كۆمۈش دوللار، ئون قەغەز دوللار.
سىلىم ئاخۇن خەلپەت يەتمىش قەغەز دوللار.
ئاسۇق مەقسۇت بوجاڭ سەككىز گەز ماتا.
ئابدۇكېرىمخان بىر يۈز سەكسەن قەغەز دوللار.

*بۇ ئىككىسىنىڭمۇ ئىسمانە قىلغان پۇللىرى يېزىلماي قالغان.

سپته ئىشلەنگەن قېلىن ئاق قەغەزدىن كېسىپ تىكىلگەن بۇ خاتىرىدىكى تىزىملىك شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشىدۇ. ھال بۇكى، خاتىرىنىڭ ئاخىرىنى كۆرگەن كىشى بىر قاراپلا تىزىملىكنىڭ داۋامى بارلىقىنى ھېس قىلالايدۇ.

(ئاپتورى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن)
چاۋابكار مۇھەررىرى: دىلدار ئېزىز

شىنجاڭدىكى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋە قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى

يەن دەيەنچىڭ

XX ئەسرىنىڭ 40 - يىللىرىدا، شىنجاڭدىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتتە جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنى گەۋدە قىلغان خەلق قوزغىلىڭى پارتلىدى. مانا بۇ — شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» دەپ ئاتىلىدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ: «شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پۈتكۈل جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى①» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ، شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ جۇڭگو ھازىرقى زامان ئىنقىلابىي تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھاكىمىيەت قۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئەدلىيە ئورگىنى قۇرۇپ، بىر قاتار قانۇن، ئەمىر - پەرمان، تۈزۈملەرنى تۈزگەن ۋە ئىلان قىلغان. بۇلار شىنجاڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى قانۇن - تۈزۈم

ئەھۋالىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتا، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى مىللىي رايونلار قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(1)

1944 - يىلى كۈزدە، شىنجاڭنىڭ ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايىتىدە «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» پارتلىدى. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ داغدۇغىسى زور، تەرەققىياتى تېز بولدى. قىسقىغىنە ئىككى يىلدا جاھانگىرلىكنىڭ، فېئودالىزمنىڭ ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ «ئۇچ ۋىلايەت» تىكى ھۆكۈمرانلىق كۈچىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، «ئۇچ ۋىلايەت» ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى قۇردى.

1944 - يىلى 11 - ئايدا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى»نىڭ غايەت زور غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. لېكىن، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھاكىمىيىتى مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. ئۇ چاغدا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ «ئۇچ ۋىلايەت» تىن باشقا كەڭ يەرلىرىنى ئىگىلەپ تۇراتتى، ھەربىي جەھەتتىمۇ خېلىلا ئەمەلىي كۈچكە ئىگە ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھەر ۋاقىت «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىشنى ئويلايتتى، ھەربىي جەھەتتە ھۇجۇم قىلىش، سىياسىي جەھەتتە پارچىلاش ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە قامال قىلىشتىن باشقا، يەنە دائىم كۆپلىگەن ئىشپىيون، جاسۇس ۋە غالچىلارنى ئەۋەتىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھاكىمىيىتى ئىچىدە ئاغدۇرمىچىلىق، بۇزغۇنچىلىق قىلىپ تۇراتتى. «ئۇچ ۋىلايەت» گەرچە ئىنقىلابىي ئۇرۇش ئارقىلىق گومىنداڭنىڭ

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىق ئورگىنىنى ۋە كونا ئەدلىيە سىستېمىسىنى پاچاقلاپ تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۇرۇش مۇھىتى ۋە دۈشمەن قورشاۋى ئىچىدە تۇراتتى، ئەگەر تېزدىن ئەدلىيە ئورگىنىنى قۇرمايدىغان ۋە ئىنقىلابىي قائىدە - نىزامىلارنى تۈزمەيدىغان بولسا، ئۇ ھالدا «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ ئىنقىلابىي تەرتىپىنى قوغدىيالمايتتى ۋە «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ غالىبىيەت مېۋىلىرىنى ساقلاپ قالالمايتتى. شۇڭا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى شەرت - شارائىت ناھايىتى قىيىن ۋە مۇرەككەپ بولسىمۇ، ئىنقىلابىي قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى.

«ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى ھەر دەرىجىلىك ئەدلىيە ئورگانلىرىنى قۇرۇش بىلەن باشلاندى. 1944 - يىلى 11 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەركىبىدە ئىچكى ئىشلار نازارىتى (ساقچى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى)، ئەدلىيە نازارىتى، ئالىي سوت مەھكىمىسى ۋە دىنىي ئىشلار نازارىتى قاتارلىق ئورگانلارنى تەسىس قىلدى: 1945 - يىلى 2 - ئايدا، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى 23 - نومۇرلۇق قارارنى ماقۇللاپ، ئەدلىيە نازارىتىنى رەسمىي قۇرۇشنى قارار قىلدى ھەم ئەخمەتجان مەخسۇمنى نازىرلىققا تەيىنلىدى. 1945 - يىلى 3 - ئايدا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى 33 - نومۇرلۇق قارارنى ماقۇللاپ، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنى رەسمىي قۇرۇشنى بەلگىلدى ھەمدە رەھىمجان سابىر ھاجىنى ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا، ماسكالوۋنى مۇئاۋىن نازىرلىققا تەيىنلىدى. 1945 - يىلى 4 - ئايدا «ئۇچ ۋىلايەت» ئالىي

سوت مەھكىمىسى رەسمىي قۇرۇلدى، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئەخمەتجان مەخسۇمنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، دىنىي ئىشلار نازارىتىمۇ رەسمىي قۇرۇلدى، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئابدۇل مۇتىئاللا خەلىپىنى دىنىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا تەينىلىدى. شۇنىڭغا ئۇلاپلا ھەرقايسى نازارەتلەر قارىمىقىدا ۋە ئازاد رايونلاردا كەينى - كەينىدىن ئەدلىيە ئورگانلىرى قۇرۇلدى. ئىچكى ئىشلار نازارىتى قارىمىقىدا ھەرقايسى جايلاردا ساقچى ئىدارىسى، پەيچۇسو قاتارلىق ئورگانلار قۇرۇلدى؛ ئالىي سوت مەھكىمىسى قارىمىقىدا ۋىلايەت ۋە ناھىيە دەرىجىلىك سوت ئورگانلىرى قۇرۇلدى؛ دىنىي ئىشلار نازارىتى قارىمىقىدا مەھكىمە شەرئىي ۋە ئىماملار② تەسىس قىلىندى. بۇلاردىن باشقا، ئىنقىلابىي قوشۇن ئىچىدە يەنە ھەربىي سوت قۇرۇلۇپ، قوشۇن ئىچىدىكى جىنايەت ئەنزىلىرىنى سوت قىلدى. شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئەدلىيە ئورگانلىرى ئۆز ئالدىغا قۇرۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرىنىڭ يېر تارمىقى بولغان، قانۇن ئۇستىدىن نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، يۇقىرىقى تارماقلار «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى ئاساسىي ئەدلىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

ھەر دەرىجىلىك ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەشەببۇسكارلىق بىلەن قانۇن - نىزاملارنى تۈزۈپ، ئىنقىلابىي ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتى. 1945 - يىلى 5 - ئايدا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى «جىنايى ئىشلار قانۇنى» نى ئېلان قىلدى. بۇ «جىنايى ئىشلار قانۇنى» جەمئىي يەتتە باب 111 ماددا بولۇپ، جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە جازا ئۆلچەملىرىدىن باشقا، يەنە ئاساسىي قانۇن

ۋە جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنى جەھەتلەردىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھۆكۈمىتى تۈزگەن تۇنجى تۈپ قانۇن ئىدى. شۇنىڭغا ئۇلاپلا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى 1945 - يىلى 8 - ئايدا يەنە «جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» دەپ ئېلىندى) نى ئېلان قىلدى. مەزكۇر قانۇن 301 ماددا بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ئەنزىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى، پرىنسىپى، تۈزۈملىرى كونكرېت بەلگىلەنگەن. ھەق تەلەپ دەۋالىرىنى سوراق قىلىش ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، 1945 - يىلى 6 - ئايدا يەنە «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھۆكۈمىتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئالىي سوت مەھكىمىسى ھەق تەلەپ، مال - مۈلۈك ماجىرالىرىنى بىر ياقلىق قىلىش ھەققىدە «ۋاقىتلىق قوللانما» ئۇزۇپ چىقىپ، سوت مەھكىمىلىرىنى ھەق تەلەپ، مال - مۈلۈك دەۋالىرىنى قاراپ چىقىشتا ئاساسقا ئىگە قىلدى. 1948 - يىلى 1 - ئايدا، يەنە «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئىلى ۋىلايەتلىك سوت مەھكىمىسى «ناھىيىلىك سوت مەھكىمىلىرى تەشكىلاتى ۋە ئۇنىڭ خىزمەت قوللانمىسى» نى تۈزۈپ چىقتى. مەزكۇر «قوللانما» ئەمەلىيەتتە سوت مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنىمىلىق رولىنى ئويناندى. ئۇچ ۋىلايەت رازۋېتكا ۋە سوراق قىلىش خىزمەتلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىقلىشىش ئۈچۈن، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، ئىچكى ئىشلار نازارىتى 1945 - يىلى 6 - ئايدا «سوراق قىلىش قانۇنى ۋاقىتلىق نىزامى» نى ئېلان قىلدى. مەزكۇر «نىزام» دا ساقچى ئورگانلىرىنىڭ ۋەزىپىسى، خىزمەت ھوقۇقى دائىرىسى، شۇنىڭدەك سوراق قىلىش، ئەيىبكارلارنى قولغا ئېلىش

پرىنسىپى، تەرتىپى قاتارلىقلار ئېنىق، كونكرېت بەلگىلەنگەن. 1945 - يىلى 9 - ئايدا، ئىچكى ئىشلار نازارىتى يەنە «سوراق قانۇنى ۋاقىتلىق نىزامنامىسى قوشۇمچە بەلگىلىمىسى» نى ئېلان قىلىپ، «سوراق قانۇنى ۋاقىتلىق نىزامى» نىڭ مەزمۇنى، پرىنسىپى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇش چارىسىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇردى. تەپتىش ئورگانلىرىنىڭ خىزمەت ئېھتىياجىغا لايىقلىشىش ئۈچۈن، تەپتىش ئورگانلىرى 1949 - يىلى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ قانۇنىي بۇرچى» ۋە «باش تەپتىشنىڭ ھوقۇقى ۋە تەشكىلى تەرتىپى» قاتارلىق خىزمەت نىزامليرىنى تۈزۈپ، تەپتىش ئورگانلىرىنىڭ خاراكتېرى، ۋەزىپىسى، مەسئۇلىيىتى دائىرىسى ھەمدە خىزمەت تەرتىپى قاتارلىقلار ئۈستىدە ئېنىق بەلگىلىمە چىقاردى. بۇ ئىككى بەلگىلىمە، ئەمەلىيەتتە، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنلۇق رولىنى ئويىنىدى.

بۇلاردىن باشقا، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھۆكۈمىتى ئىنقىلابنىڭ ۋەزىيىتى ۋە تايانچ بازىلاردىكى قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىقلىشىش ئۈچۈن، يەنە نۇرغۇن ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلەرگە دائىر ئەمىر - پەرمان، قائىدە - نىزام، بەلگىلىمە ۋە تۈزۈلمىلەرنى تۈزدى ۋە ئېلان قىلدى.

ئەلۋەتتە، شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، «ئۇچ ۋىلايەت» تامامەت ئۇرۇش مۇھىتى ئىچىدە تۇرغاچقا، ئەدلىيە سىستېمىسى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمى خېلىلا تولۇقسىز ئىدى، ئۇنىڭدا چەكلىمىلىكمۇ خېلى چوڭ ئىدى. «جىنايى ئىشلار قانۇنى» ۋە «جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنى» تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە داۋامىدا ئەستايىدىل ئىجرا بولمىدى؛ شۇنىڭدەك قانۇن ماددىلىرىنىڭ چۈشەنچىسى، ئىلمىپىلىكى كەم بولۇپ، ئۇزۇ

ئالدىنقا مۇستەقىل سىستېما ۋە مۇكەممەل قۇرۇلما ھاسىل قىلالمىغان.

(2)

«ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ ئەدلىيە ئورگانلىرى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمى ئالاھىدە تارىخىي مۇھىتتا ۋە تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن. شۇڭلاشقا نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

بىرىنچى، گومىنداڭنىڭ كونا ئەدلىيە ئورگىنى ۋە ئەدلىيە سىستېمىسىنى بىت - چىت قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ماركسىزمنىڭ قارىشىچە، ئەدلىيە تۈزۈمى باشقا ئۈستقۇرۇلمىغا ئوخشاش، مۇئەييەن ئىقتىسادىي ئاساس ئۈچۈن ۋە مەلۇم سىنىپنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. پرولېتارىيات سىنىپى ۋە بارلىق خەلق ئىنقىلابى ھاكىمىيىتىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ھەرگىز ئاددىيلا ھالدا كونا ئەدلىيە ئورگىنىنى ۋە تۈزۈمىنى ئىنقىلابىي خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرماسلىقى كېرەك. لېنىن «سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىلىرى» نامىلىق ئەسىرىدە: «كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، سوت مەھكىمىسى، مۇھىمى ئېزىش ئورگىنى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئورگىنىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، پرولېتارىياتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئەدلىيە ئورگانلىرىنى ئىسلاھ قىلىش ئەمەس،..... بەلكى پۈتكۈل كونا سوت مەھكىمىلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئورگانلىرىنى تامامەن يوقىتىش ۋە ئۇزۇل - كېسىل پاچاقلاپ تاشلاشتىن ئىبارەت.»③ دەپ كۆرسەتكەنىدى. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» گەرچە پرولېتارىيات ئىنقىلابى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ، ئازسانلىق مىللەت خەلق ئاممىسى ئاكتىپ قاتناشقان مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابتۇر. بۇ ئىنقىلاپ بىلەن گومىنداڭ

ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش ھايات ـ ماماتلىق كۆرەش بولۇپ، ھېچقانداق ياراشتۇرۇشقا، مۇرەسسە قىلىشقا ئورۇن يوق ئىدى. شۇڭلاشقا، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن ۋە ھاكىمىيەت قۇرغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ كونا ئورگانلىرى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمىگە قەتئىي «پاچاقلاپ تاشلاش» پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ، گومىنداڭنىڭ كونا ئەدلىيە ئورگانلىرى ۋە كونا ئەدلىيە تۈزۈمى ئاساسىدا، ئىنقىلابىي خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان يېڭى ئەدلىيە ئورگىنى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمىنى ئورناتتى. بۇ «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ئەدلىيە ئورگىنى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمىنىڭ خەلقچىللىقى ۋە ئىلغارلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ ئەدلىيە ئورگىنى ۋە تۈزۈمى مەلۇم دەرىجىدە خەلق دېموكراتىيىسى روھىنى گەۋدىلەندۈردى. لېنىن قانۇننىڭ ماھىيىتى ئۈستىدە توختالغان چاغدا: «قانۇن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىگەن سىنىپنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر»④ دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئېنگېلس تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ: «..... ئىنقىلاب ئارقىلىق ھاكىمىيەتكە ئېرىشكەن پارتىيە ياكى سىنىپ، ئۆز تەبىئىتىدىن ئېيتقاندا، ئىنقىلاب ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن يېڭى قانۇن ـ تۈزۈم ئاساسىنىڭ مۇتلەق ئېتىراپ قىلىنىشىنى ھەم مۇقەددەس نەرسە دەپ قارىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ»⑤ دېگەنىدى. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ ئەدلىيە ئورگىنى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمى گومىنداڭنىڭ كونا ئەدلىيە سىستېمىسىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئاساسىدا، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ ئېھتىياجى ۋە خەلقنىڭ ئىرادىسى ئاساسىدا بەرپا قىلىنغان. ئۇ، دۇشمەنگە زەربە بېرىپ خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ،

خەلقنىڭ قانۇنىي ئورنىنى تىكلىدى. «جىنايى ئىشلار قانۇنى» دا مۇنداق دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن: «بارلىق پۇقرالار تامامەن باپباراۋەر»، «ھەر بىر پۇقرا ھۆكۈمەت بەرگەن ھوقۇقتىن تولۇق بەھرىمەن بولىدۇ»، «ھەر بىر پۇقرا..... ھۆكۈمەت بەرگەن سايلاش ـ سايلىنىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ ئەدلىيە ئورگانلىرى ئەنزىلەرنى دېموكراتىك ئاساستا بېجىرىدۇ ۋە خەلق زاستاتىللىق تۈزۈمىنى يۈرگۈزىدۇ، خەلق ئاممىسىنى سوتىنىڭ سوراق ئىشلىرىغا قاتناشتۇرىدۇ. ئەرز ـ شىكايەتلەرنى ۋە خەلقنىڭ قانۇنىي ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ؛ رازۇېتكا، تەپتىش، سوراق ئورگىنىدىن ئىبارەت ئۈچ ئورگان ئەنزىلەرنى بېجىرىشتە ئۆز ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلىپ، ئۆزئارا نازارەت قىلىدۇ، بىر ـ بىرىنى چەكلەپ تۇرىدۇ». مانا بۇلاردا خەلق دېموكراتىيىسى روھى مەلۇم دەرىجىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن، خەلق دېموكراتىيىسى ئىدىيىسى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ خوجايىنلىق روھى قانۇن قۇرۇلۇشى جەھەتتە كونكرېت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. لېنىن خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي سوت ئىشلىرىغا قاتنىشىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى ئۈستىدە سۆزلەپ كېلىپ: «..... سوت بارلىق كەمبەغەللەرنى دۆلەتنى باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرىدىغان ئورگان (چۈنكى ئەدلىيە خىزمىتىمۇ دۆلەتنى باشقۇرىدىغان بىر خىل فۇنكسىيىدۇر)، سوت پرولېتارىياتنىڭ ۋە كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنىدۇر، سوت خەلقنى ئىنتىزامغا رېئايە قىلىشقا تەربىيىلەيدىغان قورالدۇر»⑥ دەپ كۆرسەتكەن. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ سوتىنى گەرچە پرولېتارىياتنىڭ سوتى دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن «ئۇچ ۋىلايەت» خەلقنىڭ مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي سوتى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دەل ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەدلىيە ئورگىنى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمى بىلەن گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ئەدلىيە ئورگىنى ۋە ئەدلىيە

تۇزۇمىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقىدۇر.

ئۇچىنچى، ئەدلىيە بىلەن ھۆكۈمەت بىرلىشىپ كەتكەن. «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ ئەدلىيە ئورگىنى ھەم مەخسۇس قانۇن ئىجرا قىلىدىغان ئورگان، ھەم ھۆكۈمەتنىڭ بىر فۇنكسىيىلىك تارمىقى؛ ھەم مۇستەقىل رازۋېتكا قىلاتتى، سوراق ئىشلىرىنى قانات يايدۇراتتى ھەم «ئۇچ ۋىلايەت» ئىنقلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلاتتى. بۇنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرى: «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ ئالىي سوت مەھكىمىسى بىلەن يەرلىك سوت مەھكىمىلىرىنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىنى «ئۇچ ۋىلايەت» ئىنقلابىي ھۆكۈمىتى بىۋاستە تەيىنلەيدۇ ياكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى خادىملىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار قوشۇمچە ئۆتەيدۇ؛ ئالىي سوت مەھكىمىسى چىقارغان ئۆلچەم جازاسى ھۆكۈمى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابى» مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن كۈچكە ئىگە بولۇپ ئىجرا قىلىنىدۇ؛ «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابى» ھۆكۈمىتى سوت مەھكىمىسى چىقارغان ئۆلچەم جازاسى ھۆكۈمىنى تەستىقلاش، ئۆزگەرتىش ۋە ئىنكار قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە، ئالىي سوت مەھكىمىسى ئۇنى جەزمەن ئەمەل قىلىپ ئىجرا قىلىنىشى كېرەك. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ ئەدلىيە ئورگىنىدا سوت قىلىشتىن ئىبارەت ئەڭ ئالىي ھوقۇقنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەمۇرىي ھوقۇق بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى، ئالىي سوت ھوقۇقىنىڭ ئاخىر بېرىپ ئالىي مەمۇرىي ھوقۇققا بويسۇندۇرغانلىقىنى ۋە ئالىي مەمۇرىي ھوقۇق تەرىپىدىن بەلگىلەندۈرگەنلىكىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ خىل ئەدلىيە قۇرۇلمىسى ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ سوت پائالىيىتىنى مۇستەقىل ئېلىپ بېرىشىغا پايدىسىز بولسىمۇ، ئەمما شۇ چاغدىكى كونكرېت مۇھىت ۋە تارىخىي شارائىتتا،

«ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابى» يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ كۈچەيتىش ۋە مۇستەھكەملەش ئۇچۇن ھەقىقەتەن زۆرۈر ئىدى.

تۆتىنچى، سوت ئورگانلىرى بىلەن مەھكىمە شەرئىي بىرلىشىپ كەتكەن. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن، دىنغا چېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى بىلەن تېخىمۇ كەڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلارنى ئىنقلابقا پائال ئاتلاندۇرۇش ئۇچۇن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، قۇدرەتلىك دىنىي كۈچكە دۇچ كەلگەنلىكى ئۇچۇن، مۇرەسسەلىشىش، يول قويۇش سىياسىتىنى قوللىنىشقا مەجبۇر ئىدى. شۇڭا، ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا، مەھكىمە شەرئىگە تاقەت قىلىش، ساقلاپ قېلىش، ئىتتىپاقلىشىش، پايدىلىنىش پوزىتسىيەسىنى قوللاندى. يەنى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابى» ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرى ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلغان ئەھۋالدىمۇ، مەھكىمە شەرئىلەرنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا، «ئۇچ ۋىلايەت» ئىنقلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە دىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەنزىلەر ۋە دىنىي مۇخلىسلىرىنىڭ بىر قىسىم ھەق - تەلەپ دەۋالىرى ئۇستىدە ھۆكۈم چىقىرىشىغا يول قويدى. ھۆكۈمەت بىلەن دىن بىرلىشىپ كەتكەن، مەھكىمە شەرئى بىلەن ھۆكۈمەت سوت مەھكىمىلىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، سوتنىڭ فۇنكسىيىسىنى تەڭ يۈرگۈزگەن ۋەزىيەت — ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابى ئەدلىيە ئاپپاراتلىرى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمى قۇرۇلۇشىدىكى گەۋدىلىك بىر ئالاھىدىلىكتۇر.

بەشىنچى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى تۈزۈمى ئاساسىي ئوسۇل قىلىنغان. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابى» باشلىنىش بىلەنلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈچلۈك قوللىشى ۋە ياردىمىگە ئېرىشكەنىدى. شۇڭلاشقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جىنايى

ئىشلار قانۇنى تۈزۈمى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» جىنايى ئىشلار قانۇنى تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي نۇسخىسى بولۇپ قالغان. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ قانۇن تۈزۈمىدە سوۋېتلىك جىنايى ئىشلار قانۇن تۈزۈمىنىڭ بەزى ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى تۈزۈمىنىڭ مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ، جىنايەتنى بېكىتىشنىڭ پرىنسىپلىرى، پۇقرالار قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇش پرىنسىپى، پاكىتقا ۋە دەلىل ـ ئىسپاتقا ھۆرمەت قىلىش پرىنسىپى، مۇستەقىل سوت قىلىش ۋە بىر جىنايەتكە بىر جازا بېرىش، بىرنەچچە جىنايەتكە قوشۇپ بىر جازا بېرىش، قايتا جىنايەت ئۆتكۈزسە مۇددىتىنى ئۇزارتىش پرىنسىپى قاتارلىق جىنايى ئىشلار قانۇنىي پرىنسىپلىرىنى تۈزگەن. جىنايى ئىشلار دەۋا تۈزۈمى جەھەتتە، سوۋېتنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئوچۇق سوت قىلىش تۈزۈمى، ئىككى سوت بىلەن سوتنى ئاخىرلاشتۇرۇش ۋە كېڭەيتىش تۈزۈمى، ئاقلاش تۈزۈمى، شۇنىڭدەك چەتئەلشتۇرۇش تۈزۈمى قاتارلىق تۈزۈملەرنى ئورناتقان. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھۆكۈمىتى سوۋېتنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى تۈزۈملىرىدىن پايدىلىنىپ «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى تۈزۈمىنى ئورنىتىشتا، ئەلۋەتتە، «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ۋە ئېھتىياجىنى تولۇق ھېسابقا ئالغان، مەزمۇنى ۋە شەكلى جەھەتتە تاللاشقا ۋە يېڭىلىق يارىتىشقا تىرىشقان. ئالايلۇق، «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ «جىنايى ئىشلار ئۇمۇمىي قانۇنى» دا، جىنايى ئىشلار قانۇنىدا بەلگىلەنگەن ئادەتتىكى مەزمۇندىن باشقا، يەنە پۇقرالارنىڭ ھوقۇقى، مەجبۇرىيەتلىرى بەلگىلەنگەن؛ «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ «جىنايى ئىشلار دەۋا

ئەرتىپى قانۇنى» دا، سوۋېتنىڭ جىنايى ئىشلار دەۋا تۈزۈمىدىكى بەزى ئاساسىي پرىنسىپ ۋە مەزمۇنلاردىن باشقا، يەنە «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، ئەدلىيە بىلەن ھۆكۈمەت بىرلەشكەن، سوت مەھكىمىسى بىلەن مەھكىمە شەرئى بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئەدلىيە قۇرۇلمىسىنى ئورناتقان.

ئالتىنچى، ئەمەلىي قانۇن بىلەن تەرتىپ قانۇنىغا تەڭ ئەھمىيەت بېرىلگەن. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنى» دىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم قانۇن تۈزۈلگەن ۋە ئېلان قىلىنغان. ئەمەلىي قانۇن بولغان «جىنايى ئىشلار قانۇنى» ـ جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنىڭ جىنايىتىنى بېكىتىش، جازا ئۆلچەشنىڭ قانۇن ئاساسى. «جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنى» بولسا، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ قانۇن بويىچە ئەنزە باشقۇرىدىغان مۇھىم مەشغۇلات قائىدىسى. «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھۆكۈمىتى ئەمەلىي قانۇنغىمۇ، جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنىغىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ پرىنسىپلىرىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، «جىنايەت شەكىللەندى دەپ ئېتىراپ قىلىش» ۋاقتىدا، «قانۇنغا ئاساسەن جىنايەت بېكىتىش، جىنايىتىگە ئاساسەن قانۇن يۈرگۈزۈشنى تەكتىلىگەن»، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە «جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنى جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ تۇتقىسى» ئىكەنلىكىنى، ئەدلىيە ئورگانلىرى جەزمەن قانۇن بويىچە ئەنزە بېجىرىپ، «جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنى» نىڭ بەلگىلىمىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىشى، «جىنايەتچى قانۇنىنىڭ قايسى مادداسىغا توغرا كەلسە، ئۇنى شۇ ئورۇنغا ئاپىرىش» لازىملىقىنى تەكتىلىگەن. بۇلا ئەمەس، «ئۇچ ۋىلايەت» نىڭ «جىنايى ئىشلار دەۋا

ئەرتىپى قانۇنى» دا، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ فۇنكسىيىلىك ئىش تەقسىماتى، ئەنزىلەرنى باشقۇرۇش تەۋەلىكى، شۇنىڭدەك ئەنزە بېجىرىش تەرتىپى توغرىسىدا ئېنىق، قاتتىق بەلگىلىمە بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭغا زىت بولغانلىرى قانۇنغا خىلاپ دەپ ھېسابلانغان. مەسىلەن، «جىنايى ئىشلار دەۋا تەرتىپى قانۇنى» دا، سوت مەھكىمىسى ئەنزىلەرنى قاراپ چىقىشتا، ئەگەر بىر كۇن ئىچىدە سوت قىلىپ ئاخىرلاشتۇرىدىغان ئەنزە بولسا، «چوقۇم شۇ كۇنى ھۆكۇم چىقىرىش لازىم»، «يېرىم كېچىدىن ئۆتۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ سوت باشلىنىشى ۋە باشقا ئىككى نەپەر سوت مەھكىمىسى خادىمىنىڭ مەزكۇر ئەنزىنى ئىككىنچى كۇنىگە قالدۇرۇپ ھۆكۇم چىقىرىشىغا بولمايدۇ»، ئۇنداق بولمايدىكەن، «ھۆكۇم ئىناۋەتسىز» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ، سەل «ئۆلۈك» بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن دەۋا تەرتىپىگە ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنى چۈشەندۇرىدۇ. بۇ، ئۆز ۋاقتىدىكى تارىخىي شارائىتتا، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ئەنزە بېجىرىشىدە قانۇنغا قاتتىق ئەمەل قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

(3)

شىنجاڭدا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە يېرىم ئەسىر بولۇپ قالدى. ئەمما، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ قانۇن - تۈزۈم تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان ئەھۋالەر تېخى بۇگۈنكى كۈنگىچە دۇنياغا كەلمىدى. بۇنى ناھايىتى زور بىر يوقىتىش ۋە ئەپسۇسلىنارلىق ئىش دېمەي بولمايدۇ. شۇنداقتىمۇ، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت بۇ تارىخ توغرىسىدا

گىشىلەردە چۈشىنىپ كېتەلمەسلىك، ئاڭقىرالماسلىق ۋە گۇماناسراش پەيدا قىلغان ئامىللار تۈگەپ، ئۆتمۈش بولۇپ قالدى. بىز سوتسىيالىستىك پەن - مەدەنىيەتنى تېرىشىپ گۈللەندۈرۈۋاتقان، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، شىنجاڭدىكى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ قانۇنچىلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى قىزغىن قانات يايدۇرۇش زۆرۈر بولۇپ قالماي، بەلكى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

بىرىنچى، شىنجاڭدىكى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابى ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى بولغاندىن كېيىن، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ قانۇنچىلىق تارىخىمۇ ئەلۋەتتە جۇڭگو قانۇنچىلىق تارىخىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى بولىدۇ. شۇڭا، ھازىر شىنجاڭدىكى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ قانۇنچىلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇش جۇڭگونىڭ قانۇنچىلىق تارىخىنىڭ مەزمۇنىنى يەنمۇ بېيىتىش، تولۇقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇش بىلەن قالماي، بەلكى ئېلىمىزدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇرغىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا ۋە مىللىي ئېرىدتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىدا، ھەرقايسى مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلاردا دۆلىتىمىزنىڭ تۈپ قانۇنى بولغان ئاساسىي قانۇننى ئىزچىل ئىجرا قىلىش لازىملىقى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىدا بەلگىلەنگەن دائىرىدە، ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، لايىقلاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى قانۇن، قائىدە ۋە ئايرىم نىزامنامىلارنى تۈزۈپ چىقىشقا يول قويۇلىدىغانلىقى ئېنىق بەلگىلەنـ

گەن. لېكىن ئېلىمىزنىڭ مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلىرى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنى زادى قانداق ئېزىچىللاشتۇرۇشى لازىم؟ ئاساسىي قانۇنىنىڭ پىرىنسىپلىرىغا ئاساسلىنىپ، مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان قانۇن، قائىدە ۋە ئايرىم نىزاملارنى قانداق تۈزۈشى كېرەك؟ بۇ ھازىر ۋە بۇنىڭدىن كېيىن چوڭقۇر تەتقىق قىلىدىغان ۋە ئىزدىنىدىغان بىر نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي مەسىلىدۇر. «ئۇيغۇر ئۆلكىسى ئىتتىپاقلىق» مەزگىلىدىكى قانۇن ۋە تۈزۈم دەل مەملىكىتىمىزدىكى ئازسانلىق مىللەت خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىق جەريانىدا، ناھايىتى مۇرەككەپ مۇھىت ۋە تارىخىي شارائىت ئاستىدا قەدەممۇ قەدەم شەكىللەنگەن ۋە ئورنىتىلغان. ئۇ مول مەزمۇنغا ۋە روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر ئۆلكىسى مەزگىلىدىكى قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش بىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنى تېخىمۇ ئوبدان ئېزىچىلىقىغا قىلىشىمىزدا مەلۇم پايدىلىنىش رولىغا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى مىللىي رايونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى كۆچەيتىشتىمۇ ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇنچى، مەملىكىتىمىز كۆپ مىللەتلىك مەملىكەت. مەملىكىتىمىزنىڭ ئۇزاق تەرەققىيات تارىخى جەريانىدا ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشتا، ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈشتە ھەرقايسىسى ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان. شىنجاڭدىكى «ئۇيغۇر ئۆلكىسى ئىتتىپاقلىق» جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە زىچ باغلانغان. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتكۈل مەملىكەت خەلقى بىلەن بىللە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە قاتنىشىپلا قالماستىن، بەلكى ئىنقىلاب داۋامىدا يەنە بىر ئۇچۇم مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «ئۇيغۇر ئۆلكىسى ئىنقىلابى»نىڭ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىدىكى مۇۋەپپەقىيىتى ۋە تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش مىللىي رايونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىلا ئەمەس، بەلكى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تېخىمۇ ئىلھاملاندۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈنمۇ ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھلار:

① 1946 - يىل 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ماۋ زېدۇڭنىڭ شىنجاڭنىڭ غۇلجا ئالاھىدە رايونى خەلق ھۆكۈمىتىدىكى ئەخمەتجانغا ئەۋەتكەن خېتىمگە قارالسۇن.

② ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ نامازغا ئۇقۇشقا باشچىلىق قىلغۇچى كەشى.

③ «لېنىن ئەسەرلىرى» 27 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 199 - بەت.

④ يۇقىرىقىغا ئوخشاش. 13 - توم 304 - بەت.

⑤ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 36 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 238 - بەت.

⑥ «لېنىن ئەسەرلىرى» 27 - توم. خەنزۇچە نەشرى، 244 - بەت.

(«شىنجاڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىلىلىق 4 - سانىدىن ئېلىندى)

ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى تەرجىمىسى

جاۋابكار مۇھەررىري: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

يەكەن دەريا سى كۆۋرۈكنىڭ ئىككى قېتىملىق ياسىلىشىدىن ئەسلىمە

مەھەممەت پاتمە

يەكەن دەريا سى (زەرەپشان دەريا سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى چوڭ قۇرۇقلۇق دەريالىرىدىن بىرى. بۇ دەريا پامىر تاغ تىزمىلىرىدىن يەكەن تۈزلەڭلىكىگە كەلگەندە پوسكام بىلەن يەكەن ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. شۇڭا، بۇ دەريا يەكەن - خوتەن قاتناش لىنىيىسىنىڭ مۇھىم بىر ئۆتكىلا بولۇپ قالماي، بەلكى جەنۇبىي شىنجاڭدا ستراتېگىيە جەھەتتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. كونا جەمئىيەتتە بۇ دەريادىن كېمە بىلەن ئۆتەتتۇق. ئۇ چاغلاردا بۇ دەرياغا ياز كۈنلىرى كەلكۈن كېلىدىغان بولغاچقا، كېمە بىلەن ئۆتۈشمۇ خەتەرلىك بولۇپ، بەزى چاغلاردا ئادەم ۋە ھايۋانلار چوڭ خەتەرگە يولۇقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ھەممە ئادەم بۇ دەريادا بىر كۆۋرۈك بولۇشىنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن. 1937 - يىلى كۈزدە، شېڭ شىسەي قوشۇنلىرى سوۋېت قىزىل

ئارمىيىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ماخۇسەن قوشۇنلىرىغا قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلىپ يەكەن دەرياسىغا كەلگەندە، ئېغىر تېپىتىكى تانكا ۋە بىرونېۋىك ماشىنىلارنى ئۆتكۈزۈشتە خېلى تولا سالغۇغا يولۇققان. بۇ، 10 - ئاي مەزگىلى بولۇپ، دەريا سۈيى تېخى تارتىلمىغانىدى. شۇڭا، شېڭ شىسەي قوشۇنلىرى بۇ دەرياغا كۆۋرۈك سېلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئىنژېنېر ۋە تېخنىكلارنى ئاجرىتىپ، يەكەن - پوسكام خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە كۆۋرۈك سېلىشقا كىرىشكەن. بۇ قۇرۇلۇش قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقلىرى ۋە ئەتىيازنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا جاپالىغا چىداپ ئېلىپ بېرىلغاچقا، 1938 - يىلى يازدا دەرياغا كەلكۈن كەلگۈچە ئاساسىي جەھەتتىن پۈتكەنىدى. بۇ كۆۋرۈكنىڭ ناھايىتى جىددىيلىك بىلەن ياسالغاچقا، تېخنىكا ۋە سۈپەت جەھەتتىن بىر قەدەر تۆۋەن ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ كۆۋرۈك ئۆز ۋاقتىدا يەكەن - قەشقەر بويىچە مىسلى كۆرۈلمىگەن قۇرۇلۇش ھېسابلىنىپ، قاتناش ئېھتىياجىنى زور دەرىجىدە ئاسانلاشتۇرغان ۋە بىر يېرىم يىلغا قەدەر كەلكۈن سۇلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، قاتناشنى راۋانلاشتۇرغانىدى. ئەپسۇسكى، 1939 - يىلى يازدا دەرياغا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، كۆۋرۈكنىڭ ئاۋۋال پوسكام تەرىپىنى، ئاندىن يەكەن تەرىپىنى بۆسۈپ ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن يەكەن دەرياسىنىڭ قاتنىشى مەلۇم قېينىچىلىقلارغا دۇچ كېلىپ، قاتناش قېينىلاشقانىدى.

1940 - يىللىرى ياپون تاجاۋۇزچىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرق ۋە جەنۇبىدىكى تاشقى ئالاقە يوللىرىنى قامال قىلىپ قويغانلىقتىن، ئىتتىپاقداش دۆلەتلەردىن جۇڭگوغا كېلىدىغان ياردەم پەقەت ھىندىستان ئارقىلىق قارا قۇرۇم ئېتىكىدىكى قاغىلىق ھەربىي ئايرودرومىغا كېلەتتى، ئۇ يەردىن ماشىنا بىلەن ئىچكىرىگە توشۇلاتتى. بۇ مەزگىل سوۋېت ئىتتە

پاقىدىمۇ سوۋېت گېرمان ئۇرۇشى ناھايىتى كەسكىن داۋام قىلىۋاتقان مەزگىل ئىدى. مانا مۇشۇنداق جەددىي پەيتتە، يەكەن دەريا سىغا قايتا كۆۋرۈك سېلىش ئىستراتېگىيە جەھەتتىنمۇ ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ قالغاچقا، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى يۇز مىڭ يۇەن پۇل ئاجرىتىپ، قەشقەر ۋالىيسى چېن فاكېيگە بۇيرۇق بەرگەن. قەشقەر ۋالىيسى يەكەن دەريا سىنىڭ كۆۋرۈكىگە مۇناسىۋەتلىك ناھىيە رىنىڭ ھاكىملىرىنى يىغىپ، «يەكەن دەريا سىغا كۆۋرۈك سېلىش ھەيئىتى» قۇرغان. بۇ ھەيئەتكە ۋالىي باشلىق، مۇناسىۋەتلىك ھاكىملار مۇئاۋىن باشلىق بولۇپ خىزمەتكە رەھبەرلىك قىلغان. بۇ قېتىم كۆۋرۈك سېلىشقا يەكەن يېڭى شەھەر ناھىيىسى، يەكەن كونا شەھەر ناھىيىسى، قاغلىق ناھىيىسى (بۇ ناھىيە شۇ چاغدا خوتەنگە تەۋە بولسىمۇ، ئەمما كۆۋرۈككە قوشنىدار بولغانلىقتىن قاتناشقان)، پوسكام ناھىيىسى، مەكىت ناھىيە سىدىن ئىبارەت بەش ناھىيە قاتناشتۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار شۇ يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ ئۇچ يىللىق پىلان بىلەن ئىشقا كىرىشكەن.

ئىككىنچى قېتىم كۆۋرۈك سېلىشتا ئۆتكەنكى تەجرىبە ساۋاقلار كۆزدە تۇتۇلۇپ، كۆۋرۈكنى ئىلگىرىكىدىن ئىلغار، پۇختا ۋە كۆركەم قىلىپ سېلىش نىشان قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ قېتىم كۆۋرۈك چۈشىدىغان دەريا ئىچى ئاۋۋال 5 ناھىيىگە بۆلۈپ بېرىلگەن. بۇ ئورۇن يەكەنىڭ ئارال كەنتىدىن تارتىپ پوسكام ناھىيىسىنىڭ پايناپ كەنتىگىچە بىر يېرىم كىلومېتر كېلەتتى. بەش ناھىيە كۆۋرۈك چۈشىدىغان يەرنىڭ 500 مېتىرچە يۇقىرىسىدىن بۇقا باغلاپ، ياغاچ، شاخ سىم تاشلار بىلەن مۇستەھكەم دومبا سوقۇپ، دەريانى چوڭ ئوچ ئېقىنغا بۆلگەن، ئاندىن كۆۋرۈك چۈشىدىغان يەرنىڭ ئىككى

قېبىشى ۋە ئاستىنى ياغاچ، شاخ، تاش، تۆمۈرلەر بىلەن ناھايىتى پۇختا ئىشلەپ تەييارلىغاندىن كېيىن، ئۇزۇنلۇقى 12 مېتىر، دىئامېترى بىر مېتىر كېلىدىغان خىل ياغاچلارنى تاللاپ، جەنۇبىي چاناق (قوزۇق قاقىدىغان چوڭۇن توقماق) بىلەن ئارىلىقىنى تۆت مېتىردىن بىر رەت قىلىپ، ھەر رەتكە تۆتتىن تۇۋرۇك قوزۇق قاققان؛ بۇ قوزۇقلارنىڭ ئۈستىگە دىئامېترى 1.5 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 15 — 20 مېتىر كېلىدىغان چوڭ ياغاچلارنى مىدىرلاپ، ئۇلارنى تۆمۈر چەمبەر ۋە مىخ زاگولار بىلەن چىڭ تېپىپ، كۆۋرۈكنىڭ ئاستى قىسمىنى تەييارلىغان، ئاندىن كۆۋرۈكنىڭ ئۈستىنى كۆركەم ئىشلەپ، پۇختا ۋە ئازادە قىلىپ ياساپ چىققان. قوزۇق تۆۋرۈكلەرنىڭ تۆۋىنى سۇ يالاپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۆۋىگە مۆكىسىمان ساندۇق بېكىتىپ، ساندۇقنىڭ ئىچىگە تاش قاچىلاپ، چۆرىسىنى تاختا تاپ بىلەن ئېتىۋەتكەن. كۆۋرۈكنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن ئۇلىغا شاخ ۋە تاش ياتقۇزۇلۇپ پۇختىلانغان. كۆۋرۈك بۆلەكلىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئارالچىلارغا جەرىدىم سېلىنىپ باغ قىلىنغان ۋە قاراۋۇل ئۆيلىرى بىنا قىلىنغان.

بۇ كۆۋرۈك پۈتكىچە خىزمەت شۇنداق جەددىي بولدىكى، ھەر ناھىيىنىڭ ۋە دېھقانلار ئۈيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىرى، يېزا بەگلىرىنىڭ ئىشخانا ۋە چېدىرلىرى دەريا ئېچىدە بولدى. ۋالىي، ھاكىملار نۆۋەت بىلەن كېلىپ خىزمەتنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، سۈسلۇق قىلغانلارنى خىزمەتتىن بوشتىپ، باشقىلارغا ئىمزەت قىلىپ تۇردى. ئىش مەيدانىنىڭ ئىگىسى بولغان يەكەن ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىرى باقىرجان، چېپې فىنچاڭ ۋە لۇيە نېچىگلار (بىرى كەتكەندىن كېيىن بىرى كەلگەن)، پوسكام ھاكىمى مەننان (چۆچەكلىك تاتار) باشقا ھاكىملارغا قارىغاندا قۇرۇلۇش ئۇرنىغا كۆپرەك كېلىپ، نۆۋەت بىلەن رەھبەرلىك قىلىپ

تۇردى. قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك ماتېرىيال ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى ھەر قايسى يۇرتنىڭ بەگلىرى يەتكۈزۈپ بەردى، دېھقانلار ئۈيۇشمىلىرى قۇرۇلۇش قاتناشچىلىرىغا (ئاساسەن دېھقانلارغا) تەشۋىق-تەرغىپ قىلىش ۋە ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. ھەممە ناھىيە ئۆز ناھىيىلىرىدە دولقۇن قوزغاپ، خەلقىنى بۇ ئىشقا ئۇمۇمىيۈزلۈك سەپەرۋەر قىلغاچقا، قۇرۇلۇش ئۈرنىدا ھەر كۈنى ئىككى مىڭدىن ئۈچ مىڭغىچە ئادەم ئىشلىدى. بۇلارنىڭ كۈنلۈك تۇرمۇشىنى تەمىنلەش زۆرۈر بولغاچقا، دەريانىڭ ئىچىدە نەچچە ئون يەردە ناۋايخانا، ئاشخانىلار قۇرۇلۇپ، ھەتتا قاساپ ۋەسىدا دۇكانلىرى ئېچىلىپ، چوڭ بازار شەكىللەندى. نەچچە يۈز چۆيۈن توقماقنىڭ ئېگىز جادىن چۈشكەندە چىقارغان ئاۋازى، نەچچە مىڭ ئەمگەكچىنىڭ «ھە - ھۇ» دېگەن غۇۋغاسى، نەچچە يۈزلىگەن ياغاچچى، تۆمۈرچىلەرنىڭ بازغان ۋە چوتلىرىدىن چىققان ئاۋاز - چۈكلار خۇددى توپ - زەمبىرەك ئېتىلغۇاتقان چوڭ بىر جەڭ مەيدانىنى ئەسلىتەتتى. ئەمگەكچىلەرنى ئوبدان دەم ئالدۇرۇش ئۈچۈن، تەشكىلىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ھەر كۈنى كەچتە ئىش ئورنىدا مەشرەپ، ناغرا - سۇنايى، ئۇسسۇل - ساما، چېلىشىش ۋە تارتىشماق ئويۇنلىرى قاينايپ كېتەتتى. قۇرۇلۇش ئورنىنىڭ ئەتراپىدا ئامانلىق ساقچىلىرى گۈزەت قىلاتتى.

كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىنىڭ تېخنىكا جەھەتتىكى ئىشلىرىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن گونرولۇق ۋە ئۇۋانوۋلار باشلىق بىر نەچچە ئىنژېنېر - تېخنىكلار رەھبەرلىك قىلدى؛ بۇلار داۋاملىق تۇرالمىغاندا، ئۇلۇغچاتتىكى سىمخانانىڭ كۆۋرۈكنى ياسىغان ئاتۇشلۇق مەتقۇۋان چوڭ، تۇردى ئاخۇن، سەمەت ئاخۇن، ئەبەيدۇللا ۋە ئابدۇللا ئاقساقاللار يېتەكچىلىك قىلدى. كۆۋرۈكنىڭ ئۇمۇمىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا يەكەن تەرەپتىن

ئالىپ سوۋېتلار مەسئۇل بولدى. بۇ ئادەم ئىككى قېتىملىق كۆۋرۈك سېلىشقا باشتىن - ئاياغ قاتنىشىپ، ياخشى كۈچ چىقارغان. بۇ كۆۋرۈككە كېرەكلىك تۆمۈر، پولات، چويۇنلار دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن توختام بويىچە كەلتۈرۈلەتتى. كېيىن مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالغاچقا، بۇ نەرسىلەرنى ھەر ناھىيە خەلقى ئۈزىدىن چىقاردى. بۇ چاغدا بەش ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە تۆمۈر، چويۇنلار قىس بولۇپ كېتىپ، خەلقنىڭ قازان - چۆمۈچ، پالتا - كەتمەنلىرى ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ قالغان (شۇ چاغلاردا دېھقانلار بىر كەتمەننى 10 چارەك بۇغدايغا سېتىۋالغان). كۆۋرۈك سېلىنىۋاتقان مەزگىلدە، قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋىلايەتلىرىنىڭ ۋالىيلىرى شېك شىسەيگە ۋەكالىتەن بىر قېتىم قۇرۇلۇش ئورنىغا كېلىپ، كۆۋرۈككە ئىشلەۋاتقانلاردىن ھال سورىدى. ھەر بىر ناھىيىدىكى ئىدارە - جەمئىيەتلەر، سەنئەت ئۆمەكلىرى، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرىمۇ نۆۋەت بىلەن كېلىپ ھال سوراپ تۇردى.

كۆۋرۈكنىڭ ئۇمۇمىي چىقىمى جەھەتتە، شېك شىسەي ھاكىمىيىتى يۈز مىڭ يۈەن بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ پۈل تېخنىك ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىغا، بەزى ماتېرىياللارنى سېتىپ ئېلىشقا ئاران يەتكەن. شۇڭا، ياغاچچى، تۆمۈرچى، قۇيمىچى قاتارلىق ئۇستىلارنىڭ ئىش ھەققىگە ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق ئامبىرىدىن قوناق بېرىلدى: يۇرتتىن ئېلىنغان ياغاچ، شاخ، تۆمۈر، چويۇن قاتارلىقلارنىڭ چىقىمى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ھەقىنى ھەر ناھىيە خەلقى ئۆزى تۆلىدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇ كۆۋرۈك بەش ناھىيە خەلقىنىڭ ئۈچ يىل جاپالىق كۈرەش قىلىشى، بارلىق ئىقتىسادىي چىقىملارنى

ئۇستىگە ئېلىشى، ھەتتا قۇربانلار بېرىشى ئەڭجىسىدە، 1943 - يىلى يازدا تولۇق پۈتتى. كۆۋرۈكنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1500 مېتر، ياغاچ قىسمى 768 مېتر، كەڭلىكى 8 مېتر، ئارىلىقتىكى كۆتۈرمە يولى 732 مېتر، ئۇنىڭ كەڭلىكى 10 مېتر، تۆۋرۈك قوزۇق 96 ئارا، ھەر بىرىنىڭ ئارىلىقى 8 مېتر، توپا قىسمى 366 مېتر بولغان. بۇنىڭدىن يەكەن ئىككى ناھىيىسىنىڭ ياسىغىنى 384 مېتر (48 ئارا)، توپا قىسمى 366 مېتر، قاغلىق، مەكىت، پوسكام ناھىيىلىرىنىڭ ياسىغىنى 384 مېتر (48 ئارا)، توپا قىسمى 366 مېتر بولۇپ، كۆۋرۈكنىڭ ئىككى تەرىپىگە بىر پىرىم مېتر ئېگىزلىكتە رېشاتكا قىلىنغان. كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىغا كەتكەن ئومۇمىي ياغاچ 7000 كۇب مېتر، شاخ ئىككى مىليون باغ، تۆمۈر چويۇنلار تەخمىنەن 100 تونىا، پارچە راسخوت بەش مىڭ يۈەن، ئەمگەك كۈچى بىر مىليون بەش يۈز مىڭ، ھايۋان كۈچى بەش يۈز مىڭ تۇياق، ئۆلگەن ئادەم 26 نەپەر.

كۆۋرۈك پۈتكەندىن كېيىن، ۋالىي، ھاكىملار، ھەربىي ۋە مەمۇرىي باشلىقلار، ئىدارە - جەمئىيەت باشلىقلىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋەكىللىرى، كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىدا ئىشلىگەن ئەمگەكچىلەر، ئىنژېنىر - تېخنىك ئۇستىلار ۋە خەلقلەردىن بولۇپ 8000 دىن ئارتۇق ئادەم يىغىلىپ، داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمدا ئاۋۋال ئۆلگەنلەرگە تەزىيە بىلدۈرۈلدى، ئاندىن كۆۋرۈكنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالىدىن ئومۇمىي دوكلاد بېرىلدى، ۋالىي چىن فاڭبەي لېنتا كەستى (بۇ چاغدا يەكەن 10 - ۋىلايەت ئىدى) يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ بەزىلىرى ماشىنا بىلەن، بەزىلىرى پىيادە كۆۋرۈكتىن سەپلە قىلىپ ئۆتتى. ئاخىرىدا، ئۇچ ناھىيىنىڭ سەنئەت ئۆمەكلىرى ئويۇن قويۇپ بەردى. يىغىن ئەھلىگە 17 كالا ئۆلتۈرۈپ، مىڭ چاي-

رەك گۈرۈچ سېلىپ زىياپەت بېرىلدى. كۆۋرۈكنىڭ پۈتۈشى بىلەن يەكەن - خوتەن قاتنىشى ئەسلىگە كېلىپ راۋانلاشتى. بۇ كۆۋرۈك ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ بويىچىلا ئەمەس، بەلكى مەملىكىتىمىز بويىچىمۇ ئەڭ ئۇزۇن، ئەڭ كۆركەم ياغاچ كۆۋرۈك ھېسابلىناتتى. بۇ كۆۋرۈك ھەر يىلى كەلكۈندىن مۇداپىئە قىلىنىپ، داۋاملىق تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىنىپ تۇرغاچقا، 1943 - يىلىدىن 1958 - يىلىغىچە 15 يىل چىداشلىق بېرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ قاتنىشىدا مۇھىم رول ئويناندى. 1958 يىلى 3 - قېتىم سېمونتتىن زامانىۋى كۆۋرۈك سېلىنىدى. ھازىر مۇشۇ كۆۋرۈك قاتناش ئېھتىياجىدىن چىقماقتا.

بۇ ماتېرىيالنى يېزىشقا يەكەنىڭ سابىق ھاكىمى يۇ يەنچىڭ، ئەينى ۋاقىتتىكى قۇرۇلۇش بۆلۈم باشلىقى لىياڭ زوڭرۇي، راپخور مەتياقوپ ئاكا، ھېسابچى ئۇبۇلقاسىم ئىبراھىملار پىكىر قاتناشتۇردى. بۇ يولداشلارغا رەھمەت ئېيتىمەن.

(ئاپتورى: يەكەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرغۇن ئۆمەر

تولی ناهیيسنيك مائاريپ تاريخی

هەققده

قمزر بيك جاكۇبايوۋ

تولی ناهيسی چاروچيلقنی ئاساس قيلغان، يەر كۆ-
لمی كەك، كۆپ مىللەتلىك، 65 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە
چېگرا رايون بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنيك 70% تىن ئارتۇقى-
نی قازاق مىللىتی ئىگىلەيدۇ. بۇرۇن بۇ جايدىكی قازاق مىل-
لىتی مال بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، يېشىل يايلاق، سۇزۇك
سۇ قوغلىشىپ، بىر يىلنيك تۆت پەسلىده كۆچۈپ ـ قونۇپ يۈر-
گەنلىكتىن، مەدەنىي ـ مائاريپ ئىشلىرىدىن مەھرۇم قالغان.
ئېلىمىزدىكی ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا ئاز
سانلىق مىللەتلەرگە ئوخشاش، تولی قازاقلىرىمۇ ئۆز مائاريپىنی
ئەرەب، پارس تىل ـ يېزىقىنی ئاساس قىلغان دىنىي مائاريپتىن
باشلىغان.

1880 ـ يىللاردا تولی قازاقلىرىدىن مامىربەك، ئابدۇللا،
كاربباي، ئەبىشتاي قاتارلىق ئادەملەر ھەجگە بېرىش پۇرستی
بىلەن برقانچە مەملىكەتنی كۆزىتىپ، بالىلارنی ئوقۇتۇشنىڭ
پايدىسىنی كۆرۈپ، بالىلىرىنی ئوقۇتۇش قارارىغا كېلىدۇ.
قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مامىربەك روسىيەدىن كەلگەن ئىسمە

راھىم ئەپەندی دېگەن تاتار موئەللىمنی ئالدۇرۇپ، ئۆز ئاۋۇل
لىرىدا مەكتەپ ئېچىپ، بوتىكە، پوكەي، چاقمبەك، تۇرسىبەك،
قىزىر، شالغايباي، شوكەن (سۇلايمان) قاتارلىق بالىلارنی
ئوقۇتۇشقا باشلايدۇ. كاربباي ھاجی ئۆز بالىسی شوكىباي
بىلەن قۇۋاندىق، كومەك، ئاسىلبەك، ماڭغىل قاتارلىق
بالىلارنی دەسلەپتە كېرىمباي موللىدا، كېيىن تۇرلىباي
موللىدا ئوقۇتۇپ، ھەممىسنی موللا قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىدۇ،
بۇلارنىڭ ئىچىدىن قۇۋاندىق كېيىن شوكىبايىنىڭ موللىسی
بولۇپ، ئىسماغىل، ھاكىم، موتاي، باۋەن، قابدەن، راقيا،
ئومار، سادىۋاقاس قاتارلىق بالىلارنی ئوقۇتۇپ چىقىرىدۇ.
قۇۋاندىق موللا (1882 ـ يىلی تۇغۇلغان) 1905 ـ يىلدىن
باشلاپ بالا ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلققە تونۇل
غانلىقتىن، 1945 ـ يىلدىن 1953 ـ يىلغا قەدەر «قازی»
بولغان. قۇۋاندىق ئۆز بالىلىرىدىن باشلاپ ھازىرغا قەدەر ئۇچ
ئەۋلاد موللىلىق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتىدۇ.
بۇنىڭدىن باشقا، كوبەن، ئەبىشتاي، سەبىت، ئېلتوق، بىتنىكە،
ئىبرىكە قاتارلىق ئادەملەرمۇ ئاۋۇللىرىدا بالا ئوقۇتۇشقا باشلىغان.

ئۇ چاغدىكی ئوقۇتۇش ئۇسۇلی «ئۇسۇل قەدىم» يەنی
كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلی بولۇپ، ئوقۇغانلارنىڭ ساۋاتلىق بولۇ-
شی تەس ئىدی. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ مەكتەپلەر بايلار،
پۇلی بارلار ئۈچۈن ئېچىلغانلىقتىن، ئەمگەكچىلەرنىڭ
بالىلىری ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمىغانىدی.
XX ئەسرنىڭ بېشىغا قەدەر شىنجاڭنىڭ بارلىق ئورۇنلىرىدا
نادانلىق، خۇراپاتلىق، فېئودالىق زۇلۇم خەلقىمىزنىڭ
گەجگىسىنی بېسىپ تۇرغان ئېغىر يۈك ئىدی. ئۇنىڭ ئۇستىگە،
قازاق خەلقی كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغانلىقتىن،
يىلنىڭ تۆت پەسلىده كۆچۈپ يۈرۈپ، ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە

بولالمىغان. كونا جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمەتنمۇ خەلقنى نادان تۇتۇش سىياسىتىنى قوللانغانلىقتىن، خەلقىمىز تېخىمۇ نادان لىققا گىرىپتار بولغانىدى.

1927 - يىلى قىزىل ماسىربەك ئوغلى سوۋېتتىن كەلگەن بەزى زىيالىيلار يەلەن چۆچەكتىن ۋالىيوللا، رايىمجان ۋە لىيۇ فامىلىلىك بىر خەنزۇ قاتارلىق ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارنى ئەكەلىپ ھەم ئۆزى باش بولۇپ زاكارىيا، تۇرسۇنباي، ئۇشبوران، ئەۋباكىر، ئەخمەت، ئەبلىخامىت قاتارلىق ئادەملەرنى تەشكىللەپ، ياشلاردىن رۇسچە، خەنزۇچە ئوگىنىدىغان، ئاۋۇللۇق مەكتەپ ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپ ئۇچ يىل داۋاملىشىش جەريانىدا، تەللەۋ- بەردى، مەخسۇتخان، ئەلىخان، سايدەن، غىنايات، بازارخان، ساھىپجامال، جاركەن، مۇسايىپخان، ئەدىباي، جورتۇدل، داكش، ئەسقەر، شايمۇرات قاتارلىق بالىلار ئوقۇيدۇ. بۇلاردىن تىنلەۋبەردى، مەخسۇتخان، ئەلىخان، سايدەن، غىنايات... قاتارلىق بالىلار كېيىن ناھىيە، رايون دەرىجىلىك رەھبىرى كادىر، پېشقەدەم ماتارىپچى بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ.

قىزىر 1930 - يىلى ئاۋۇللۇق مەكتەپنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، خەلقنىڭ ئوقۇشقا بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، «جامبىل» دېگەن يەردە سەككىز بۆلۈملۈك ياتاقلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «شوگەل» دەپ ئات قويۇپ ئىشقا كىرىشكەنىدە، تۈيۈقسىز كېسەل بولۇپ ۋاپات بولىدۇ، مەكتەپ تولۇق پۈتمەي قالىدۇ. قىزىر ئۆلگەندىن كېيىن، سىدىق سۇلايمان ئوغلى، ھەسەنىغازى ئەيسا ئوغلى قاتارلىقلار خەلققە باشلامچىلىق قىلىپ، ئاۋۇللۇق مەكتەپنى ئېچىپ، بالا ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

بۇ چاغدا بۇرۇنقى «ئۇسۇل قەدىم» نىڭ ئورنىغا «ئۇسۇل جەدىت» قوللىنىلدى، يەنى «ئىمانشارت» بىلەن «ھەپ

ئىيەك» نىڭ ئورنىغا «مۇغالىم ئاۋال» بىلەن «مۇغالىم ئىسانى» دەرسلىكى قوللىنىلدى.

بۇ ئۇسۇل ئۆگىنىشكە ئاسان، قوللىنىلىشى ئۇڭۇشلۇق بولغانلىقتىن، بالىلار تېز خەت تونۇپ يازالايدىغان، «كالامشەرىف» نى ئاسان تونۇيدىغان بولدى. بۇنىڭ ئەھمىيىتى ئۇنۇمىنى كۆرگەن خەلق بۇنى «بىۋاستە ئوقۇش» (توتە ئوقۇ) دەپ ئاتىدى. ئائىلىلىك، ئاۋۇللۇق مەكتەپلەر ھەر يىلى كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇرۇنقى كۆزى ئوچۇق، بىلىمى بار ئادەملەر چارۋىچى قازاق سەھرالىرىدا ئوقۇش - ئوقۇتۇشقا مانا مۇشۇنداق ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشۇپ كېلىشكەنىدى.

1934 - يىلى ھەر ئەللىكبېشى (ھازىرقى كەنتكە تەڭ) ئەلدە بىردىن ئوقۇش سىنىپى ئېچىلدى. 1935 - يىلىغا كەلگەندە، ئومار، ھەسەنىغازى، سىدىق، ۋايىس، ئىدرىس، ئەبىكەي قاتارلىق ئادەملەرنىڭ باشلامچىلىقىدا خەلق ئاممىسىغا كەڭ تەشۋىقات يۈرگۈزۈلۈپ، دۆربېلجىن، چۆچەك قاتارلىق جايلاردىن ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر تەكلىپ قىلىنىپ، ھەر بىر زەڭگى (ھازىرقى يېزىغا تەڭ) ئەلدە بىردىن مەكتەپ ئېچىلدى. ئۇ چاغدا تولى ناھىيىسى توققۇز زەڭگى ئەل ئىدى. سىنىپ مەسئۇلىيىتى ئوقۇتۇشقا باشلامچىلىق قىلغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ بىكار ئۆيلىرىنى بوشتىپ بېرىش بىلەن ھەل قىلدى. ياتاق ئۇچۇن كېگىز ئۆيلەرنىڭ كېگىزىنى قەۋەتلەپ تىكىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ياتقۇزۇپ ئوقۇتتى. بۇ مەكتەپلەر تولى تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئېچىلغان خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر بولۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى خەلقتىن يىغىلدى. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۇلىنى ئۆزلىرى تۆلىدى، بىر قىسىم كەمبەغەل چارۋىچى بالىلارنىڭ ئوقۇش ھەققىنى خەلق تۆلىدى. شۇ يىللاردىن باشلاپ بىر قىسىم ياشلار

ۋىلايەتكە، ئۆلكە مەركەزلىرىگە، ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇش پۈرستىگە ئىگە بولدى. مەسىلەن: تىلەۋبەردى قىزىر ئوغلى بىلەن قىزىر بەلبەۋ ئوغلى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا، غۇسمان كارىباي ئوغلى چۆچەككە، زاكارىيا، قىدىربەك، ئۇشبۇراتلار ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەتتى.

1936 - يىلى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك قازاق ماۋارىپى ئۈيۈشمىسى قۇرۇلۇپ، خەلقتىن خەير - ساخاۋەت توپلاش ۋە باشقا ئۇسۇللار بىلەن پۇل، مال يىغىپ، چۆچەك، دۆربىلجىن قاتارلىق يەرلەردىن ئۇستىلار تەكلىپ قىلىنىپ، ھەر زەڭگى ئەلدىن بىردىن قازاق ماۋارىپى ئۈيۈشمىسى باشچىلىقىدىكى ياتاقلىق مەكتەپ سالدۇرۇلدى.

ھەرقايسى مەكتەپلەردە مەكتەپ باشقورۇش ھەيئىتى تەشكىللىنىپ، بۇ ھەيئەت ئوكىرداي (رايون دەرىجىلىك، مىللىي ئۆي قارايدۇ)، زەڭگى، ئەللىكبېشى، مەكتەپ مۇدىرلىرىدىن تەشكىل تاپتى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى قۇرۇلۇش قىلىش، ئوقۇيدىغان بالىلارنى تىزىملاش، بالا يىغىش، تەمىنات ھەققى يىغىش قاتارلىق ئىشلاردىن ئىبارەت بولدى. تولى ناھىيىسى دۆربىلجىن ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر ئوكىرداي كېرەي قەبىلىسى بىلەن ئىككى زەڭگى ئۇۋاق قەبىلىسى بولۇپ، توققۇز زەڭگى بىر قاراۋۇل (ھازىرقى تولى شەھىرى تۇرغان يەرنى «مۇقاك» قاراۋۇلى دەپ ئاتايتتى) ئىدى. يەتتە زەڭگى كېرەي قەبىلىسىدىن جاقسالىق، لاباۋ، سۇيەك، تۇمىسقۇرا، بەلشى، ئۇلانبۇلاق، قارادىر مەكتەپلىرى، ئىككى زەڭگى ئۇۋاق قەبىلىسىدىن دەم، جامبىلقورۇ باشلانغۇچ مەكتەپلىرى سىلىندى. مۇشۇ توققۇز مەكتەپتە 480 دەك ئوقۇغۇچى، 20 دىن ئارتۇق مۇئەللىم بار ئىدى.

مۇقاك قاراۋۇلىدىن غالى دېگەنكىشى (تاتار) ئۆز خىراجىتى

بىلەن ئۇچ بۆلۈملۈك مەكتەپ سالدۇرۇپ، بۇنى «مۇقاك قىزلار مەكتىپى» دەپ ئاتاپ، 20 دەك ئوقۇغۇچىنى ئوقۇتتى، گۈلسۇم ئاپپاي ئوقۇتقۇچى بولدى. شۇنىڭدەك، جاقسىلىق مەكتىپىدە: غابدۇلغاق، قاسىمجان، ئىشەن، كامېن قاتارلىقلار؛ لابا مەكتىپىدە: غالىم ئاكرامى، سۇيەك مەكتىپىدە: شەرىپقازى، تۇمىسقۇرا مەكتىپىدە: غايدۇلغاي، بەلشى مەكتىپىدە: غاپىربلباشار، ئۇلانبۇلاق مەكتىپىدە: غابدۇلمۇرات، ئەخمەت شافىخوۋ؛ قارادىر مەكتىپىدە: ماغاۋنىيا، ساخاتبەك؛ دەم مەكتىپىدە: كازىيەن، ئاققازى؛ جامبىلقورۇ مەكتىپىدە: نۇرەكە، ۋاھاپ قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار بولدى.

ئۇ مەزگىللەردىكى مەكتەپلەردە ھېساب، تىل، تەبىئەت، جۇغراپىيە، شېئىر، رەسىم، تەنتەربىيە، دىن دەرسلىرى ئۆتۈلەتتى. ئاساسىي دەرسلىك بىلەن ئومۇمىي پروگراممىا ۋىلايەت تەرىپىدىن بىر تۇتاش بەلگىلەپ بېرىلەتتى. مەكتەپلەردە يەنە، شېئىر مۇسابىقىسى، سۆز مۇسابىقىسى، دۇمبۇرا ئۆگىنىش قاتارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قىش مەزگىلىدە سەنئەت نومۇرلىرى تەييارلىنىپ، بايرام مەزگىللىرىدە مەكتەپ ئىچىدە ۋە سرتىدا قويۇلدى. ياز ئايلىرىدا چارۋىچىلار ئاۋۇلىغا بېرىپ سەييارە ئويۇن قويۇلدى. دەسلەپكى ئويۇنلىغان «قاسقىرباي»، «شۇغا»، «باي بىلەن توقال» ناملىق سەھنە ئەسەرلىرى فېئودالىق ئۆرپ - ئادەتلەرنى سىقىپ چىقىرىپ، كۆچمەن قازاق سەھرالىرىدا مەدەنىيەت ۋە ئالغا ئىنتىلىشنىڭ سىگنالىنى چالدى.

مۇشۇ مەكتەپلەرنى دەسلەپ قىلىپ پۈتتۈرگەنلەردىن تىلەۋبەردى قىزىر ئوغلى، سىدىق بەلبەۋ ئوغلى، نىغمەت مىڭجانى، قابىدوللا مەنجىباي ئوغلى، قاۋسىلقان قوزىباي ئوغلى، دولان قابى ئوغلى، قاپەز سۇلايمان ئوغلى، ئاقان

قويه‌كه ئوغلى، نازاربه‌ك سادنكه، ئه‌لقان قه‌زه‌ر ئوغلى، قه‌زه‌ربه‌ك جاكوبايوڤ قاتارلىقلار هه‌ر ساهه‌نيڭ كه‌سىپ ئه‌هلىلرىدىن بولوپ يېتىلدى. يه‌نه مۇقامه‌تبه‌ك، شه‌رىپ، زارقۇم، ئابدۇرۇسۇل، قىدىرغالى، نه‌بى، راقىمجان، قاجىكه‌ن، داۋىمبه‌ك، به‌ده‌لقان، لامخان قاتارلىق 30 — 40 يىللىق ستاژغا ئىگه يۇزلىگه‌ن ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى يېتىشىپ چىقتى.

1937 - يىلدىن 1940 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قه‌دە‌ر، تاربا-غاتاي ئۇلايه‌تلىك ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لىيۇخه‌يرە‌ن، مۇئاۋىن باشلىقى مه‌سئۇدخالىدىلە‌ر ئىلغار زىيالىيلاردىن بولغانلىقتىن، پۈتۈن ۇلايه‌تنىڭ جۇملىدىن تولىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرى بىرقه‌دە‌ر ته‌ره‌ققىي قىلدى. 1940 - يىلدىن كېيىن شېڭ شىسه‌ي ئۆزى به‌لگىلىگه‌ن «ئالته سىياسه‌ت» كه ۋاپاسىزلىق قىلىپ، سوۋېتلە‌ر ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرىدى. لىيۇخه‌يرە‌ن بىلە‌ن مه‌سئۇد خالىدى ماۋارىپتىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا شىڭجاڭنىڭ سادىق غالچىسى ۋاڭ داۋېن دېگه‌ن ئادەم ۇلايه‌تلىك ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولوپ كه‌لدى. ئۇ كېلىپلا ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تازىلاشقا كىرىشتى. نۇرغۇنلىغان ئىلغار زىيالىيلار ماۋارىپ ساهه‌سىدىن قوغلاندى قىلىندى ۋه بە‌زىلىرى تۈرمىگه تاشلاندى. ته‌مىنات يېتىشمه‌يدۇ دېگه‌ن باهانە بىلە‌ن، مه‌كتە‌پ لە‌ر يېپىلدى، ئوقۇتقۇچىلار ته‌مىنات ئالالمىدى. شىنجاڭ بىلە‌ن سوۋېتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگه‌نلىكتىن، قازاقىستاندىن كىيىملىدىغان دە‌رسلىكلە‌ر چه‌كلە‌ندى.

1944 - يىلى نىلقىدىن باشلانغان ئۇچ ۇلايه‌ت ئىنقىلابىنىڭ ئۇچقۇنى 1945 - يىلى تولى ناهىيىسىگىمۇ ته‌سىر كۆرسه‌تتى، تاربا‌غاتاي ۇلايىتىنىڭ گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابى باشلاندى. 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرى، 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا تاربا‌غاتاي ۇلايىتىنىڭ شىمالىدىكى تۆت ناهىيە

گومىنداڭ هۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىندى، شۇ يىلى 9 - ئاي-دىن باشلاپ تولىدا 22 ئورۇندا باشلانغۇچ مه‌كتە‌پ ئېچىلىپ، ئوقۇتۇش خىزمىتى ئه‌سلىگه كه‌لدى، بۇ مه‌كتە‌پلە‌رده 900 گه يېقىن ئوقۇغۇچى ئوقۇدى.

1951 - يىلى 9 - ئايدا تولى ناهىيه بازىرىدا بىر ئوتتۇرا مه‌كتە‌پ، كۆكتال دېگه‌ن يە‌رده بىر ئوتتۇرا مه‌كتە‌پ ئېچىلىپ، بۇرۇنقىدە‌ك باشلانغۇچ مه‌كتە‌پنى پۈتتۈرگه‌نلە‌ر چۆچه‌ك، دۆربىلجىن ناهىيىلىرىگه بېرىپ ئوتتۇرا مه‌كتە‌پنى ئوقۇيدىغان ئه‌هۋال ئۆزگه‌ردى.

1953 - يىلى تولىدا تۇنجى قېتىم 13 بالا ئوقۇيدىغان خه‌نزۇ باشلانغۇچ سىنىپى قۇرۇلدى. 1958 - يىلى تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىلىپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مه‌كتە‌پنى پۈتتۈرگه‌ن ئوقۇغۇچىلارغا داۋاملىق ناهىيىده ئوقۇش پۇرسىتى هازىرلاندى.

1954 - يىلدىن باشلاپ تولى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يۇقىرى مه‌كتە‌پلە‌رگه بېرىپ ئوقۇش نىسبىتى ئېشىپ باردى.

تولى ناهىيىسىدىن تۇنجى قېتىم يۇقىرى مه‌كتە‌پ پۈتتۈر-گه‌نلە‌ر ئومار غازى، تالغات، توقتارقان، سه‌رك، ئارىستانبه‌ك، قىزاھمىدىن، ئه‌خمه‌ت، باياقمه‌ت، مازان، گۈلبانۇ، مۇقامه‌ت، دالە‌ل، مه‌خسۇت، ئىبراي... قاتارلىق 20 نه‌چچه ئوقۇغۇچىغا يه‌تكه‌نىدى.

تولى ناهىيىسىدىن يۇقىرى مه‌كتە‌پلە‌رنى پۈتتۈرۈپ ۋه‌تىنىمىزنىڭ هه‌رقايسى جايلىرىدا ئىلىم - په‌ن، تېخنىكا خىز-مىتى بىلە‌ن شۇغۇللىنىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئه‌مگه‌ك سىڭدۈرۈپ، ناهىيه دە‌رىجىلىكتىن يۇقىرى ۋەزىپه ئۈتە‌ۋاتقانلار ۋه هه‌ر ساهه كه‌سپىنىڭ ئه‌هلىلىرىدىن بولوپ يۇقىرى ئىلمىي ئۇنۋان ئالغانلار ئارىستانبه‌ك، قوزىبه‌ك، غانى سارجان، قاجىباي، ئومار غازى، مه‌خسۇت قاتارلىق 40 كىشىدىن

ئاشىدۇ.

هازىر تولى ناھىيىسىدە تۆت ئورۇندا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، يەش ئورۇندا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، 78 ئورۇندا باشلانغۇچ (بۇنىڭ تۆتى ياتاقلىق) مەكتەپ، بىر مۇئەللىم تەربىيىلەش مەكتىپى بولۇپ، 14 مىڭدىن ئارتۇق ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيىلەۋاتىدۇ.

(ئاپتورى: تولى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرغۇن ئۆمەر

كۈندىلىك خاتىرىدىن پارچىلار

(1948 - يىل 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 1949 - يىل 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنگىچە)

بۇرھان شەھىدى

سائەت 12 دە شىنجاڭ شۆيۈەنىدىن ئۆيگە قايتىپ كېتىۋاتسام، يولدا ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى لیۇزېروۋ ئۇچراپ قالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماشىنامدا بىرنىڭ ئۆيگە كەلدۇق. ئۇ: «جاڭگۈەن (جاڭ جۆجۇڭ) دىن ھېلى تېلېگرامما كەلدى، بۈگۈن نەنجىڭ مەمۇرىي پالاتا يىغىن ئېچىپ، سىزنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قىلىش قارارىنى ماقۇللاپتۇ، مەسئۇت بىلەن ئەيسا ئىچكىرىگە يۆتكىلىدىكەن، مۇھەممەت ئىمىن مۇئاۋىن رەئىس بولىدىكەن، لیۇمىڭچۈن باش كاتىپ بولىدىغان ئوخشايدۇ» دېدى. ئۇ يەنە: «بىز ھازىر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىناسىغا بېرىپ مۇئاۋىن جاڭگۈەن تاۋسيۆنى تېپىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىدار مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆزلىشىپ باقساق قانداق؟» دېدى. بىز شۇئان ماشىنا بىلەن مۇئاۋىن جاڭگۈەن تاۋسيۆ بىلەن كۆرۈشكىلى باردۇق. تاۋسيۆ ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى لیۇزېروۋ ئېيتقان خەۋەرلەرنى تەكرارلىدى. مەن ئۇنىڭغا: «مېنىڭ پۈ-

تۇن ئۆلكىنى تىنچلاندۇرۇش، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاق لاشتۇرۇپ، تىنچلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىشەنچىم بار ۋە ئىرادەم بار. لېكىن، مەن خىزمەتتە بەزى جەھەتلەردە (ھەربىيلەرگە ئەتەي بېشارەت قىلدىم) توسالغۇلارغا يولۇقۇپ قېلىشتىن ئەنسىرەيمەن. جاڭگۇەن، مۇئاۋىن جاڭگوەن قاتارلىق ئالاقىدار خادىملارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ۋە ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن»، دېدىم. تاۋسيۆ خېلى كۆپ ۋەدە بەردى. مەن قېنى ئەمەلىيەتتە كۆرەرمىز، دەپ ئويلىدىم. شۇنىڭدىن كېيىن، بىز مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ قويدۇق. ئۇ بىر ھازا ئويلانغاندىن كېيىن قوشۇلدى، لېكىن ئۇ ئەيسانى ئېلىپ قېلىش تەلىپىنى قويدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەيسا قوللىدىن ئىش كېلىدىغان، يۇرتقا زىيان - زەخمەت سالمايدىغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ بۇ تەلىپىگە تاۋسيۆ: «مەركەزنىڭ يول يورۇقىغا ئاساسەن ئىش قىلىش كېرەك» دېگەن جاۋابنى بەردى.

كەچقۇرۇن سائەت بەشلەردە مۇھەممەت ئىمىن بىزنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئەيسانى ئېلىپ قېلىش مەسىلىسى ئۈستىدە گەپ ئاچتى. مەن ئۇنىڭغا: «مەن قارشى تۇرمايمەن، بىراق، ئېلىپ قالغىلى بولامدۇ - يوق، بۇنىڭدا ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا قارايلى» دېدىم.

1948 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت توققۇزدا ئەنگلىيەنىڭ كونسۇلى كەلدى. ئۇ ماڭا: «سىزنىڭ رەئىس بولغانلىقىڭىزدىن خەۋەر تېپىپ، ئالاھىدە تەبرىكلىگىلى كەلدىم. بۇ ئىنتايىن ياخشى ئىش بوپتۇ، سىلەرنىڭ ئۆز خەلقىڭلارنى ئۆزۈڭلارنىڭ باشقۇرىدىغان بولۇشىڭلار ناھايىتى ياخشى ئىش، ھىندىستاندا ئىزچىل تۇرۇپ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان

نۇرغۇن ئادەملىرىڭلار بار. شەرقىي تۈركىستان يالغۇز ئىلىدىلا قۇرۇلۇپ قالماستىن، بەلكى ئاخىر بىر كۈن پۈتكۈل شەرقىي تۈركىستانمۇ مۇستەقىل بولىدۇ. ھىندىستان، پاكىستان بىزنىڭ ياردىمىمىز بىلەن مۇستەقىللىككە ئېرىشتى، سىلەرمۇ تاشقى ياردەمگە مۇھتاج. سوۋېت ئىتتىپاقى سىلەرنىڭ كۈچلۈك دۇشمىنىڭلار، ئۇلارنىڭ مەقسىتى سىلەرنى يۇتۇۋېلىپ، شۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىغا باريدىغان يولنى ئېچىش. گەرچە ئۇلار سىزنىڭ رەئىس بولۇشىڭىزغا ماقۇل بولمىسۇ، لېكىن ئىلىدا ئۆز ئادىمىنى تەربىيەلەۋاتىدۇ، شارائىت يېتىلگەن ھامان، ئۆز ئادىمىنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىلەر ياردەمگە موھتاج، سىلەر كىمگە تايىنىسىلەر؟» دېدى. مەن ئۇنىڭ سەپسەتىلىرىگە رەددىيە بېرىپ، ئۇنىڭغا: «ئۆلكىمىزنىڭ تارىخىي، سىياسىي ئالاھىدىلىكى ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ئاساسەن، بىز شىنجاڭ مۇستەقىل بولۇشى لازىم، دەپ قارىمايمىز. بىز جۇڭگودىن ئايرىلالمايمىز. ئايرىلىش خىيالىمىزمۇ يوق. شۇڭا، مەركىزىي ھۆكۈمەت قانداق يولیورۇق بەرسە، بىز شۇ يوسۇندا ئىش قىلىمىز» دېدىم. ئۇ يەنە: «گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۈگۈنكى كۈندە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىلەن ئەتە مەۋجۇت بولۇشى ناتايىن» دېدى. ئۇ قولىنى پۈلاڭلىتىپ تۇرۇپ يەنە: «گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئالالمىغاچان مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قالدى»، دېدى. مەن ئۇنىڭغا: «مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ دۆلەت يوقالمايدۇ، بىز مەركەزنىڭ ۋەكىلى گېنىرال جاڭ جۇجۇڭنىڭ يولیورۇقىغا بويسۇنمىز» دەپ جاۋاب بەردىم. بۇ كونسۇل يەنە: «گېنىرال جاڭ جۇجۇڭ ئىشەنگىلى بولىدىغان ئادەممۇ؟» دەپ سورىدى. مەن: «ئەلۋەتتە ئىشەنگىلى بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەردىم. كونسۇل مېنىڭدىن ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ:

مېنىڭ گەپلىرىم سىرتقا چىقىپ كەتمىسە، دېدى. ئاخىردا ئۇ يەنە تەكىتلەپ: «ئەگەر سىلەر قانداق ياردەمگە موھتاج بولساڭلار بىز تەييار» دېدى ـ دە، مەن بىلەن خوشلاشتى. بىز- نىڭكىدىن چىقىپ، ئۇدۇل مۇھەممەت ئىمىننىڭكىگە كەتتى، بۇ- نىڭدىن ئۇنىڭ مىللەتچىلەرنى قوتۇرىتىش ئۈچۈن قاتراڭاتقان- لىقىنى بىلۋالغىلى بولاتتى.

1949 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى

ئەتىگەن سائەت سەككىزدىن تا كەچ سائەت ئونغىچە، مېنىڭ رەئىس بولغانلىقىمنى مۇبارەكلەپ، ئىش سوراپ كەل- گەنلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. كەڭ خەلق ئاممىسى مېنىڭ رەئىس بولغانلىقىمنى قارشى ئالىدىغانلىقلىرىنى ئىزھار قىلىش- تى، لېكىن تار مەھكىمىچى مىللەتچىلەر گۇرۇھى، بولۇپمۇ پولات قادىر، ئابدۇللا نامان، قۇربان قۇداي قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجىلىنىڭ يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى سېزىپ، غالجىرلارچە ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، «يالقۇن گېزىتى» ۋە ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» دە پانتۇركىزمنى تەشۋىق قىلىش، مىللىي ئۆچمەنلىكنى پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئۇزۇلۇكسىز قۇتراتقۇلۇق قىلىشقا باشلىدى. مۇھەممەت ئىمىن ئۆزۈ ئۆيىدە پولات قادىرنىڭ نامى بىلەن بىر توپ ئادەم يىغىپ، ئامال قىلىپ ئەيسانى قالدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن پىتنە ـ ئېغۇا پەيدا قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن ۋە ئەيسانىڭ مەقسىتى مىل- لەتچىلەر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدىغان تەشكىلاتتىن بىرنى قۇرۇپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ كاتتىبىشى بولۇشنى ئويلايتتى. 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى كەچ سائەت توققۇزدا لىۋەيچۈن كەلدى. ئۇ ماڭا: «جاڭگۈەن جاڭ جۆجۇڭ كەلگۈسىدە جۇڭگودىكى ئەڭ

چوڭ ئەرباباللارنىڭ بىرى بولۇپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ، سۈۋەت ئىتتىپاقىمۇ ئۇنى قوللاپتۇ، ئېھتىمال، بۇمۇ بىر ـ ئىككى ئاي ئىچىدە ئەملىگە ئاشىدىغان ئوخشايدۇ، دېدى».

1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى

بۈگۈن دۈشەنبە، رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى قوبۇل قىلغانلى- قىمنىڭ تۇنجى كۈنى. سائەت ئوندىن چارەك ئۆتكەندە ئەيسا ۋە مۇھەممەت ئىمىن مېنى ئالغىلى كەلدى. ئەيسا ماڭا: «سىز- نىڭ رەئىس بولۇشتىكىزغا قارشى ئەمەسمىز، كىمنىڭ رەئىس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يۇرتىمىز، خەلقىمىز زىيانكەشلىككە ئۇچرىمىسىلا ۋە ئازار يېمىسىلا بولىدۇ. بىزنىڭ قوشنا دۆلەت- تىن كۆتىدىغان ئۈمىدىمىزمۇ شۇنداق» دېدى. مەن: «مېنىڭ بارلىق ئارزۇ ـ تىلىكىم خەلقىمنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى، باراۋەر- لىكىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش، ئۇلارنى يورۇقلۇققا يېتەكلەش» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، بىز ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ماڭ- دۇق. ماشىنامنىڭ ئازراق چاتىقى بولغاچقا، يولدا بىر ئاز ھارۇسىنى سوقۇۋەتتى، لېكىن ھېچقانداق زىيانمۇ بولمىدى. بىز ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە بارغان چېغىمىزدا، ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى بىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. مەن قىسقىچە سۆز قىلدىم، ئەيسا كەتتى. كونا ئادەت بويىچە تامغىنى ماڭا تاپ- شۇرۇشقا تېگىشلىك ئىدى. لېكىن، بۇ يەردىكى كىشىلەر گويا ئۇنداق قىلىشنى بىلمەيدىغاندەك قىلىشاتتى. ئۆلكىلىك ھۆكۈ- مەتنىڭ ئىچى بەك پاسكىنا، ھەممە نەرسە رەتسىز ئىدى، بۇ ھال مېنى ئىنتايىن ئېچىندۇردى. مەن: ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پۈتۈن ئۆلكىنىڭ يۈرىكى تۇرسا، يۈرەك ساق بولمىسا، جىسما- نىي تەن قانداق ساغلام بولالايدۇ، دېگەن ئويغا كېلىپ، ھۆ-

كۆمەت خادىملىرىغا بۇ مەۋقەنى چۈشەندۈردۈم. چۈشتىن كېيىن باش كاتىپ لىيۇمىڭچۈن بەزى كىشىلەرنىڭ خىلىمۇ خىل پىتنە - ئېغۇا تېرىۋاتقانلىقىنى يەتكۈزدى.

بۇگۈن ئىككى ئۇلۇغ ئەربابنىڭ يەنى شاھى ھەزرەت ھەم ئالېكسىي تولستويىنىڭ توغۇلغان كۈنى، ئۇلار 1883 - يىلىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە تۇغۇلغان.

1 - ئاينىڭ 22 كۈنى

رەئىس بولغىنىمغا ئون كۈن بولۇپ قالدى، بۇ كۈنلەردە خېلى كۆپ ۋەقەلەر يۈز بەردى. تار مەكتەپچى مىللەتچىلەر بىرقانچە گۇرۇپپا قۇرۇپ، ھەربىرىنى كۆپەيتتى، جېنىنىڭ بارچە مەغلۇبىيىتىنى نىقابلىماقچى بولۇشتى، ئەيسا ئۈزىنى مۇشۇ گۇرۇھنىڭ كاتتىبېشى دەپ تەشۋىق قىلدى؛ مۇھەممەت ئىمىن ياش مىللەتچىلەرنى قوغدايدىغانلىقىنى، ئۇلار ئۇچۇن بارلىق جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ گۇرۇپپىلار ھەر خىل توسالغۇلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى.

1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 1 - سانلىق يىغىنى چاقىرىلدى، مۇھەممەت ئىمىن يىغىنغا كەلمەي ماڭا بىر بارچە خەت يېزىپتۇ، بۇ خەتنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

ھۆرمەتلىك رەئىس بۇرھان ئەپەندى جانابلىرىغا:

مەن ئىززەت - ئىكرام بىلەن سىزگە شۇنى ئۇقتۇرۇرمەنكى، بىز خىزمەتكە تەيىنلەنگەندىن بۇيان، ئىنتايىن ئاكا-ئىنىلىق بىلەن ئىشلەۋاتقان بارلىق خىزمەتكىزدىن ئىنتايىن نارازىمەن.

بىرىنچىدىن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئالماش

تۇرغاندا، نۇرغۇن خاتالىق يۈز بەردى.

ئىككىنچىدىن، دۆلەتنىڭ تىنچلىقىغا خەۋپ يەتكۈزىدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلقنىڭ تۇرلۇك نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بەزى ھادىسىلەر يۈز بەردى.

ئۈچىنچىدىن، مېنىڭدەك بىر مۇئاۋىن رەئىسكە بولغان مۇئامىلىدە، سىز ئۇچىغا چىققان زورلۇق بىلەن قارشى ھەرىكەت ئېلىپ باردىڭىز.

يۇقىرىقى ئەھۋاللارنىڭ ھېچقايسىغا مەن مۇتلەق ئارىلاشمىدىم، بۇ سىزگە مەلۇم. لېكىن، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە ئاممىغا نامەلۇم. ئەگەر سىز شۇنداق كېتىۋېرىدىغان بولساڭىز، مەن سىز بىلەن بىللە ئىشلەپ كېتەلمەيمەن. شۇ ۋەجىدىن، مەن ھازىردىن ئېتىبارەن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقانداق ئىشىغا جاۋابكار ئەمەسمەن. بۇگۈن ئېچىلىدىغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يىغىنىغىمۇ ئىشتىراك ئەتمەيمەن.

مۇھەممەت ئىمىن

مىنگونىڭ 38 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى

مىنگونىڭ 38 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى پولات قادىر (سابىق «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ مەسئۇلى) مېنىڭ سۆزۈمنى گېزىتتە ئېلان قىلىشقا رۇخسەت قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، يۈسۈپ سەئىدىنى گېزىتخانىنىڭ ۋاقتىلىق مەسئۇلىغا قويدۇم. خەلمىنى سابىق سەھەن مەكتىپىنىڭ مەكتەپ مۇدىرلىقىغا قويدۇم، بولانتاينىمۇ مەكتەپكە كىرگۈزدۇم، نۇسرەتنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت كادىرلار ئىشخانىسىغا قويدۇم. يۇقىرىقىدەك كادىرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشۇم پانتۇركىستلارغا كۈچلۈك زەربە بولدى. مېنىڭچە، ھەرقايسى تەرەپلەردىكى خىزمەتلەرنى ئىزىغا

چۈشۈرۈش ۋە ئىلىدىكى يولداشلار كېلىشتىن بۇرۇن سەۋرى - تاقەت قىلىشىم كېرەك ئىدى. ئۇلارنىڭ داۋاملىق يامان ئىشلارنى قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، ئۆزئارا ئەپۇ قىلىش ئارزۇسى بويىچە مۇھەممەت ئىمىننى ئىزدەپ باردىم. ئۇ ماڭا كايىپ: «سىز ئېلان قىلغان پۈتۈن شىنجاڭدىكى خەلق ئاممىسىغا مۇراجىئەتنامىدە مېنىڭ ئىسمىمنى تىلغا ئالمىدىڭىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماڭا مەسلىھەت سالمايلا كادىرلارنى ئالماشتۇردىڭىز، يەنە نۇسرەتنىمۇ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇردىڭىز، بۇنىڭ ھەممىسى خاتا. ياشلار بۇلارغا ئىنتايىن نارازى، ناۋادا ياشلار نارازى بولۇپ ئوتتۇرىدىغا چىقسا، مەن شۇلارنىڭ تەرەپدارى بولۇشقا مەجبۇرمەن.....» دەپ، مۇشۇ ئارقىلىق ماڭا تەھدىت سالماقچى بولدى. مەن ئۇنىڭ كايىشىغا تېگىشلىك جاۋاب بەردىم ھەمدە ئۇلارنىڭ قىلغانلىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى دادىتمىلاپ ئېيتىپ قويدۇم. ئۇ ئاخىر: «ئاچچىقىمغا پايلىماي شۇنداق قىلىپ تاشلاپتىمەن، ئەپۇ قىلىڭ!» دېدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتىم. مۇھەممەت ئىمىن ئەسلىدە مېنى قورقۇتماقچى ئىدى، لېكىن ۋۇجۇدقا چىقىرالمىدى. ئۇنىڭ ياشلار دېگىنى ئاران 4 - 5 كىشىلا ئىدى. كۆپچىلىكىنىڭ ئۇلارغا ئەگەشمەيدىغانلىقى ئۆزلىرىگە ئايان ئىدى. قىسقىسى، مىللەتچىلەر جىم ياتقىنى يوق، ئۇلار خۇپىيانە ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ھەرخىل ئاۋارىچىلىقلارنى پەيدا قىلىشقا ئورۇندى.

1 ئاينىڭ 15 - كۈنى شىمالىي زالدا ئورگانىدىكى بارلىق رەھبەرلەرگە يولىيورۇق بەردىم. بىر جۈمە كۈنى ئەتىگەندىكى روزى ھاجىنىڭ مەسچىتىدە، 21 - چىسلا كۈنى ئاق مەسچىتتە جامائەتكە سۆز قىلدىم، بۇ ناھايىتى ياخشى رول ئويناندى. لېيۇ دېگەن نۇسرەتكە: مۇھەممەت ئىمىننىڭ قول

ئاستىدىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى ئۆزىگە ئالتۇن مېدال تەقدىم قىلىشقا ھەرىكەتلەندۇرۇۋاتقانلىقىنى، تەرەپ - تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ مەن بىلەن ئازراقلا مۇناسىۋىتى بار كىشىلەرنى چەتكە قاققۇزغانلىقىنى، ئۇنىڭ يەنە خىيانەتچىلىك قىلمىشلىرىنىڭ بارلىقىنى ئىنكاس قىلىپتۇ. مىللەتچىلىك ئاتالمىش «مىللەتنى سۆيۈش»، «خەلقنى سۆيۈش» دېگىنى ئۆزلىرىنىڭ چۆنتىكىنى تولدۇرۇش بولسا كېرەك.

1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى كەچتە، باش كاتىپ لېيۇ مىڭچۈن «جياڭ جېشىنىڭ ئىستېپا بەرگەنلىكى، لى زۇڭرېننىڭ مۇۋەققەت زۇڭتۇڭ بولغانلىقى» خەۋىرىنى تېلېفون ئارقىلىق ماڭا يەتكۈزدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇ تىنچلىقنا قاراپ بىرىنچى قەدەم تاشلانغانلىقى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدىم. ئىككىنچى قەدەمنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئۈچىنچى قەدەمنى باسقاندا (دېمەكچى بولغىنىم: بارلىق ئەكسىيەتچىلەر يوقالغاندا) ھەقنىڭ تىنچلىق ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن.

2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى

ھەر جەھەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىللەتچىلەر ئىنتايىن يوشۇرۇن ھالدا جىددىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقى قىلاتتى. مۇھەممەت ئىمىن ئۇلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، ھەممە تەرەپتىن ئۇلارنى ھەرىكەتكە سېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئىچكىرىدىكى تەرەققىياتىدىن ئۆزلۈكسىز غەلىبىسى ئۇلارنى ۋەھىمىگە سېلىپ قويدى. ئۆلكە ئىچىدىكى تەرەققىياتىدىن ئېقىمنىڭ مەركىزى بولغان ئۈچ ۋىلايەت ئۇلارنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بولۇپ قالدى. ئۇلۇشكۈن

مەھەممەت ئىمىن ماڭا: «ئەگەر كومموئنستىك پارتىيە شىنجاڭغا كېلىدىغان بولسا، ئۇ - بەكمۇ قورقۇنچلۇق، نۇرغۇن قانلىق ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى تۇرغان گەپ، بۇنىڭدىن كۆرە، گومىنداڭنىڭ ئۆلكىمىزنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۈزۈمىزگە قايتۇرۇپ بەرگىنى تۈزۈك. ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ بىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىمىزغا ئارىلاشمىسا، ئۇ ھالدا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى»، دېدى. ئۇلار: «ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە بىز مىللەتچىلەرگە ھوقۇق تۇتقۇزۇپ، ئۆز مۇددىئايىمىز بويىچە شىنجاڭنى باشقۇرتسا، خالىغىنىمىزنى قىلالىساق، ئۇ ھالدا بەكمۇ ياخشى بولاتتى»، دەپ ئويلايتتى. بۇ سۆز گەرچە ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن چىقمىغان بولسىمۇ، سۆز - ھەرىكەتلىرىدە ئىنىق ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. مۇھەممەت ئىمىننىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىسى ۋېرشىگورانىڭ «پاك ۋىجدانلىق كىشىلەر» بىگەن كىتابىدا ئوكرائىن مىللەتچىلىرىنى تەسۋىرلەپ يازغان: «ئۇلار تىنماستىن ئوكرائىن ئۇچۇن كۈرەش قىلىمىز، موسكۋا جاھانگىرلىكىدىن ئايرىلىپ چىقمىز، ئوكرائىن خەلقى ئوكرائىنى باشقۇرىدۇ، ئەگەر مۇشۇ مەقسەتتە ئۆلسەك ھېچ بولمىغاندا تارىخ سەھىپىسىدە ئىسىمىز قالىدۇ..... دەپ ئېيتىشىسمۇ، ئاستىرتىن شەرمەندىلەرچە ھېيلە - نەيرەڭلەر بىلەن شۇغۇللاندى» دېگەن سۆزلەر ئېسىمگە كەلدى. بۇ مىللەتچىلەرنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ۋە پائالىيەتلىرىدىن چۆنتىكىنى توشتۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان تۈرلۈك ۋاستىلەردىن باشقىنى كۆرمىدىم. مۇھەممەت ئىمىن ئۆزىگە ئەگەشكۈچىلەرگە تۈرلۈك قانۇنسىز يارەملەرنى بېرىپ كەلدى. سىفەن مەكتەپ مودىرىنىڭ خىيانەت قىلغانلىقىغا ئائىت پاكىتلار ئېنىق بولسىمۇ، مۇھەممەت ئىمىن ئۇنى ئاقلىدى ھەمدە ئامال قىلىپ ئۇنىڭ جىنايىتىنى ياپتى.

چىگگىزخان دامۇللا ئون پاشلىق بىر قىزغا يۆلەنگەن بولسا، مۇھەممەت ئىمىن كۆچىنىڭ بارىچە ئۇنىمۇ ئاقلىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ مىللەتچىلەرنىڭ رەھبەرلىك ئۇچۇن خىزمەت قىلمايدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ شىللىسىغا مىنۇپلىپ، خالىغانچە زورلۇق - زومبۇرلۇق قىلىۋاتقانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرەتتى.

2 - ئاينىك 6 - كۈنى (شەنبە)

بۈگۈن بەك بالدۇر ئورنۇمدىن تۇردۇم، ناشتىدىن كېيىن سائەت يەتتىدە ئايرودرومغا باردىم، باشقا خادىملارمۇ بېرىپ بوپتۇ. ئايروپىلانىنىڭ ئېلېكتر مەنبەسىدىن چاتاق چىقىپ قالغاچقا، ئۇنى ئۇچلاپ بولۇپ ئۇچقاندا سائەت ئالتىلىقاچان سەككىز يېرىم بولغانىدى. ئايروپىلان ھاۋادا نىشانىدىن ئادەشىپ قالغانلىقتىن، سائەت ئون بىر يېرىمدا ئاران قۇمۇلغا يېتىپ باردۇق. يولۇاس بىلەن مولۇيجاڭ قاتارلىق كىشىلەر ئايرودرومغا چىقىپ بىزنى قارشى ئالدى ۋە ئۇزىتىپ قويىدى. بىز ئۇزۇنارا سالاملاشقاندىن كېيىن، يولۇاس مېنى تەبرىكلىدى، چىن كۆڭلىدىن مەدەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە قوشنا دۆلەت بىلەن بولغان دوستانە سىياسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بىز قۇمۇلدىن ئۇچۇپ، چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچتە جېڭۇچۈەنگە يېتىپ باردۇق. لېيۇتچىك بۈگۈن لەنجۇغا يېتىپ بارغىلى بولمايدۇ، دېدى. شۇنىڭ بىلەن جېڭۇچۈەن شەھىرىدە بىر كېچە قونۇپ قالدۇق. جېڭۇچۈەننىڭ ۋاڭ فامىلىلىك ۋالىيسى ۋە تاڭ فامىلىلىك جۇنجاڭى ئايرودرومغا چىقىپ بىزنى قارشى ئالدى. مەن ئۇلارنىڭ ماشىنىسىغا ئولتۇرۇپ شەھەرگە كىردىم.

ئايرودروم شەھەر رايونىغا 25 كىلومېتر كېلەتتى. بىز ئىككىنچى كۈنى سائەت يەتتە يېرىمدا مېھمانخانىدىن قوزغىلىپ، سەككىزدىن چارەك ئۆتكەندە ئايرودرومغا يېتىپ باردۇق. لەنجۇدا ھاۋا تۇتۇق بولغاچقا، ساقلاپ تۇرۇپ سائەت توققۇزدا ئۇچتۇق، ئون ئىككى يېرىمدا لەنجۇغا يېتىپ باردۇق. رەئىس گوجىچياۋ، رەئىس مابۇفاڭ قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر ۋە يۇرتداشلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىسمائىل ئەپەندى، ھەبىپ ئەپەندى، ئەبەيدۇللا ئەپەندى قاتارلىقلار ئايرودرومدا بىزنى قارشى ئالدى ۋە غەربىي شىمال مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. مەن 202 - نومۇرلۇق ياتاققا ئورۇنلاشتىم. يۇيۇنۇپ كىيىم يۇتكىگەندىن كېيىن، باشقىلار بىلەن بىللە جاڭ جۇجۇڭ جاڭگۇەننىڭ ئۆيىگە بېرىپ، مۇئاۋىن جاڭگۇەن تاۋ سىيۇ، رەئىس گوجىچياۋ، لىيۇ فامىلىلىك سەنمۇجاڭلار بىلەن تاماقتا بىللە بولدۇق. جاڭ جۇجۇڭ جاڭگۇەن بىلەن ئادەتتىكىچە سالاملاشقاندىن باشقا، پاراڭلاشمىدۇق. ئەتە چۈشتىن بۇرۇن سائەت ئون بىرده سۆزلەشمەكچى بولدۇق. مەن بوش ۋاقىتلىرىمدا ماخۇكۇي، مابۇفاڭ، گوجىچياۋ ۋە باشقىلارنى زىيارەت قىلدىم. مابۇفاڭ بىلەن ئون مىنۇتچە سۆزلەشتىم. ئۇ: «مەن خۇيزۇلار قوشۇنىنى شىنجاڭدىن قايتۇرۇپ كېلەي دەۋاتىمەن، ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا يەنە بارمامدۇ. ما چېڭشياڭ تۇنۇگۈن ماڭا تېلېفون بەردى. مەن سىلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودىلىشىشىڭلارغا قارشى ئەمەسمەن، شۇنداق قىلساڭلار بولىدۇ» دېدى. باشقا ئىشلار توغرىسىدا پاراڭلاشمىدۇق، بىردەم ئولتۇرۇپ خوشلىشىپ چىقىپ كەتتىم. كەچ سائەت بەشتىن ئاشقاندا، بىرنەچچە ئورۇن بىرلىشىپ ھەربىيلەر زالىدا جاڭگۇەن، مۇئاۋىن جاڭگۇەن قاتارلىقلارنى زىياپەتكە چاقىردى. بىزمۇ تەكلىپ بىلەن

قاتناشتۇق، زىياپەتكە قاتناشقانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ساھىبخان قارشى ئېلىش سۆزى قىلدى، مەنمۇ سۆز قىلدىم. سائەت يەتتىلەردە ياتاققا قايتىپ كەلدۇق. مىڭ چىنۋاڭنىڭ ئىنىسى سەيدىڭ دورجى يېتىپ كەلدى. ئۇ، ئامېرىكىلىقلار ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى، شۇڭا بىتسىيلىك سودىربوم باشقۇرغان شىركەتتە ئىشلەيتتى. مەن ئۇنىڭدىن بۇ كىشىنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى سورىۋىدىم. ئۇ، ئۇقمەتچىلىك دەپ، جاۋاب بەردى. بۇ، ۋەنگو تەمىنات شىركىتىنىڭ بىر شۆبىسى ئىدى. بۇ شىركەتنىڭ «خۇكگو — شۇڭبىسىيە ئاۋىئاتسىيە شىركىتى» بىلەنمۇ مۇناسىۋىتى بار ئىدى ھەمدە ما خۇكۇي، ما بۇفاڭلار بىلەنمۇ قويۇق مۇئامىلە قىلىشاتتى. بۇ شىركەت ئۇلاردىن يۈك سېتىۋېلىپ گۇاڭجۇغا يۆتكەيتتى، ئاندىن گۇاڭجۇدىن ئۇلارغا قورال - ياراقلارنى ئايروپىلان بىلەن يەتكۈزۈپ بېرەتتى. مەن بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن: ئايروپىلان ترانسپورتى ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ پۇل كېتىدۇ، بۇ تىجارەتنىڭ كەينىدە نېمىلەر يوشۇرۇنغانىدۇ؟ دەپ ئويلاپ قالدىم. پەرەز قىلىشىمچە، بۇ سەيدىڭ دورجى ئامېرىكا ئاخبارات تارماقلىرىنىڭ ئادىمى بولۇشى مۇمكىن.

2 — ئاينىڭ 7 — كۈنى

ناشتىلىق چايدىن كېيىن مېھمانلار كېلىشكە باشلىدى. سەيدىڭ دورجىمۇ كەلدى، كەلگەنلەر خوشلىشىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ ماڭا ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى ئەھۋاللارنى دېمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى، ئۇ ماڭا، ئۆزىنىڭ سودىربومنىڭ قول ئاستىدا ئادەتتىكى يالالانما خىزمەتچى بولۇپ ئىشلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى. ئۇ يەنە: «بۇ ئادەملەر

گۆرۈنۈشتە سودىگەرچىلىك قىلىدىغانىدەك تۇرغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ باشقا ۋەزىپىسىمۇ بار. ئۇلار ماخۇككۇي، مابوفاڭلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالدى. ما خۇككۇي، مابوفاڭلار: ئەگەر كومپارتىيە كېلىدىغان بولسا، بىز ئۇلارغا قارشى تۇرىمىز، ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز، دەيدۇ. مابۇفاڭ: بىر ئادەم قالغان تەقدىردىمۇ كوممۇنىستلار بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىشماقچى، دېدى. ئۇ يەنە: شىنجاڭ مېنىڭ ئىلكىمدە، شىنجاڭدا مېنىڭ قوشۇنۇم بار، شىنجاڭ خەلقى مېنىڭ گېپىمگە كىرىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان..... دەيدۇ. شۇڭا، ئامېرىكىلىقلار ماخۇككۇي، مابۇفاڭلارغا ناھايىتى ئېتىبار بېرىۋاتىدۇ. ئەگەر ما خۇككۇي، ما بۇفاڭ غەربىي شىمال رايونىدا مەغلۇپ بولسا، شىنجاڭغا چېكىنىشنى ئويلىشىۋاتىدۇ. شۇ ۋەجدىن، ئامېرىكا شىنجاڭدىن قەشقەرگە بارىدىغان ھاۋا يولى ئاچماقچى بولدى. ھەمدە ما خۇككۇي، ما بوفاڭلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېھتىمال مۇسۇلمان ھۆكۈمىتى قۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىۋاتسا كېرەك، دېدى. ئاخىردا سەيدىك دورجى: «ئەگەر مەن ئۇلار بىلەن داۋاملىق ئىشلەۋەرسەم، ئىستىقبالىم ياخشى بولمايدۇ، مەن باشقا خىزمەت تەپىشنى ئارزۇ قىلىمەن، ماڭا مۇۋاپىق بىر خىزمەت تېپىپ بەرسىڭىز»، دېدى. مەن ئۇنىڭدىن: ما خۇككۇي، ما بوفاڭلارنىڭ يۇقىرىقى ھەرىكەتلىرىدىن جاك جۇجۇك جاڭگۈەن خەۋەر تاپتىمۇ - يوق؟» دەپ سورىۋىدىم، سەيدىك دورجى: «خەۋىرىم يوق» دەپ جاۋاب بەردى. لېكىن، ئۇ يەنە: «ئېھتىمال، جاك جۇجۇك جاڭگۈەن بىلمىسە كېرەك. چۈنكى، مەن ئامېرىكىلىقلارغا: جاك جۇجۇك جاڭگۈەننىڭ قولىدا ئارمىيە يوق، تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقى ما خۇككۇي بىلەن ما بوفاڭدا، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىغان ئىدىم» دېدى. قارىغاندا، سەيدىك دورجى سىرلىق ئادەمدەك

قىلاتتى. بۇ خىل تۇيغۇ مەندە ئۇنىڭغا قارىتا بىر خىل يامان تەسىر پەيدا قىلدى. مەن بۇ ئادەمنى جاسۇسلۇق قىلىش ئۈچۈن ئارىمىزغا كىرىۋالماقچى بولغان ئادەممىكىن، دەپ گۇمانلىنىپ قالدىم.

سائەت ئون بىردە جاك جۇجۇك جاڭگۈەننىڭ ئۆيىگە بارسام، ئۇ يوق ئىكەن، بىر سائەتچە ساقلىسام، قايتىپ كەلمىدى. بۇگۈن ئۇنىڭ بىر يىغىندا سۆز قىلىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ، تېلېفون بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىلاشتىم، يىغىن ئېچىلغان جايغا بېرىپ يىغىندىن كېيىن كۆرۈشىدىغان بولدۇق. شۇنىڭ بىلەن، مەنمۇ ھەربىيلەر كۇلۇبىغا باردىم. بۇگۈن يەنە لەنجۇ دىكى ئون بىر پىشقەدەم بۇرادەر بىزنى مېھمانغا چىللىغانىدى. يىغىندىن كېيىن جاك جۇجۇك جاڭگۈەن بىلەن سۆزلەشتىم. ئۇنىڭغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت ئەھۋالىدىن دوكلات بەردىم. ئاخىردا ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر توغرىلىق كونكرېت يوليورۇق بېرىشىنى ئۆتۈندۈم، جاك جۇجۇك جاڭگۈەن مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئون بىر ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ۋە سىياسىي پروگراممىسى ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى لازىم، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى چوقۇم كۈچەيتىش لازىم، ئىلى تەرەپ بىلەن ئىمكان قەدەر تېز ئەپلىشىپ قېلىش لازىم. پۈتكۈل غەربىي شىمال دائىرىسىدە چوقۇم تىنچلىق ۋەزىيىتىنى ساقلاپ، ئۇرۇشنى توختىتىشىمىز لازىم». ئۇ يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «ئىقتىسادىي جەھەتتە سىلەر قانداقلا تەدبىر قوللانساڭلار مەن قوشۇلىمەن»، دېدى. شۇنىڭ بىلەن، بىز تۆۋەندىكى بىرنەچچە ئىقتىسادىي تەدبىرلەر ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ كېلىشتۇق:

1) شىنجاڭدا ئۆز ئالدىمىزغا شىنجاڭ پۇلى تارقىتىش.

2) يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركەتىگە ئوخشاپ كېتىدىغان سودا ئاپپاراتى قۇرۇش.

3) سودا چېگرا بېجىنى شىنجاڭدا قالدۇرۇش.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەن يەنە ئىچكىرىدىكى 55 مىڭ سەر ئالتۇننىڭ شىنجاڭغا قايتۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلدىم. جاڭ جۇجۇڭ جاۋابەن: «بۇ ناھايىتى تەس ئىش، بىز ئامال قىلىپ كۆرەيلى» دەپ جاۋاب بەردى. ئاخىردا جاڭ جۇجۇڭ جاۋگۇەن ئۆزىنىڭ تىنچلىق سۆھبىتىگە قاتنىشىش ئىشى توغرىسىدا مېنىڭدىن پىكىر سورىدى. مەن: «ھازىرقى ۋەزىيەتتە سىزنىڭ ئارىلاشمىغىنىڭىز ياخشىراق بولارمىكىن؟» دېدىم. ئۇ: «مەن ھازىر ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا تۇرۇۋاتىمەن. لى زوڭرېن نېمىلا بولمىسۇن زۇڭتۇڭ. ئۇ بويرۇق چۈشۈرۈپ قالسا، مەن بارمىسام، بۇيرۇقنى بويسۇنمىغان بولىمەن: مەن بارمايدىغانلىقىمنى ئوتتۇرىغا قويسام، ئۇ مېنىڭ تەلىپىمنى قوبۇل قىلمىسا، ئۇ چاغدا ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر بولىمەن. شۇڭا، مەن ئىنتايىن مۇشكۈل ئەھۋالدا قالدىم. لېكىن، مەن يەنىلا تېلېفون بېرىپ، مېنى تىنچلىق سۆھبىتىگە قاتناشتۇرماسلىقنى تەلەپ قىلدىم. بۇنىڭغا تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر جاۋاب بەرگىنى يوق. مېنى ئېلىپ كەتكىلى كەلگەن ئايروپىلان تېخىچە ساقلاپ تۇرۇۋاتىدۇ»، دەپ جاۋاب بەردى. مەن ماۋجۇشي، ما بوفاڭلار توغرىسىدىكى ئەھۋاللارنى سورىسام، جاڭ جۇجۇڭ: ئۇلار ھەر ھالدا ياخشى، باشقىچە ھەرىكەتلىرى يوق، ماڭا بويسۇنىدۇ، دېدى. شۇنىڭ بىلەن، مەن سەيدىڭ دوڭجىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئۇنىڭغا دېدىم.

2 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى

بۈگۈن جىن زودىڭ كەلدى، ئۇ: «ئۇزۇن بولۇشىدا ۋاقىت مەسىلىسىلا قالدى، نەچچە تۈمەن ئەسكەر قورالىنىدى. ئۇچ ئايدىن كېيىن قاتتىق ئۇرۇش بولۇشى مۇمكىن. ئىلگىرى ماخۇڭكۇي، ما بوفاڭلارنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى ئەمەس ئىدى، ھازىر ياخشىلىنىپ قالدى، ئۇلار بىرلىشىۋالدى. ئۇلار ئەسلىدە گەنسۇ ئۆلكىسىنى ئىدارە قىلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى، لېكىن مەقسىتىگە يېتەلمىدى. ناۋادا گەنسۇ ئۆلكىسى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدىغان بولسا، خەلق ئاممىسى رازى بولماي، كومپارتىيىگە ئېغىپ كېتىدۇ. چۈنكى، بۇ ئىككىسى خەلقتىن ھەربىر مو يەر ئۈچۈن ئىككى سەر كۈمۈش تەڭگىدىن باج ئالىدىكەن، بۇنىڭدا خەلق ئەلۋەتتە چىداپ تۇرالمايدۇ»، دېدى. چۈشتىن بۇرۇن سائەت ئون بىردە، گوفوجىڭ، ساجىنۇۋۇنىڭكىدە مېھمان بولدۇق، سۇي فامىلىك بىر كىشى خەلقتىن ئېغىر باج ئېلىش ئۇسۇلىنى تەنقىد قىلدى.

2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى

جىن زودىڭ ماڭا مۇنداق دېدى: ما خۇڭكۇي، ما بوفاڭلار گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولۇش ئۈچۈن رىقابەتلىشىۋاتىدۇ. رەئىس بولۇۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتەلەيدۇ. لېكىن گەنسۇ خەلقى ما خۇڭكۇي، ما بوفاڭلارنىڭ زۇلمىغا چىدىمايدۇ، گەنسۇ خەلقى: ئەگەر ما خۇڭكۇي، ما بوفاڭلار ئۆزىنى خەلقە زورمۇ زور تاڭىدىكەن، ئۇ

چاغدا، ئاما كوممۇنىستلارنىڭ قېشىغا ئادەم ئەۋەتىپ، كوممونىستلار بىلەن بىرلىشىدۇ، دېيىشمەكتە. ھەر جەھەتتىكى ئىنكاسلاردىن قارىغاندا، ما خۇڭكۇي، ما بوفاڭلارغا قارشى نارازىلىق كەيپىياتلار ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ما خۇڭكۇي، ما بوفاڭلار ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن ھەم ئەسكەر، ھەم ئېغىر باج ئېلىپ، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن بەكمۇ چۈشۈپ كەتتى. ما خۇڭكۇي ئاشكارا ھالدا: ئۇچ ئۆلكىدە سەكسىز مىليون ئاھالە بار، كىشى بېشىغا ئىككى تەڭگىدىن باج ئالساق، ئۇ ھالدا ئۆزىمىزنىڭ خېلى بىر قىسىم خىراجىتىمىزنى ھەل قىلۋالىمىز، دېگەن. بۇگۈن ما خۇڭبىن كەلدى. ئۇ ماڭا: «بىز ھەممىز مۇسۇلمان، بىر - بىرىمىزگە كۆيۈنۈشىمىز لازىم»، دېدى. مەن جاڭ جۇخۇڭ جاڭگۇەننىڭكىگە بارىدىم. ئۇ ئىلىدېكىلەرگە يازغان خېتىنى ماڭا كۆرسەتتى.

2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى

سائەت ئون يېرىمدا جاڭ جۇجۇڭ جاڭگۇەننىڭ ئۆيىگە باردىم. ئۇ ماڭا: «شىنجاڭغا تەۋە 48 مىڭ يۇەن ئامبىركا دوللىرى ئامبىرىكىدىكى جۇڭگو بانكىسىدا»، دېدى. مەن: «ئەگەر بۇ پۇلنى سوۋېت ئىتتىپاقى بانكىسىغا تاپشۇرۇپ، كۆمۈشكە تېگىشۋالساق قانداق بولار»؟ دەپ سورىدىم. ئۇ: «بولىدۇ، مەسلىھەتلىشىپ بىر ئىش قىلىڭلار» دەپ جاۋاب بەردى. مەن: «مەركەزدە ئامانەت قويغان ئالتۇننى ئېلىۋالساق بولارمۇ» دېسەم، ئۇ: «ئادەم ئەۋەتىپ بېقىڭلار، لېكىن ئۇنى ئېلىش ناھايىتى تەس» دېدى. شۇنىڭ بىلەن، مەن: سىز ئادەم ئەۋەتمەڭىز، دېدىم. كېيىن بىز جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەرگە بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىش مەسىلىسىدە بىردەك

پىكىرگە كەلدۇق. ئۇ يەنە: ما بوفاڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى ۋاقتىنچە قايتمىسۇن، كېيىن قاراپ باقايلى»، دېدى. ئاخىردا ئۇ، شىنجاڭنىڭ ئۇمۇمىي ۋەزىيىتىگە بولغان كۆز قارىشىنى ئېيتىپ، مۇنداق دېدى: «ھازىر ئىچكىرىدە بولۇۋاتقان ئىشلار مۇقەررەر ھالدا شىنجاڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىچكىرىدە يۈز بەرگەن ئەھۋاللارنى مۇنداق ئىككى خىلغا ئايرىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ: بىرىنچى خىل ئەھۋال — گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ھەمكارلىشىپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇشى مۇمكىن، ئەگەر مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا، شىنجاڭغا ئانچە چوڭ تەسىرى بولمايدۇ. مەن غەربىي شىمالدا كۈچىمىنىڭ يېتىشمىچە تىنچ ۋەزىيەتنى ساقلاپ، شىنجاڭنىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ، ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا تىرىشىمەن. مۇشۇلارنى ئەمەلگە ئاشۇرالساق، شىنجاڭدا ئانچە چوڭ ئىش يۈز بەرمەيدۇ. ئىككىنچى خىل ئەھۋال — كومپارتىيە رەھبەرلىك قىلىدىغان يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشى مۇمكىن، گومىنداڭ كۈچلىرىنىڭ تامامەن يوقىتىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى چېكىنىپ تەيۋەنگە بېرىۋېلىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا كومپارتىيە ئۇلارغا باشقىچە تەدبىر قوللىنىشقىمۇ ئامالسىز قالىدۇ. ناۋادا ئىككىنچى خىل ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى قانداق بولىدۇ؟ شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلىسى، چەت ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىچكىرىدىكىگە ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرى بار. مۇشۇنداق ئەمەلىي ئەھۋاللارغا ئاساسەن، كومپارتىيە ئىچكىرىدىكىگە ئوخشىمايدىغان بەزى سىياسەتلەرنى قوللىنىشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمەتنى قاپىتا

ئەستىقلىشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن. بۇ يەردە مۇنداق بىر مەسىلە بار: ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ سىزنىڭ داۋاملىق رەئىس بولۇشىڭىزغا ماقۇل دەمدۇ؟ ياكى ھۆكۈمەتنى تامامەن ئۆتكۈزۈۋېلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويامدۇ؟ بۇ ئەھۋاللارنى ئويلىمايلا بولمايدۇ»، دېدى. مەن: ئۇچ ۋىلايەتنىڭ مېنىڭ داۋاملىق رەئىس بولۇشىمغا ماقۇل بولۇش - بولماسلىقى ھەربىر ھەربىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەگەر ھەربىلەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىناۋىتىگە زىيان يەتكۈزمەي، سىياسىي پروگرامىمنى ھەقىقىي تۈردە ئىزچىللاشتۇرىدىغان بولسا، چاتاق چىقمايدۇ. لېكىن ھەربىلەر ماڭا قارشى تۇرىدىغان ۋەكسىيەتچى كۈچلەرنى قوراللاندۇرىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىمىزنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلغىلى بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمىتىمىز قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان ھۆكۈمەتكە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇ چاغدا، ھۆكۈمىتىمىز ئۇچ ۋىلايەتنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئۆلكە خەلقىمۇ بىزدىن نارازى بولىدۇ»، دېدىم. ئۇ: «سىز بۇ گەپنى توغرا ئېيتتىڭىز، مەن مۇئاۋىن جاڭگۈەن تاۋ سيۈگە بەكرەك تاپلاپ قويايلى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئابروۋىنى جەزمەن يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم» دېدى.

2 - ئاينىڭ 11 - كۈنى

بۈگۈن ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى، بىز شىنجاڭغا قايتىشقا تەييارلىق كۆردۇق. مەن ئۇرۇمچىدىكى باش كاتىپ لىۋمىڭ چۈنگە بۈگۈن يولغا چىقىدىغانلىقىمىزنى تېلېفوندا ئۇقتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، مۇئاۋىن جاڭگۈەن تاۋ سيۈنىڭگىگە باردىم. ئۇنىڭكىدە شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ رادىئو ئاخبارات - تەشۋىقات

ۋەزىرلىرىنى كۆردۈم، ئۇنىڭدا: غەربىي شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكىنىڭ قورچاق ھۆكۈمەت باشلىقى ۋە قورچاق قوماندانلىق شتابىنىڭ باشلىقى جاڭ جۇڭ، نىڭشا ئۆلكىلىك قورچاق ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى ما خۇڭكوي، چېڭخەي ئۆلكىلىك قورچاق ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى ما بوفاڭ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ قورچاق قوماندانى تاۋ سيۈ، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك قورچاق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھان قاتارلىقلار لەنجۇغا يىغىلدى، غەربىي شىمالنى ساقلاپ قېلىش ئۈستىدە كېڭەشتى، دېيىلگەن. بۇ تەشۋىق ۋەزىپىسىنى كۆرگەندىن كېيىن، چوڭقۇر ئويلاندىم. ھازىرقى سالاھىيىتىمگە ئاساسەن يۇقىرىقىدەك قاراشنىڭ بولۇشى ئەقىلغا مۇۋاپىق، چۈشىنىشلىك ئىدى. بىراق، مەسىلە شەكىلدە ئەمەس، مېنىڭ ئارزۇيۇم ئۇلارنىڭكى بىلەن بىردەك، بۇنى ئۇلار كېيىن كۆرۈپ قالار.

سائەت ئون بىردە، جاڭ جۇڭ جاڭگۈەن مېنى ئۇزاتقىلى كەلدى، ئۇ يېقىندا ئۇرۇمچىگە باريدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ: «تۇنۇگۈن لى زوڭرېندىن كەلگەن تېلېفوندا نەنجىڭغا بېرىشىمنى ئېيتتى، مەن: بۇ يەردە ئىش تولا. بارالمايمەن، ئەھۋالغا قاراپ باقاي، دەپ جاۋاب بەردىم» دېدى. جاڭ جۇڭ سۆزىنى داۋام قىلىپ: ئەگەر مەسلىھەتلىشىش ئىشقا ئاشقان بولسىغۇ ياخشى بولاتتى، ناۋادا ئىشقا ئاشمىسا، مەن بۇ يەردە بىر ئامال قىلىپ ئۇرۇشنىڭ پارتلىشىنى توسايمەن؛ شىنجاڭدا شېڭ شىسەينىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى سىياسىتى بويىچە ئىش كۆرۈشكە بولىدۇ....، دېدى. جاڭ جۇڭ بەزى كونكرېت ئىشلارنى ئەمدىلا دېمەكچى بولۇۋاتاتتى، ما خۇڭكوي كېلىپ قالدى. جاڭ جۇڭ گېپىنى توختىتىپ، باشقا بىرى بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، خوشلىشىپ كېتىپ

قالدى. ما خۇكگوي قېشمىزدا باشقا كىشىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرۈپ، ماڭا: هارمرقى ۋەزىيەت ناهايىتى جىددىي، بىز قانداق قىلىمىز؟ ئۇچىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاش ئالدىدا تۇرىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىنىڭ مۇناسىۋىتى جىددىيلىشىپ كەتتى، سىز قانداق ئويلاۋاتىسىز؟، دېدى. مەن: «بىرنېمە دېيىش تەس، لېكىن مەن ئۇرۇش ئۇنچىۋالا تېز پارتلاپ كېتىدۇ، دەپ قارىمايمەن» دېدىم. ئۇ يەنە: «گەرچە ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئالدىن مۆلچەرلەش قىيىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇش بولۇپ قالسا شىنجاڭنىڭ ۋە ئۇلكىمىزنىڭ تەقدىرى قانداق بولار؟ بىزنىڭ بۇ يەردە ئۇرۇش بولامۇ؟» دېدى. مەن: «ئەگەر ئامېرىكىنىڭ كۆچى بۇ يەرگە تەسىر كۆرسىتەلمىسە، ھېنىكچە، ھېچ گەپ يوق» دەپ جاۋاپ بەردىم. ئۇ مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلاپلا: «ھەي تاڭەي، ئامېرىكىنىڭ تەسىرى بۇ يەرگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ، دېيىش ناھايىتى تەس، ئۇلار بۇ جايلاردا ھەربىي ئايرودروم ياسىماقچى بولۇۋاتىدۇ!» دېدى. مەن: «بىز ئۇلارنىڭ ئايرودوروم ياسىشىغا يول قويماسلىقىمىز لازىم، ئامېرىكىغا تايانغاندىن كۆرە، بىر ھەرەپ تۇرغان تۇرۇك. مەيلى نېمىلا بولسۇن، جاڭ جۇجۇڭ جاڭگۇەن بىلەن كۆپرەك مەسلىھەتلىشىش كېرەك، ئۇنىڭ يولىورۇقى بويىچە ئىش قىلىشىمىز لازىم» دېدىم. ئۇ: «جاڭ جۇجۇڭ جاڭگۇەن جەنۇبلۇق، بىز غەربىي شىمالنىق، ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز باشقۇرىساق بولىدۇ. سىز ئۇرۇمچىدە سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بىلەن پات - پات يۈز كۆرۈشۈپ تۇرىدىغانسىز، ئۇلار بىزگە يارىمىم بېرەرمۇ؟» دېدى. مەن: «ئىش بولسا كۆرۈشىمىز، ئىش پۈتمىسا ئۇلارنى ئىزدىمەيمىز. ئۇلار بىزنىڭ ئىچكى ئىشىمىزغا ئارىلاشمايدۇ. بىز مەسىلىنى ئۆزىمىز ھەل قىلىشىمىز لازىم» دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇ: «سىز شىنجاڭدا، بىزنىڭ ئالدىمىزدا

تۇرۇۋاتىسىز. ئەگەر سىز بىزنىڭ ئىشىمىزغا يارىمىم بېرەلمىسىڭىز، ئەھۋالنىمىزدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرسىڭىز، بىز سىزنىڭ كەينىڭىزدىن ئەگىشىپ ماڭىمىز، بىرەر ئىش چىقىپ قالسىلا ئادەم ئەۋەتىمىز. بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست ئۇتتۇش بىزگە يىراق بولغان ئامېرىكا بىلەن دوست ئۇتتۇشتىن تېخىمۇ پايدىلىق» دېدى. شۇنىڭ بىلەن، گېپىمنى تۇگىتىپ كېتىپ قالدى. بۇگۇن ئەتتىگەن جەن زودىڭنىڭ يانىغا كېلىپ قىلغان ئىنكاسىدىن قارىغاندا، ما خۇكگوي ئامېرىكا شىركىتىنىڭ بەش ئايروپىلانىنى ئىجارىگە ئېلىپ، بۇ يەردىن قوي يۇڭى ۋە ئالتۇن - كۈمۈش ئېلىپ، گۇاڭجۇغا بېرىپ قورال - ياراق تېگىشىپ كېلىدىكەن. ئەنە شۇ ما خۇككوينىڭ ئەمدى مېنىڭ پوزىتسىيەمنى تېخىمۇ تىكلاپ بېقىش ئۈچۈن كەلگەنىكەن. هالىيۇكى، ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇلار ناھايىتى قاتتىق سارىسىمگە چۈشۈپ، قانداق قىلىشنى بىلمەي قالغانەكەن تۇرىدۇ.

5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى

ئۈچ ئاي ئۆتۈپ كەتتى، بۇ ئۈچ ئايدا نۇرغۇن ئىشلار يۈز بەردى. ئۇلكىمىزدىكى خەلق مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تەرەققىيپەرۋەر كۆچلەر بىلەن ئامېرىكا، ئەنگلىيە گۇرۇھىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىز ئۇچۇم تار مەھكىمىچى مىللەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا شەكىلسىز كەسكىن كۈرەش بولدى، تەرەققىيپەرۋەر كۆچلەر تېخى ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقمىغانلىقتىن، ئەكسىيەتچى كۆچلەر ۋاقتىنچە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. ئاتالمىش دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالىرى ئومۇمەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ھىمايە قىلاتتى. ھەربىي

جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ قوشۇن مۇستەبت خۇزۇكىنەننىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇناتتى. لېكىن، قوشۇننىڭ كاتىباشلىرى شۇنچە ئەستايىدىل بولسىمۇ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى تەرەققىيەتكە ئۆچلەرنىڭ كۈنسانىپ كۆچىيىۋاتقانلىقى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە تەسىر كۆرسەتتى، ئۇلارنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەمىناتى تۆۋەن ئىدى. ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەتچىلىكى يامراپ كەتتى، ئوفىتسېرلار بىلەن ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا پىكىر بىرلىكى يوق ئىدى. پۈرسەت پىشىپ يېتىلسىلا ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى چەك - چېكىدىن پارچىلىنىپ، ئەسكەرلەرنىڭ مىللىتىگى ئاشۇ ئەمەلدارلارغا يەتلىنەتتى.

بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى مىللەتچىلەرنىڭ «يالقىن» گېزىتىنى توختىتىپ قويغانىدۇق، بۇ ئۇلارنىڭ ئەسەبىيلەرچە قارشىلىقىنى قوزغىدى، ئۇلار ئەكسىيەتچىل تەشۋىق ۋەرەقلىرىنى تارقىتىپ قارشى تۇردى، بىراق ھېچنېمە قىلالمىدى. لېكىن، «ئەرىك» گېزىتىدە جېنىنىڭ باردىچە ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ئېلىپ باردى. ئىقتىسادىي ۋەزىيەت ناھايىتى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، بۇ ئىقتىسادىي كرىزىسنى تۈگىتىش ئۈچۈن، بىز ئۇنۇملۈك تەدبىرلەرنى پائال قوللانىدۇق، ئاساسىي تەدبىرلىرىمىز:

1) سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن سودا ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى قولغا كەلتۈرۈش،

2) شىنجاڭدا دەرھال ئۆز ئالدىمىزغا كۆمۈش پۇل ۋە مۇناسىپ ھالدا قەغەز پۇل تارقىتىشتىن ئىبارەت بولدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا كېلىشىمى تەييارلىنىپ بولدى، ئىمزا قويۇلسىلا بولاتتى. ئەسلىدە قۇمۇل — ئالمۇتا ئاۋىئاتسىيە شىركىتى ئىمزا قويۇشقا تېگىشلىك ئىدى، لېكىن، ئامېرىكىنىڭ تەسىرى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ

خىلمۇخىل باھانە - سەۋەبلىرى تۈپەيلىدىن توسقۇنلۇققا ئۇچرىغاچقا، ئىمزا قويۇش مۇراسىمى تا بۈگۈنگە قەدەر ئوتكۈزۈلمىدى. يېڭى پۇلنى 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن بۇرۇن تارقىتىش توغرىسىدىكى قارار ماقۇللانغاندىن كېيىن، بىز تەييارلىق خىزمىتىگە جىددىي كىرىشىپ كەتتۇق، ھازىر بىز ئاتالمىش ھۆكۈمەت ئارمىيىسىنىڭ خىراجىتى مەسىلىسىگە دۇچ كېلىپ قالدۇق، 80 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىگە ھەر ئايدا 500 مىڭ يۈەن خىراجەت چىقىم قىلىناتتى، ئەگەر مەركەز بۇ خىراجەتنى ۋاقتىدا ئەۋەتمىسە قانداق قىلىمىز؟ ئۇلۇكىلىك ھۆكۈمەت بۇ چىقىمنى كۆتۈرەلمەيتتى. ئۇلارنى بۇرۇنراق شىنجاڭدىن ئايرىغان ياكى ئۇلارنىڭ سانىنى زور دەرىجىدە قىسقارتقان تەقدىردىمۇ، قالغانلىرىغا ئىش تېپىپ بېرىشكە توغرا كېلەتتى. مۇئاۋىن جاڭگۈەن تاۋ سېۋ لەنجۇغا كەتتى، بۇ يەنە شىنجاڭنىڭ بېرىپ خۇزۇكنەن بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىدى، ئۇلار نېمىلەرنى قارار قىلىدۇ؟ بۇ تېخى ماڭا نامەلۇم.

مانا مۇشۇنداق جىددىي ئەھۋال ئاستىدا، 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى خېنىڭچىنىڭ 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئەۋەتكەن تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدىم، مەزمۇنى:

«جاڭ جىجۇڭ باشقا ۋەزىپىگە تەيىنلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا گو جىنچاۋ تەيىنلەندى، بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولغايسىزلەر، مۇشۇ يېڭى ئەھۋال بويىچە ئىش قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز».

تېلېگراممىنىڭ مەزمۇنىدىن ھاڭ تاڭ قالدىم، گو جىنچاۋ ئۇرۇشخۇمار ئىدى، ئەگەر بۇ جاڭ جۇجۇڭنىڭ ئورنىغا قويۇلغان بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ياخشىلىنىش ئۈيغا تۇرسۇن، ئەكسىچە ياماناشىپ كېتەتتى.

بۇنداقتا، ئۇچ ۋىلايەتتىكى مەسلىسىنى ھەل قىلىش قېينغا چۈشەتتى، پۈتۈن ئۆلكىدە تىنچلىقنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىمۇ قېينغا ئوختايتتى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، ئەنگلىيە، ئامېرىكا قوللاۋاتقان مىللەتچىلەرنىڭ ھەربىكتى تېخىمۇ غالجىرلىشاتتى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىمۇ جانلىنىپ كېتەتتى. بۇ مەسىلە لەرنى ئويلاپ، مەركەزگە قارارنى ئۆزگەرتىپ جاڭ جۆڭنى غەربىي شىمالدا قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ تېلېگراممىا ئەۋەتتىم. لېيۇ مىڭچۈن تۈنۈگۈن ئۆيۈمگە كەلدى، ئۇ لېيۇ سەنمۇ جاڭنىڭ لەنجۇدىن تېلېفون بەرگەنلىكىنى ئېيتتى، لېيۇ سەنمۇجاڭنىڭ ئېيتقىنىچە، مەركەز جاڭ جۆڭنى ۋەزىپىدىن قالدۇرغانلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدىكەن، بۇ ئاجايىپ ئىشقۇ؟ ئاڭلىشىمىزچە، مەركەز جاڭ جۆڭنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرغانلىقىنى ئوچۇق ئېلان قىلغانىكەن، بۇنىڭدا بىزنىڭ بەرگەن تېلېگرامىمىز رول ئوينىغانمۇ ياكى باشقا سەۋەبلەر بارمۇ؟ بۇ، مەن ئۇچۇن ۋاقتىنچە چۈشىنىكسىز مەسىلە ئىدى. تۈنۈگۈن جانمقانىنىڭ يولسىزلىق بىلەن يازغان بىر پارچە خېتىنى تاپشۇرۇۋالدىم. بۇ خەتتە مال بازىرىنى باشقا جايغا يۆتكىگەنلىك ئىشى ئېيتىلغان. ئاممىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، مال بازىرىنى ئەسلى جايغا يەنى خابانىڭ غەرب تەرىپىگە يۆتكەشنى تەستىقلىغانىدىم. مال بازىرىغا مىللەتچى ھۆكۈمەت قاسساپنىڭ ئىنىسى، پىشە - پاساتچى ھۈسەيىن باشلامچىلىق قىلاتتى، ئۇلار مىللەتچىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بىر قىسىم لۇكچەكلەرنى كۈشكۈرتۈپ، مال بازىرىدا جېدەل چىقاردى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇلار مال بازىرى مەسىلىسى مالىيە نازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئىش، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت جانمقانىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي نېمە ئۈچۈن مال بازىرىنى يۆتكەشنى تەستىقلايدىكەن، دېگەن مەسىلىنى جانمقانىنىڭ ئالدىغا قويدى. جانمقانىنىڭ ماڭا

ئەۋەتكەن خېتىدە مۇنداق دەپ يېزىلغان:

«... سىز كۆپنىڭ ئىرادىسىگە قارىماي، ئوغلىڭىزنىڭ رايى بويىچە ئىش قىلدىتكەنسىز، ئەگەر مال بازىرىنى يۆتكەش توغرا كەلسە ماڭا يوليورۇق بەرسىڭىز بولاتتى. مالىيە نازارىتى كىرىم بولىدىغان پايدىنى باشقۇرمىسا نېمە ئىش قىلىدۇ؟ ئەگەر مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى قىلىدىغان ئىشقا ھەرقانداق ئادەم چېپىلىۋالسا، نازىرلىق ۋەزىپىمنى بوگۈنلا تاپشۇرۇپ بېرىمەن، ئىككىسىنىڭ بىرىدە تۇرۇڭ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى سىز بەرگەن بەزى يوليورۇقلار شىنجاڭ نىڭ مەنپەئىتىگە پايدىسىز بولغان بولسىمۇ، لېكىن مەن ئەمرىڭىزگە بويسۇنۇپ كەلدىم. ئەگەر بۇگۈنكى كۈندە سىزنىڭ بۇيرۇقىڭىز بىلەن كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولىدىغان چوڭ ۋەقە يۈز بەرسە، ئۇنىڭغا جاۋابكار ئەمەسمەن.

جانمقان ھاجى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى.

ئاڭلىشىمچە، بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى ماجۇنجاڭ (ماچىڭ شاڭ) جانمقانىنى ئىزدەپ بارغانىكەن، ئۇ، جانمقانغا: «بىز ھەممىمىز مۇسۇلمان، بىز بىرلىشىپ، بىر نىيەتتە بولۇپ، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى تۇرۇشىمىز لازىم. گەرچە بۇرھان ناھايىتى چىرايلىق سۆزلىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ نىيىتى دۇرۇس ئەمەس، مەن ھەربىي قوشۇنىمىزنىڭ قېينىچىلىقىنى ئىنكاس قىلسام، ئۇ قۇشۇنى ئىچكىرىلاشنى ئوتتۇرىغا قويىدى..... دۇر-ھانىڭ مەقسىتى جەزمەن باشقا، زۆرۈر تېپىلسا ئامېرىكا بىزگە ياردەم بېرىدۇ»، دېگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىللەتچىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە ماچىكشاڭنىڭ سۆزى جانمقانغا تەسىر كۆرسەتكەن

ئوخشايدۇ، ئەسلىدە مۇناسىۋەتسىز ياخشى ئىدى، مانا ئەمدى جانسىقان ماڭا قارشى تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. قىسقىسى، نۆۋەتتىكى ئەھۋال دېگەندەك ياخشى ئەمەس، بىرەر ئىش تۇغۇلىدىغاندەك تۇرىدۇ.....

مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا، ئەرتوغرۇل قاتارلىقلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەردە ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ؛ ئامىنەخان ھاجى ھەممە جايدا ماڭا قارشى تەشۋىق ۋەرەقىلىرىنى تارقىتىۋاتىدۇ، مىللەتچىلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆچىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا توپلىدى. ئاڭلىشىمچە، ماجۇنجاڭمۇ ئۇ يەرگە يارماقچى ئىكەن. ئەگەر مابوفاڭ چىڭخەيدە مەغلۇپ بولسا، چاقلىق ئارقىلىق ئالتە شەھەرگە بېرىپ ئۇ يەردە ئامېرىكا، ئەنگلىيىگە تايىنىپ ئىسلام بايرىقى ئاستىدىكى بىر جۇمھۇرىيەت قۇرۇش قەستىدە ئىكەن. بۇ ئىشلار ھەققىدە غۇلغۇلا بولۇۋاتىدۇ. دېمەك، ماجۇنجاڭنىڭ سۆزلىرى ۋە جانسىقانلىنىڭ خېتى ئىقتىسادىي مەسىلىنى كۆزلىمىگەن، ئۇلارنىڭ سۆزلىرى ۋە خېتىنىڭ چوڭقۇر ئاساسى بار.

خاتىرىنى يېزىپ مۇشۇ يەرگە كەلگىنىمدە، توختى ئايۇپ كەلدى. ئۇ، ماڭا مۇنداق بىر ئەھۋالنى ئېيتتى: ئۇ باياتىن نوروزۇپ بىلەن كۆرۈشكەن، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىكى ئەمەت ئۆمەر دېگەن بىر سەنئەتچىنىڭ قۇۋانبەك دېگەن ئاغىنىسى ماجۇنجاڭنىڭ ئىشتاۋىدا خىزمەت قىلىدىكەن. قۇۋانبەك ئەمەتنى سىرتقا چاقىرىپ چىقىپ، چوڭ كۆۋرۈككە باردىمىز، دېگەن. ئەمەلىيەتتە، خادىككە ئولتۇرۇپ، ئۇدۇل ماجۇنجاڭنىڭ شتاۋىغا باشلاپ بېرىپ، ماجۇنجاڭنىڭ مەلۇم بىر تۇەنجاڭى بىلەن كۆرۈشتۇرگەن. ئۇ تۇەنجاڭ ئەمەت ئۆمەردىن: «ۋەزىيەتكە قانداق قارايسەن؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ جاۋاب بەرمىگەن، ئاندىن ھېلىقى تۇەنجاڭ: «ھازىر ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر، كومپارتىيە كۈندىن-كۈنگە

كۈچىيىۋاتىدۇ، ئۇنىڭغا بىزدە تەييارلىق بولۇشى كېرەك، بىز ياشلارنى تەشكىللەپ، ئۇلارغا ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بارىمىز، ئاندىن ئۇلارنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىمىز، زۆرۈر تېپىلغاندا ئۇلارنى بىر قوشۇن قىلىپ تەشكىللەيمىز، سەن بۇ ھەربىي مەشققە قاتناشساڭ، كەلگۈسىدە چوڭ ئەمەلدار بولىسەن» دېگەن. بۇ، مىللەتچىلەرنىڭ ھەربىي قوشۇن تەشكىللەشكە كىرىشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

6 - ئاينىك ۋ - كۈنى

مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىقلار بىر تەرەپتىن قوشۇن تەشكىللەشكە تەييارلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن پىتنە-پاسات تارقىتىپ قۇتراتقۇلۇق ھەرىكىتىنى باشلىۋەتتى. بۇگۈن مۇھەممەت ئىمىندىن ماڭا بىر پارچە خەت كەلدى، خەتنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

رەئىس جانابلىرىغا:

مەن ئېھتىرام بىلەن سىزگە شۇنى ئۇقتۇرمەنكى، ئۇرۇمچىدە ياشلارنى ھاقارەتلەيدىغان ۋە ۋەھىمىگە سالىدىغان ئەھۋاللار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە، بولۇپمۇ مەن بىلەن ئازدۇركۆپتۇر مۇناسىۋىتى بار ياشلار، شۇنىڭدەك بىر قىسىم بىتەرەپ ياشلار مېنىڭ ئىدارەمدە خىزمەت قىلىۋاتقىنى ئۈچۈنلا، بۇ ياشلارنىڭ كۈنى ناھايىتى تەس ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.

تەكشۈرۈشۈمدىن قارىغاندا، بۇ ئىشقا يۈسۈپ سەئىدى، ھۇشۇر ئېلى، ئىبراھىم ئۆمەر قاتارلىق كىشىلەر باشلامچىلىق قىلغان ھەمدە كىشىلەرنى ھاقارەتلەيدىغان مەخپىي ۋەرەقىلەرنى تەييارلىغان.

مەن جانابىگىزدىن بۇلارنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنىڭ داۋاملىق يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى تەلەپ قىلىمەن. ئۇنداق بولمايدىكەن، چوقۇم يامان ئاقىۋەت يۈز بېرىدۇ.

مۇھەممەد ئىمىن

مىنگونىڭ 38 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى.

بۇ خەتتىن تەرەققىيپەرۋەر ياشلار بىلەن مىللەتچىلەرگە ئەگىشىۋاتقان ياشلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى، بۇ ئارىلىقتا نۇرغۇن ئىشلار يۈز بەردى. ما بوفاڭ جاڭ جۈجۇڭنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ ئىش غەربىي شىمال رايونىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. مەركىزىي ھۆكۈمەت خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، ئېقىپ كەلگەن بىرەر تال سامانغا تايىنىپ ئۆز جېنىنى قۇتقۇزماقچى بولغان ھاشارەتتەك جان تالاشماقتا ئىدى. ئۇلار ئاخىر ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، مۇسۇلمانلارغا تايىنىپ غەربىي شىمالنى ساقلاپ قېلىش خىيالىدا ما بوفاڭنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ ئىشنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇكى، مەركەز مۇسۇلمانلارنىڭ كۆچىدىن پايدىلانماقچى بولغان بولسىمۇ، ما بوفاڭ مەركەزدىن بىرلىگەن يارەمگە تايىنىپ، ئۆزبېنىڭ مۇسۇلمان دۆلىتىنى قۇرۇش خام خىيالىدا ئىدى. بۇ، مىللەتچىلەرگە تازا ياقتى، شۇڭا ئۇلار مەخپىي تەشكىلات قۇرۇپ، ئامما قۇترىتىش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. ئۇلار يەنە ئوسمان، قالىبەك، جانسۇقان، ھۇشۇر قاساپلارنى كۆچلۈك بىر سەپ قىلىپ ئۇيۇشتۇرۇشقا ئۇرۇنىدى. پەرەز قىلىشىمچە، بۇنىڭ ئىچىدىكى زېكرىيا ئۇلارنى تەشكىللەشتە مۇھىم رول ئوينىغان.

مەن ئەسلىدە يولۋاسنى قۇمۇلدىن چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇنى تەكشۈرۈش ھەيئىتىنىڭ رەئىسلىك سالاھىيىتى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتمىشنى ئويلىغانىدىم. ئۇ كەلگەندىن كېيىن، مۇھەممەت ئىمىن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشتى ھەم ئۇنىڭغا ماڭا بولغان نارازىلىقىنى شىكايەت قىلدى. يولۋاس بىزنى يارىشتۇرۇپ قويۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، مۇھەممەت ئىمىن: «بۇرھان مېنىڭ شەرتىمنى قوبۇل قىلسۇن» دەپ شەرت قويدى، يولۋاس ئۇ شەرتنى ماڭا ئېيتمىدى. پەرەزىمچە، ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچىل تەشۋىقاتىنى چەكلىمەسلىكىمنى تەلەپ قىلسا كېرەك. تەكشۈرۈش ھەيئىتى ئەۋەتىشمۇ توسالغۇغا ئۇچرىدى. ئېھتىمال، بىرسى ماچىڭشاڭ ئارقىلىق ما بوفاڭغا بۇ ئىشنى ئېيتقان بولسا كېرەك. ما بوفاڭ تېلېگرامما ئەۋەتىپ، يولۋاسنى لەنجۇغا چاقىرتىپ كەتتى. 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى يولۋاس لەنجۇغا ماڭدى. ئۇنىڭ كېتىشى بىلەنلا «يولۋاس رەئىس بولىدىكەن، بۇرھان تەخىتتىن چۈشىدىكەن» دېگەنگە ئوخشاش ھەۋەرلەر تارقالدى. ئەكسىيەتچىلەر ۋە مىللەتچىلەر تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى، ئۇلار ماچىڭشاڭ بىلەن تىل بىرىكتۈردى. ئادىلنىڭ باشلامچىلىقىدا يۈزدىن ئارتۇق مىللىي ئەسكەر تۆمۈرچىلىك كارخانىسىدا تەربىيىلەنمەكتە ئىدى. مىللەتچىلەر تەرەپ - تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ، ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ئېلىپ باردى، ئۇلار خۇيزۇلار بىلەن بىرلىشۋېلىپ، ئاتالمىش «مۇسۇلمان دۆلىتى» قورۇش خام خىيالىدا بولدى.

6 ـ ئاينىك 18 ـ كۈنى

پۈتۈن ئائىلەمنى گەنگۈغا ئېلىپ باردىم، ئائىلەمدىكىلەر يازنى شۇ يەردە ئۆتكۈزمەكچى بولدى.

6 ـ ئاينىك 19 ـ كۈنى

بۈگۈن ماكنان كەلدى. ئۇنىڭ قولىدا ئوسمان، قالىمىقان، جانىمقان، خادىۋاڭ، سالىس، زېكرىيا قاتارلىقلارغا قارىتا تەشۇدق ۋەرىقىسى بار ئىدى. ماكنان ئىنتايىن پەخىرلەنگەن ھالدا ماڭا: «تەشۇدق ۋەرەقىسىدىن ئوننى قازاقلارغا تارقىتىۋەتتىم»، دېدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى مېنى گۇمانغا سالدى، ئوسمان بىلەن قالىبەككە قارىتا تەشۇيق ۋەرەقىلىرى مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى تەدبىرلەر ئەمدىلا قوللىنىلىۋاتقاندا، بەزىلەرنىڭ جانىمقان ۋە باشقىلارغا قارىتا تەشۇدق ۋەرەقىسى تارقىتىشى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ بىرەرسى قەستەن ئۇلارنى ھۆكۈمەتتىن بۆلۈپ چىقىش ئۈيۇنىنى ئويناۋاتامدۇ ـ يە؟ قىسقىسى، ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرى بۈگۈنكى كۈندە ھېچقانداق رول ئوينىيالمايدۇ. ئەگەر ئۇنىڭدا ھېچقانداق سۈينەقلىك بولمىدى دېيىلسە، ئۇنى بىر قىسىم قېنى قىزىق ياشلارنىڭ قىلمىشى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل قىلمىش «قېشىنى تۈزەيمەن دەپ كۆزىنى قاردىغۇ قىلىدۇ»، خالاس.

6 ـ ئاينىك 20 ـ كۈنى

بۈگۈن گەنگۈدىن ناھايىتى كەچ قايتىپ كەلدىم.

6 ـ ئاينىك 21 ـ كۈنى

بۈگۈن جانىمقان، خادىۋاڭ، سالىس، زېكرىيا × × × × لار قول قويۇپ يازغان ئەيىبلەش خېتىنى تاپشۇرۇۋالدىم. خەتتە، ئۇيغۇر جاللاتلارنىڭ ئۆلارنى ئۆلتۈرۈشنى قەست قىلغانلىقى، مېنىڭ بۇنى تەكشۈرۈپ تەدبىر قوللىنىشىم تەلەپ قىلىنغانلىكەن. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ بۆلگۈنچىلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان سۈيىقەست. مەن زېكرىيانى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن تەپسىلىي ئەھۋالنى سوردىدىم. مەن ئۇنىڭغا: «سىلەر مۇشۇنداق ھەيۋىگە ئىشىنىمسىلەر؟ ئادەم ئۆلتۈرۈش، بولۇپمۇ قازاقلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئۆلتۈرۈش قوي ئۆلتۈرۈش ئەمەس، ئۇلارنىڭ مۇنداق ھەيۋە قىلىشى سىلەرنىڭ ھۆكۈمەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگىلارغا بۆلگۈنچىلىك سالغانلىق» دېدىم. مەن ئۇلارغا بۇ ئەيىبلەش خېتىدىن يەنە بىر نۇسخىنى جاكۈەن مەھكىمىسى باش شتابىغا تاپشۇرۇشنى تاپىلىدىم. بۇنىڭدا زېكرىيا بىلەن سالىس ئاساسىي رول ئوينىغاتاتتى.

6 ـ ئاينىك 25 ـ كۈنى

بۈگۈن بىز تۇرپانغا باردۇق، كىشىلەر بىزنى ناھايىتى داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى، بۇ يىل تۇرپاندا ئاشلىقتىن ياخشى ھوسۇل ئېلىنغانلىكەن، شۇڭا، كىشىلەرنىڭ روھىي ھالىتى كۆتۈرەڭگۈ ئىكەن.

6 – ئاينىڭ 26 – كۈنى

بىز ئاممىۋى يىغىن ئاچتۇق، مەن ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتى ۋە نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا سۆز قىلدىم. ھاكىم ئابدۇللا ھامۇت قازى مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن مەندىن رۇخسەت ئالدى. مەن ئابدۇللا ئەزىز، شېرىپ ئىسمايىل، قادىر ياسىن، پولات جۈيجاڭ قاتارلىق كىشىلەردىن ۋاقىتلىق مۇۋەققەت ھاكىملىققا مۇۋاپىق بىرىنى سايلاپ چىقىڭلار، دەپ يوليورۇق بەردىم. كەچتە ئۇلار ھەيئەتلەر يىغىنى ئېچىپ، ياسىن جۈيجاڭنى ھاكىملىققا بەلگىلىدى. 2 – ئاينىڭ 27 – كۈنى مەن ياسىنغا ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىشقا بويرۇق بەردىم. ئاندىن كېيىن پىچان ناھىيىسىگە قاراپ يول ئالدىم. سىڭگىم ئىغىزدىن چىقىپ بولغىچە ئىسسىقتا چىدىيالمىدىم، ئاخشىمى پىچانغا يېتىپ بېرىپ مالىياڭجۇننىڭ ئۆيىگە چۈشتۇم، بۇ يەردىكى خەلقمۇ بىزنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالدى.

(«مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار تاللانمىلىرى»دىن ئېلىندى)

ئاتىكەم ھۇيۇپ تەرجىمىسى

جاۋابكار مۇھەررىرى: دىلدار ئىزىز

مېنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىششى جەريانىم ۋە ئۆزۈم قاتناشقان بىر قىسىم ئۇرۇشتىن قىسقىچە ئەسلىمە

ئەخمەتجان

مەن 1942 – يىلى قەشقەردىن غۇلجىغا باردىم. 1943-يىلى 5 – ئايدىن باشلاپ غۇلجىنىڭ ۋەزىيىتى جىددىيلىشىپ كەتتى. گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى كوچىلاردا يېڭى سۆز لەرنى تارقىتىپ يۈرەتتى. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى «ئالتە ئوغرىنى تۇتىمىز، ئۇلارغا ئەگەشكەنلەرنىڭ بېشىنى يانجىپ تاشلايمىز» دەيتتى. ئۇلار قورقۇنچلارنى «ئالتە ئوغرى»، «باندىت»، «بۇلاڭچى» دەپ ئاتايتتى. ساقچى ئىشپىيونلىرى ئۆيمۇ ئۆي تىمىسقىلاپ، تىڭ – تىڭلاپ يۈرەتتى. باۋجاڭ، جىنجاڭلار كېچە – كۈندۈز توپۇس تەكشۈرۈپ، «گۇمانلىق ئادەملەر» نى تۇتۇپ كېتەتتى. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى يەنە، ئۇرۇش تەييارلىقىنى باھانە قىلىپ، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇزۇپ، دەل – دەرەخلىرىنى كېسىپ تاشلىدى؛ ھەر بىر ئائىلىگە قوم خالتىسى تەييارلاشنى ئالۋان قىلىپ يوكلىدى. پۇقرالارنى ئاكوپ

قىزىشقا ۋە مۇداپىئە ئىستىكامى ياساشقا مەجبۇرلىدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىر تەرەپتىن نىلقا پارتىزانلىرىنى قورشاپ يوقىتىش پىلانىنى تۈزۈپ، يوشۇرۇن ھەربىي كۈچ ئىپلىپ بارسا، يەنە بىر تەرەپتىن غۇلجىدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى نىلقىغا يۆتكىدى. نىلقا پارتىزانلىرى بۇ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، دۈشمەننىڭ غۇلجا شەھىرىدىكى مۇداپىئەسىنىڭ ئاجىزلاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئاتلىق ئەترىتىنى تاغ ئارىسىدىكى يېقىن يول بىلەن غۇلجا شەھىرىگە مەخپىي يۆتكىدى. 1944 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئەتىگەندە، ئاتلىق پارتىزانلار بىرقانچە كىچىك ئەترەتكە بۆلۈنۈپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىي، غەربىي ۋە شىمالىدىن شەھەرگە بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلدى. شۇ چاغدا گومىنداڭ غۇلجا مۇداپىئەسىدىكى ئەسكىرىي كۈچى 800 دەك (بىر باتالىيوندىن ئارتۇق) بولۇپ، قۇراللىرى خىل ۋە مۇنتىزىم ئىدى. ئۇلار ۋالىي مەھكىمىسى، ئىلايەتلىك باش ساقچى ئىدارىسى، ئىلىكتر ئىستانسىسى، ھەربىي گازارما ۋە ئايرودروم قاتارلىق جايلارنى ساقلايتتى. قورال ۋە تاياق - توقماق بىلەن قوراللانغان مىڭدەك پارتىزانلار بىر تەرەپتىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى جەڭ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشكە ئاتلىنىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

شۇ كۈنلەردە مەن شاگىرت بولۇپ ئىشلەۋاتقان تۇماقچى ئۇستامنىڭ ئۆيىنىڭ يېنىدا كىچىك بىر مەسچىت بولۇپ، مەسچىتنىڭ ئۈدۈلىدىكى دوقمۇشتا كىچىك موزدۇزلۇق دۇكىنى بار ئىدى. شۇ مەھەللىدىكى بىر تۇركۇم ياشلار ھەر كۈنى بوش ۋاقتىمىز بولسىلا شۇ موزدۇزلۇق دۇكىنىغا يىغىلىپ، كۆرگەن

ۋە ئاڭلىغانلىرىمىزنى سۆزلىشىپ ئولتۇرۇشاتتۇق. بەزىدە تاسادىپىي تېپىۋالغان تەشۋىقات ۋەرەقىلىرىنى يوشۇرۇن ئوقۇيتتۇق. بۇ موزدۇزلۇق دۇكىنى بىزنىڭ يوشۇرۇن پىكىرلىشىدىغان، يېڭىچە ئاڭ - پىكىرلەرنى قوبۇل قىلىدىغان ئورنىمىز ئىدى. 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ بىر كۈنى بىر توپ ياشلار موزدۇزخانىدا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتۇق، كۈلرەڭ ھەربىي فورما كىيگەن، قولىدا «سانبا» مىلتىق (ياپون مىلتىقى) بار بىر گومىنداڭ چېرىكى توساتتىن كىرىپ كەلدى. بىز ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالدۇق، موزدۇزخانا جىم - جىتلىققا چۆمدى. ئارىمىزدىكى 22 ياشلىق ئابدۇكېرىم ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ھېلىقى گومىنداڭ ئەسكىرىگە يولۇاستەك ئېتىلدى - دە، ئۇنى كەينى تەرەپتىن قۇچاقلاپ بېسىۋالدى. بىر قولىدا ئۇنىڭ قورالىنى قاتتىق قامالىلاپ، يەنە بىر قولىدا ئۇنى بوغۇپ ئېلىشتى. گومىنداڭ ئەسكىرى قونجىدىن خەنجەر ئېلىپ ئابدۇكېرىمنىڭ بېشىغا ئۇردى. بۇنى كۆرۈپ، ئابلىزخان دېگەن قاسساپ پالتىسىنى كۆتۈرۈپ ئوقتەك ئېتىلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن، ھېلىقى گومىنداڭ ئەسكىرى قېچىپ چىقىپ كەتتى. ئابلىزخان قاسساپنىڭ ھەربىكەتلەندۈرۈشى بىلەن، يارىدار بولغان ئابدۇكېرىمنى يۆلەپ، غۇلجا تېرە زاۋۇتىنىڭ يېنىدىكى قورۇغا باردۇق. بۇ جاي پارتىزانلارنىڭ شتابى بولۇپ، پارتىزان بولۇشقا ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ كىرىپ - چىقىۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. بىزمۇ كىرىپ ئۆزىمىزنى مەلۇم قىلدۇق. شۇ چاغدا ئۆي ئىچىدىن كالتە ئاق جۇۋا كىيگەن، ئېگىز يويلۇق بىر رۇس كىشى چىقىپ كەلدى. كىشىلەر ئۇنى ئالېكساندىر دەپ ئاتىشىدىكەن. ئابلىزخان قاسساپ ئۆزى بىلىدىغان ئازراق رۇسچە سۆز بىلەن بىزنىڭ كىملىشتىكى مۇددىئا-يىمىزنى چۈشەندۈردى. ئالېكساندىر بىزنى ئىبراھىمجان دېگەن

كىشىنگە تونۇشتۇردى. ئۇ كىشى بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى ۋە نەسرۇللا باينىڭ كوچىسىدىكى زەمبىرەك - مىنامىيوت ئەترىتىگە تونۇشتۇرۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن، بىز ئۆز ئارزۇلىرىمىز بويىچە، ئۇكسەك كۆرەشكە ئاتلاندۇق.

1944 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيىلەردىكى خەلقلەر تەرەپ - تەرەپتىن قوزغىلىپ، پارتىزان ئەترەتلىرىنى قۇرۇپ، قوراللىق كۆرەشنى كەڭ قانات يايدۇرۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، سۇيدۇڭ ۋە قورغاس قاتارلىق جايلار ئارقا - ئارقىدىن ئازاد قىلىندى. 25 - نويابىر كۈنى سۇيدۇڭ كۆرەدىكى دۇشمەنلەر قاتتىق مۇھاسىرىدە قېلىپ، ئاخىر شەرتسىز تەسلىم بولدى. قورال تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسەتكەن بىرقىسىم گومىنداڭ ئەسكەرلىرى چاپچال تەرەپكە قېچىپ، بارغانلا يېرىدە خەلقنى بۇلاپ - تالىغانلىقى ئۈچۈن، يەرلىك پارتىزانلار تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئۇزاققا قالماي، غۇلجا شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ناھىيىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئازاد قىلىندى.

بىز ھەرەمباغنى ئازاد قىلغان كۈنى ئۇ يەردە ئاجايىپ دەھشەتلىك ئىشلار يۈز بەرگەنلىكىنى كۆردۇق: ھەرەمباغ ھەربىي گازارمىسىنىڭ كەڭ ھويلىسىدىكى تاملار ۋە دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى قانغا بويالغان بولۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان كىشىلەرنى قولىدىن دەرەخكە مىخلاپ، ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈپ قاچقانىكەن. ھەرەمباغ ئۆيلىرىنىڭ ھەممە تاملىرى تۆت تەرەپتىن تېشىلگەن، مەھەللىنىڭ بېشىدىكى ئۆيدىن كىرسە ئاخىرىدىن چىقىپ كەتكىلى بولىدىكەن. مەن سەپداشلىرىم بىلەن بىللە بۇ سىرلىق تۆشۈك لەردىن ئۆتۈپ، ھەرەمباغنىڭ كەينى تەرىپىدىكى زاراتگاھلىققا يېتىپ بېرىشىمغا، دۇشمەنلىنىڭ بىر پاي ئوقى تۈيۈقسىز

كېلىپ سول يانپىشىمغا تەگدى. ئەتىسى مەن ئۆزۈمنى غۇلجا شەھىرىدىكى دوستلۇق دوختۇرخانىسىنىڭ بالىنتىسىدا كۆردۈم. سول يانپىشىمدىكى سۆڭىكىمىز زەخىملەنگەنىكەن. بالىنىستتا يېتىپ داۋالاندىم.

سول يانپىشىم ساقايغاندىن كېيىن، 1945 - يىلى 5 - ئايدا ئۆزۈمنىڭ تەلىپى ۋە يۇقىرىنىڭ تەقسىماتى بويىچە، باشقا بىرقانچە يولداشلار بىلەن بىللە ئالدىنقى سەپ 2 - پىيادە پولكىغا ئەۋەتىلىپ، جەڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتىم. جەڭ ئۇرۇشى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئۇرۇشى تارىخىدا ئەڭ شىددەتلىك ۋە تىللاردا داستان بولاخىدەك ئۇرۇشلاردىن بىرى بولدى. جەڭدىكى گومىنداڭ قىسىملىرى نەچچە يۈزلىگەن پوتەي ۋە تاشتىن خىلمۇ خىل ئىستىھكاملارنى ياسىغاندىن تاشقىرى، ئامېرىكا قوراللىرى بىلەن قوراللانغان ئون مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچنى توپلىغان ئىكەن. جەڭ ئۇرۇشىدا گېنېرال ئىسھاقبېك قوشۇمچە كوماندىرلىقنى ئۇستىگە ئالدى. شىخونى ئازاد قىلىش ئۇرۇشى باشلىنىش بىلەن، جەڭ ناھىيە بازىرى شەرق، غەرب، شىمال تەرەپلەردىن مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، دۇشمەن پۈتۈنلەي ئىسكەنجە ئىچىدە قالدۇرۇلدى. تېكەس 1 - ئاتلىق پولك ئاچال داۋىنىغا، غۇلجا «ئازاد» نىشانلىق 2 - پىيادە پولك (مەن تۇرۇۋاتقان پولك) ۋە زەمبىرەكچىلەر باتالىئونى داخىيا ئىزىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ 4 - زاپاس پولك، خۇيزۇ ئاتلىق باتالىئونى ۋە شىبە ئاتلىق ئىسكادىرونى قاتارلىق قىسىملار زاپاس ئەترەت ھېسابىدا سەنتەيدە تۇرغۇزۇلدى.

بىز جەڭگا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، مۇھىم ستراتېگىيىلىك جاي باناخۇنى ئىشغال قىلدۇق. جەڭ ئۇرۇشىدا

بىزنىڭ قىسىملىرىمىز ئاجايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ شىبە ئاتلىق باتالىئونى بىلەن مۇڭغۇل ئاتلىق باتالىئونى تاڭدىخا ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىپ قالدۇرىغىدەك روللارنى ئويىنىدى. شۇڭە ئاتلىق باتالىئونى ئاخىردا دۇشمەن بىلەن قۇچاقلاشما جەڭ قىلدى، جەڭچىلەرنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ جاسارىتى ناھايىتى ئۇستۇن بولدى. شۇ قېتىمقى جەڭدە نۇرغۇن شىبە جەڭچىلەر شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى. ئۇلار ئاخىرقى نەپسىگە قەدەر قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، بەلگىلەنگەن نىشاننى ئىگىلىمەي قويمىدى. ئۇلارنىڭ باتۇرانە ئىش - ھەرىكەتلىرى قىسمىدىكى، ھەتتا پۈتۈن مىللىي ئارمىيىدىكى بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەرگە زور ئىلھام بولدى.

باجاخۇنى ئىشغال قىلىش جېڭىدە، بىزنىڭ غۇلجا «ئازادلىق» 2 - پىيادە پولكىمىز ھەر تەرەپتىن، خۇيزۇ ئاتلىق باتالىيونى غەربىي شىمال تەرەپتىن، شىبە ئاتلىق باتالىئونى شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. دۇشمەن بىزنىڭ ئىلگىرىلىشىمىزنى پۈتۈن كۈچى بىلەن توسۇپ، بىزنى خېلى زور چىقىم-غا ئۇچراتتى. بىزنىڭ پولكىمىز پارتلىتىش ئەترىتىنى چىقاردى. ئۇلار دۇشمەنىنىڭ يامغۇردەك ياغدۇرۇۋاتقان ئوقىغا قارىماي، دۇشمەن ئاكوپىغا قاراپ باتۇرلۇق بىلەن ئېتىلدى. زىغرو للانادىروپ*، تاھىروپ قاتارلىق ئەزىمەتلەر دۇشمەن ئاكوپىلىرىنى باتۇرلۇق بىلەن پارتلىتىپ، جەڭ غەلىبىسىگە يول ئېچىپ بەردى. جەڭنى قورشاپ تۇرغان قىسىملىرىمىز زەمبىرەكچى قىسىم ۋە ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىنىڭ زىچ ماسلىشىشى بىلەن شىددەتلىك جەڭ ئېلىپ بېرىپ، جەڭنى تولۇق ئازاد قىلدى. 1945 - يىلى

* كۆرەش قەھرىمانى زىغرو للا نادىروپ ئازادلىقتىن كېيىن مەملىكەتلىك كۆرەش قەھرىمانى بولغان. كېيىن ۋاپات بولۇپ كەتتى.

8 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئېلىپ بېرىلغان جەڭدىن كېيىن، جەڭ، شىخو ناھىيىلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئازات قىلىندى. بىر قىسىم دۇشمەن تەسلىم بولدى. جەڭدىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ قونامدانى گوچى ئەسىرگە ئېلىندى. دۇشمەننىڭ ئونلىغان زەمبىرەك، كۆپلىگەن قورال - ياراق ۋە ئوق - دورىلىرى غەنىمەت ئېلىندى. ئەسىرگە چۈشكەن بىرقانچە يۈز ئادەم جەڭ ناھىيىلىك ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. بىزنىڭ پولكىمىز دۇشمەن قىسىملىرىنى داۋاملىق ئىز بېسىپ قوغلاپ ماڭدى. ئوتتۇرا فرونتتىكى ھۇجۇمچى قىسىملىرىمىز يەنىسخەي، ساۋەن ئەتراپىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، دەم ئېلىشقا توختاپ قىسمىنى رەتكە سالدى؛ ئاندىن داۋاملىق يۇرۇش قىلىپ، شىخەنزە، ئالاۋسۇ، كونا ساۋەنلەردىن ئۆتۈپ، ماناس دەرياسىنىڭ غەربىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. قىسىملىرىمىز بۇيرۇقتا بىنائەن ماناس دەرياسى بويىدا توختىتىلغانلىقتىن، ئاللىقاچان قېچىپ يىراقلاپ كەتكەن دۇشمەن قىسىملىرى قايتىپ كېلىپ، ماناسقا ئورۇنلىشىشقا باشلىدى. ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى ۋە مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى ئوتتۇرا يۆنىلىش تەركىبىدىكى ھەر مىللەت ئوغۇل - قىزلىرىنى باتۇرلۇق مېدالى بىلەن، كوللېكتىپ قەھرىمان بولغان بىر قانچە ئورۇنلارنى ئوردىنلار بىلەن مۇكاپاتلىدى. شۇ قاتاردا بىزنىڭ غۇلجا «ئازاد» نىشانلىق 2 - پىيادە پولكىمىزغا 1 - دەرىجىلىك «ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن كۈرەش» ئوردىنى بېرىلىپ، ئوردىن پولك بايرىقىغا قادالدى. قىسىم بويىچە جەمئىي 50 تىن ئارتۇق كوماندىر - جەڭچى «ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن كۈرەش» ئوردىنى ۋە «باتۇرلۇق»، «ساداقەتلىك»، پىدا-

ئىلىق» مبدالىرى بىلەن مۇكاپاتلاندى. شۇ قاتاردا مەنمۇ «باتۇرلۇق» ھەم «پىدائىلىق» مبدالىرى بىلەن مۇكاپاتلاندىم. شان - شەرەپ ماڭا كۆپ غەيرەت ۋە شىجائەت ئىلىپ كەلدى. بۇ، مېنىڭ كېيىنكى كۆرەش ھاياتىم ئۈچۈن كۆپ مەدەت بولدى.

(ئاپتورى: شىنجاڭ ھەربىي رايونىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: دىلدار ئېزىز

ھاياتىمدا كۆرگەن - بىلگەنلىرىمدىن

ئەسلىمە

ياقۇت يۇنۇس (مىرسىيت قىزى)

(1)

مەن ئاددىي بىر ماتارىپچى بولساممۇ، ئۆمرۈمدە ئاجايىپ قىسمەتلەرنى بېشىمدىن كەچۈردۈم. بۇلارنى ئەسلەپ خاتىرىگە ئىلىش مەلۇم ماتېرىياللىق رولىنى ئويناردەپ ئويلاپ، ئۆمرۈمدە كۆرگەن - بىلگەنلىرىمنىڭ بىر قىسمىنى ئەسلىمە قىلىپ يېزىپ چىقتىم. پايدىلىنىشقا ئەرزىپ قالار.

مەن قەشقەر ۋىلايىتى كونا شەھەر ناھىيىسى قورغان يېزىسىنىڭ بەشكېرەم - قازىرىق بەگلىكى يۇقىرى قازىرىق كەنتىدە بىر كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە 1925 - يىلى 3 - ئايدا تۇغۇلغان. ئەقلىمگە كەلسەم، ئائىلىمىزدە جەمئىي 10 جان بار ئىكەن، مەن سەككىز بالىنىڭ كەنجىسى ئىكەنمەن.

ئاتا - بوۋىلىرىمىز بەگلەر ئەۋلادى، باي ۋە ئوقۇمۇشلۇق جەمەتتىن بولسىمۇ، لېكىن دادىمىزنىڭ زامانىغا كەلگەندە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئائىلىمىزنىڭ ئېقتىسادىي

زاۋاللىقا قاراپ يۈز تۇتقانىكەن. ئائىلە يۈكىمىزنىڭ ئېغىرلىقى، ئىقتىسادىي كىرىمنىڭ تۆۋەنلىكى تۇپەيلىدىن، دادام مىرسىيىت ئاخۇن ئوتتۇرا ياشقا بارمايلا، چۆچۈرىمەك سەككىز بالىسىنى، جۈملىدىن ئەمدى ئوچ ئايلىق بولغان مېنى قالدۇرۇپ، بىزدىن مەڭگۈ ئايرىلغانىكەن.

دېھقانچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن ئائىلىمىزنىڭ يۈكى ئانام بۈۋى رابىيخان ۋە قولى ئەمدىلا ئىشقا تەگكەن ئاكىلىرىمىزنىڭ زىممىسىگە چۈشۈپتۇ. بىز شۇ قاباھەتلىك جەمئىيەتتە ھاياتىمىزنى قىينىچىلىق ئىچىدە داۋام ئەتكۈزگەن ئىكەنمىز. ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك دېگەندەك، نامراتلىق دەستىدىن بولسا كېرەك، ئائىلە ئىشلىرىمىزنى يەڭگىللەشتۈرۈۋاتقان چوڭ ئاكام قازا قىلدى، بەش ياشقا كىرگەن ۋاقتىمدا، مېھرىبان ئانامۇ بىزنى ئازاب دېڭىزىغا قالدۇرۇپ ھەم مەڭگۈلۈك يېتىملىك ئوچىقىغا تاشلاپ، ئۇ دۇنياغا كېتىپ قالدى. ئاتا - ئانىمىز ۋە چوڭ ئاكىمىزدىن ئايرىلىش پۈتۈن ئائىلىمىزگە ئېغىر مۇسىبەت، ئازاب - ئوقۇبەت ۋە دەرد - ئەلەم ئېلىپ كەلدى. بىز يېتىم بالىلار نېمە قىلارىمىزنى بىلەلمەي، بېشىمىز تاشتەك قاتتىق، كۆڭلىمىز ئىنتايىن بىئارام بولدى، بەزى چاغلاردا زار - زار يىغا ئاۋازىمىز پۈتۈن ئائىلىمىزنى بىر ئالاتتى.

ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار دېگەندەك، ئائىلىمىزدىكىلەر ھاياتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىركىشىشكە باشلىدۇق. ئۇرۇق - تۇغقانلار، قولۇم - قوشنىلارنىڭ مەنۇي جەھەتتە يار يۆلەكتە بولۇشى بىلەن، ھەممىمىز ئاتا - ئانىمىز بار چاغدىكىدەكلا ئۆملۈكنى ساقلىدۇق، ئاكىمىز يۇنۇس ئاخۇن بىزگە ئاتىدارچىلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى. ئائىلىمىزنىڭ ئون مودىن ئارتۇق يېرى بار ئىدى. بۇنچىلىك يەر يۇرتىمىز ئۈچۈن

ئېيتقاندا، خېلى كۆپ ھېسابلىناتتى. بىز يەتتە بالا تىرىشىپ - تىرمىشىپ دېھقانچىلىق قىلىپ، ئوزۇقلۇقىمىزنى ھەل قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ ئېغىر غەللە - پارىنقىنى تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۇستىمىزگە ئالدۇق. كەمبەغەلنىڭ بالىسى ئىشقا بۇرۇن پاراپتۇ دېگەندەك، مەن يەتتە ياشقا كىرگەندىن باشلاپلا ئائىلىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا يارەملەشتىم، يەنى ئېشەك ھەيدەش، ئېتىزغا سۇ ئاچقاندا ئېچىق ساقلاش، خامان ساقلاش، خامان تەپكەندە ئۇلاغ ھەيدەش، ئوتۇن - چاۋار تېرىش، باشاق تېرىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلدىم. بۇلار مېنىڭ ياش قەلبىمدە ئەمگەكنى ياخشى كۆرۈش، نامراتلارغا خەير - خاھلىق قىلىش، تىرىشچانلىق، ئاددىي - سادىدىلىق، چوڭلارنى ھۆرمەت قىلىشتەك ھېسسىياتنى شەكىللەندۈردى. بۇ ھېسسىيات كېيىنكى ھاياتىمغا ناھايىتى زور ئىلھاملاندۇرغۇچ مەنۇي كۈچ بەخش ئەتتى.

يۇنۇس ئاخۇن ئاكامنىڭ باشچىلىقىدا ئائىلە بويىچە ناھايىتى زور تىرىشچانلىق كۆرسەتسەكمۇ، تۇرمۇشىمىز يەنىلا نامراتلىق ئىچىدە ئۆتەتتى. چۈنكى، بىز ئاتا - ئانىسىز، تۆۋرۈكى يوق، يېتىم بالىلار بولغاچقا، ئۇ چاغلاردا دېھقانچىلىقتىلا تايىنىپ چەكلىك يەر بىلەن بېيىغلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھۆكۈمەتتىن ئالىدىغان غەللە - پاراق ۋە باشقا ئالۋان ياساقلار ئېغىر ئىدى. شۇڭا، ئوزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن ئۆزىمىزنى تەمىنلىگەندىن باشقا، كىيىم - كېچەك، گۆش - ياغ، چىراغ يېغى، سوپۇن، سەرەڭگە قاتارلىقلارغا كېتىدىغان خىراجەتلەردىن قېسىلاتتۇق. بۇنى ئاكام يۇنۇس ئاخۇن ئائىلە ئىشىدىن قولى بوشىغاندا، بايلارغا مەدىكار ئىشلەپ، پۇل تېپىپ ھەل قىلاتتى. يەتتە جانلىق ئائىلىنى بېقىشقا ئامالسىز قالغان

ئاكام مش - مش گەپلەرنىڭ قىزىقتۇرۇشى بىلەن ئۇرۇمچىگە چىقىپ پۇل تېپىپ كېلىش قارارىغا كېلىپ قالدى. بۇ خەۋەر- دىن ئائىلىمىز بىر تۇرۇپ خۇشاللانساق، بىر تۇرۇپ قاتتىق قايغۇردۇق. تۇرمۇشنىڭ قاتتىقچىلىقى ئاخىر ئاكامنى جاپالىق يىراق سەپەرگە ئاتلاندۇردى... لېكىن، بىر يىلدىن كېيىن ئاكام يۇرتىمىزغا سالامەت قايتىپكەلدى. ئۇ، 60 نەچچە كۈن پىيادە ۋە ئېشەكلىك يول مېڭىپ، مىڭبىر جاپادا ئۇرۇمچىگە بېرىپ، مەدىكارچىلىق قىلغان بولسىمۇ، كۆپ پۇل تاپالماپتۇ. ئاخىر يېتىم ئۇكىلىرىنى ئويلاپ، قايتىپ كەپتۇ.

تېجەشلىك بىلەن ئۆي تۇتۇپ، ئوزۇقلۇقلارنى تېجەپ يەپ، ئاددىي - سادىدا كىيىنىپ، چوڭلاردىن ئاشقان كىيىمنى كىچىكلەر تۇزەشتۇرۇپ كىيىپ، بىر كىيىمنى تىشتا قىشلىقىقا، يازدا يازلىققا ئايلاندۇرۇپ كىيىپ، سوغۇقلاردا تالا - تېزگە كۆپ چىقماي دېگۈدەك تۇرمۇش كەچۈردۇق. ھالىمىز ئۆزىمىزگە گۈلدەك ئۆتۈۋاتقاندەك بىلىنەتتى. ئائىلە ئىقتىسادىمىزنىڭ بىردىنبىر تۈۋرۈكى يەر بولۇپ، يەر ئەترابى ۋە ھويلا - ئارامىلاردا بىرقانچە يۈز تۇپ دەل - دەرەخلىرىمىز، ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان بىر يۈرۈش ئۆيىمىز بار ئىدى. شۇنىڭغا يارىشا ھالىلىق تۇرمۇشنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدىغان بىر نەچچە ئېشەك، بىرقانچە قوي، بىرقانچە 10 پارچە كېگىز، قازان - جۇمبۇل، ئاپتۇۋا - چىلاپچا، بىرقانچە جۇپ چىنە، ھىجىر تاۋاق، ساپال قاچا - قۇچا، ياغاچ تەكنە، ئۈرىك، ياغاچ قوشۇقلار بار ئىدى. ياغ - گۆش ۋە قورۇما تاماقلارنى ئاز ئىستېمال قىلىپ، چامغۇر، سەۋزە، تۇرۇپ، كاۋا ۋە باشقا مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇزلارنى كۆپرەك ئىستېمال قىلاتتۇق. ئاق - قارا ئاشلىقلارنى تەك نىسبەتتە ئىشلەتتۇق، بەلكى بەزىدە قارا ئاشلىقلارنى كۆپرەك

يەيشتۇق.

يۇرتتا بايلار بىلەن نامراتلارنىڭ تۇرمۇشىدا پەرق چوڭ ئىدى. بايلار شورپا، پولۇ، سۈت - قايماق، مانتۇ - شامسۇ، قاتارلىقلارنى كۆپ ئىستېمال قىلاتتى.. نامراتلار كۆمەچ، سۈيۇقئاش، يارمائاش، چۆپ قاتارلىقلارنى كۆپرەك ئىستېمال قىلاتتى. بايلارنىڭ ئۆيىدە ئات - مەپە، گىلەم - شىرداق، تاۋار يوتقان - كۆرپە، مىس ئاپتووا - چىلاپچا، مىس جۇمبۇل، مىس چۆگۈن، مىس لېگەن، چىنە - قاچىلار ئىشلىتىلەتتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى ئازادە، كەڭ - كۇشادە، ھەشەمەتلىك ئىدى. نامراتلارنىڭ ئۆيلىرى تولىمۇ ئاددىي ئىدى: كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلىرى ھەمزەك، خام (ماتا)، سەرگەز، چەكمەن، بەك ئېسىللىرى شاتۇا، بەقسەم قاتارلىقلاردىن ئىدى. بايلارنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، يامبۇ، ئۇنچە - مەرۋايىتلىرى بولاتتى. شۇڭا، بايلا ئۆزلىرىنى بەكمۇ چوڭ تۇتاتتى، تۇرمۇش سەۋىيىسى ھاللىقتىن يۇقىرى ئائىلەرنىڭ ئايالىرى ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن بىلەيزۈك، زىرە، ھالقا، بۇلاپكا، ئۇزۈك قاتارلىق بېزەكلەرنى تاقايتتى، ئالتۇندىن چىش سالدۇراتتى. يۇرتتا زەرگەر، موزدۇز، ياغاچچى، بويياقچى، باپكار، تۆمۇرچى، كۇلالچى، تاغارچى (پالاس- تاغار توقۇغۇچىلار)، تامچى، نەققاش، دوپپىچى، تۇماقچى، جۇۋازچى، تۆگمەنچى، قاسساپ، كۆكتاتچى، باغۋەن، ئۇلاقچى (كۆچەت ئۇللىغۇچى) قاتارلىقلار بار ئىدى. مەھەللە دائىرىسىدە نان، سامسا، مانتا، ئېتىپ سېتىش، مېۋە، قوغۇن - تاۋۇزلارنى سېتىش ئادەت قىلىنمىغان، مۇبادا شۇنداق ئىش بولۇپ قالسا، ئۇلارنىڭ كەينىدە سۆز - چۆچەك بولۇپ كېتەتتى.

بايلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكى، ئاشلىقلىرى ئېشىپ - تېشىپ تۇراتتى. كەمبەغەللەرنىڭ يېمەك - ئىچمىكى تۆگەپ

كەتسە، زىرائەت ئۇرۇقلۇقىنى يەپ قويۇپ، ئەتىيازدا دېھقانچە لىق قىلىشقا ئامالسىز قالاتتى. شۇنىڭ بىلەن ،ئۇلار بايلار- دىن كۆزدە يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن قايتۇرۇش ھېسابىغا ئاشلىق قەرز ئالاتتى. بۇندىقا ھالغا چۈشۈپ قالغان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى كۆپ چاغلاردا بەكمۇ قىيىنچىلىق ئىچىدە قالاتتى. كەمبەغەللەر مال - مۈلۈكلىرىنى رەنىگە قويۇش ئۈسۈلى بىلەنمۇ قىيىنچىلىق ئۆتكىلىدىن ئۆتۈۋېلىشنى كۆزلەيتتى.

چوڭ ئاكامنىڭ ئۆيلىنىشى، يەنە بىر ئاكامنىڭ ئۆي ئايرىپ چىقىپ كېتىشى، ئاچلىرىمنىڭ ياتلىق بولۇپ چىقىپ كېتىشى بىلەن، ئائىلىمىزنىڭ يۈكى زور دەرىجىدە يەڭگىللەپ، تۇرمۇش سەۋىيىمىز بارا - بارا ياخشىلىنىپ قالدى.

2

يۇرتىمىز قەشقەر شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 6 - 7 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئاساسەن شەھەرگە يېقىن يېزا ھېسابلىناتتى. يۇرتىمىز بىلەن شەھەرنىڭ ئارىلىقىدىكى ئوتتۇرا يولغا ئاڭلىق ئاپئاق خوجا مازىرى جايلاشقان، غەربىي شىمالىدىن بىرقانچە كېلومېتر كېلىدىغان جايغا مەشھۇر «قاراخان پادىشاھىم مازىرى»، ئاياغ تەرىپىدىن بىر قانچە كىلومېتر كېلىدىغان جايغا «ئوسمان بۇغراخان مازىرى»، يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسىغا «سەنجىرمازى خوجام مازىرى»* جايلاشقان. بۇ ئەھۋال ئۇ يەردە ئىسلام دىنىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان فېئودالىلىق تۈزۈم، ئەرلىك ھاكىمىيەت ۋە قويۇق دىنىي ئېتىقادلارنىڭ

*قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۆلىمانىڭ مازىرى دەپ قارىلىدۇ.

تەسىرى تۈپەيلىدىن، يۇرتىمىزدا ئايالىلارنىڭ ئورنى تولىمۇ تۆۋەن ئىدى. ئۇلار روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە ھەمىشە كەمسىتىلەتتى. مەسىلەن، قىز پەرزەنتىنىڭ تۇغۇلۇشى كەمبەغەلچىلىكنىڭ بېشارىتى دېيىلىپ، قىزى كۆپ كىشىلەر غەمگە پاتاتتى (ئوغۇللۇق كىشىلەر خۇشال يۈرەتتى). قىزلار بالاغەتكە يەتكەندە يۈزىگە چۈمپەل سالاتتى. بۇلار «رۇپاش»، «مەستۇرە» دەپ ئاتىلاتتى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ يالاڭباش ياكى يالاڭئاياغ يۈرۈشىگە پەقەت رۇخسەت قىلىنمايتتى.

قىزلار بالاغەتكە يەتكەندە ئاتا - ئانىلار غەمگە پاتاتتى. بەزىلەر «قىز بالا دېگەن بىر تەڭنە پوق»دېگەن خۇراپىي گەپلەرنى قىلىشىپ، «بىر قىزنى تالاقلىق قىلالىسا چوڭ ساۋاپىنى ئالىدۇ، شۇ ئاتا ھەرەمگە بارغان بىلەن تەڭ ساۋاب تاپىدۇ» دېيىشەتتى. قىز-چوكانلارنىڭ بىرەر يېگىتنى ياقتۇرۇپ قېلىشىدىن ئېغىز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، بالاغەتكە يەتكەن يېگىت - قىزلارنىڭ خىلۋەت جايلاردا پاراڭلىشىپ تۇرۇشى تولىمۇ غەلىتە ئىش ھېسابلىناتتى، مۇنداق ئىش جامائەتكە مەلۇم بولوپ قالسا، سۆز - چۆچەكنىڭ ئايغىنى يېغىشتۇرۇۋېلىش تەسكە چۈشەتتى. مۇھەببەت ئىشقىغا گىرىپتار بولغانلار ئۆز ئىچىدىلا بۇرۇختۇرما بولۇپ، كۆيۈپ - پىشىپ ئۆتۈپ كېتەتتى. بەزىدە بۇنداقلارنىڭ ئارزۇسى مۇۋاپىق يول بىلەن ئاندا-ساندا ئەمەلگە ئېشىپمۇ قالاتتى.

توي قىلىش ئۇچۇن ئاۋۋال ئوغۇل تەرەپ ئېغىز ئاچاتتى، يەنى ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى ياقتۇرسىلا تويغا تەرەددۇت قىلىناتتى. ئوغۇل - قىزلارنىڭ ئەركىن مۇھەببىتى دېگەن يوق گەپ ئىدى. قىز تەرەپ قوشۇلسۇن -قوشۇلمىسۇن، ئالدى بىلەن ئەلچىلەرنى ياخشى كۈتۈۋېلىشى شەرت ئىدى. بولمىسا، يۇرت ئىچىدە سۆز - چۆچەك تارقىلىپ، قىزنىڭ ياتلىق بولۇشىغا پۈتۈ

لىكاشاك پەيدا بولۇپ قالاتتى. ئەلچىگە ماقۇل ياكى ياتلىق جاۋابىنى بېرىش ھوقۇقى ئاساسەن دادىدا بولاتتى. ئاياللار- دىن ئاندا - ساندا مەسلىھەت سورىلاتتى. تويى بۇلغۇچى قىزدىن ئومۇمەن رازىلىق ئېلىنمايتتى.

تويلىشىش تۇغقانلار، دوستلار (ئۇلپەتلەر)، يۇرتداشلار تەرتىپى بويىچە كېلەتتى، يەنە تەبىقىچىلىك كۆز قارىشى بويىچىمۇ بولاتتى، يەنى بايلار بىلەن بايلار، كەمبەغەللەر بىلەن كەمبەغەل- لەر قۇدا - باجا بولۇشاتتى. دىنىي كۆز قاراش بويىچە، ئوغۇللار 12 ياش، قىزلار 9 ياشتا بالاغەتكە يېتىدۇ دەپ قارىلىپ، توي قىلىشقا تەرەددۇت قىلىناتتى. ئەمما، شۇ ياشتىكى ئوغۇل-قىزلار- نىڭ بېشىنى بىر-بىرىگە چېتىپ قويۇش ناھايىتى ئاز كۆرۈلەتتى. بولغان تەقدىردىمۇ، بۇنداق ياشتىكى بالىلار بىر ئۆيدە بىر مەزگىل ئۆزىنىڭ بالىلىق چاغلىرىنى ئۆتكۈزۈشەتتى. بەزى ھاللار- دا مۇشۇ ياشتىكى بەزى قىزلار يېشى خېلى چوڭ ئەرلەرگە ياتلىق قىلىنىپ، ئۇنىڭدىن ياماق ئاقۇەتلەر كېلىپ چىقاتتى. قاباھەتلىك كونا جەمئىيەتتە مۇنداق ئىشلارنىڭ ھېچقانداق سۈرۈشتۈرگۈچىسى بولمايلا قالماستىن، بەلكى كېلىپ چىققان ياماق ئاقۇەتلەردىنمۇ ساۋاق ئېلىنمايتتى. ئوغۇل - قىزلار بالاغەتكە يېتىشى بىلەن، ئۇلارنىڭ پەرزەنتى ئادا قىلىش توغرۇلۇق باش قاتۇرۇلاتتى. بەزى ھاللاردا پەرزەنتلەر كىچىك ۋاقتىلىرىدىلا تۇغقانلار، بۇرادەرلەر ئارا چاي ئىچكۈزۈپ قويۇش ئادىتى بار ئىدى، بۇ خىل پۇتۇ- شۇشنىڭ بەزىلىرى ئەمەلگە ئاشاتتى، بەزىلىرى ئەمەلگە ئاشمايتتى.

بالاغەتكە يەتكەن قىزلار ھەمىشە كۆز-قۇلاقلىق بۇلنا- تتى. بۇنداق قىزلار تالا-تۇزگە كۆپ چىقمايتتى، ياماق كۆز- لەردى قاتتىق ئېھتىيات قىلىناتتى. مۇبادا ياماق كۆزگە يولۇقۇپ قالغان بولسا، توي مەزكىسىنىڭ ئەتىسى سۈرۈشتۈرۈلۈپ، قىز

ئەرەپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالاتتى. يىگىت چوقۇم قىز- لىقى بار قىزنى ئېلىشى شەرت ئىدى. ئەگەر ئۇنداق چىقماي قالسا، بۇ توغرۇلۇق تارقىلىدىغان سۆز - چۆچەكنىڭ يامان- لىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئىدى. ئەمما، ئەر تەرەپ بىر قانچە قېتىم ئۆيلەنگەن ۋە يېشى چوڭىيىپ قالغان بولسىمۇ، ئەگەر پۇل ۋە مەرتىۋىسى بولسا، نارەسىدە قىزلارنىمۇ ئەمرىگە ئالالايتتى. بۇنداق قىزلار خېلى يۇقىرى تويلۇق بىلەن نىكاھلىنىپ، ئەر تەرەپنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتەتتى - دە، پۇتۇنلەي ئەرنىڭ مۈلكىگە ئايلىنىپ قالاتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەر تەرەپنىڭ ئۆيىدە تېنىم تاپماي ئىشلەيتتى. ئۆي ئايرىپ چىقىش كېلىنلەرنىڭ قولىدىن زادى كەلمەيتتى. ئەگەر بىر ئوغۇللۇق ئائىلە بولۇپ قالسا، ئۆمۈر بويى ئۆي ئايرىپ بەرمەيتتى، ئەگەر كۆپ ئوغۇللۇق ئائىلە بولسا، ئوغۇللارنىڭ خالىغىنى ياكى كۆپ چاغلاردا كەنجى ئوغۇل ئاتا - ئانىسى بىلەن بىرگە قالاتتى. چوڭ ئۆينىڭ خىزمىتىنى بىرقانچە كېلىن ئۈزاق مۇددەت بىللە قىلىدىغان ئادەتمۇ بار ئىدى.

كېلىنلەرنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەشتە ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى ھەر جەھەتتە ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭدىن قالسا، يىگىت ۋە ئۇنىڭ بىر تۇغقان قېرىنداشلىرى، ھەتتا تاغا - ھاممىلىرىمۇ ئارىلىشاتتى. مۇبادا كېلىنىنىڭ قانداقتۇر بىر يەرلىرى يىگىتىنىڭ مۇشۇ تۇغقانلىرىدىن بىرەرسىگە يارىماي قالسا، ئۇلار يىگىتكە خوتۇنىنى قويۇۋېتىش ھەققىدە بېسىم ئىشلىتەتتى. بەزىدە يىگىتتىن خەۋەرسىز كېلىنىنى ئۆيدىن ھەيدەپ چىقىرىۋېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ قالاتتى. ئاتا - ئانىنى ئاساسەن ئوغۇل بالا مۇھاپىزەت قىلاتتى. قىز - ئايالىلار بۇ جەھەتتە ھەر خىل چەكلىمىگە ئۇچرايتتى. ئەگەر زالىمراق قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا ۋە ئەرنىڭ قولىدىكى كېلىن

ئۆزا ئاتا ـ ئانىسىغا قاراشقا توغرا كەلسە، ئىلاجسىزلىقتىن بېشىنى ئېچىگە تىقىپ جىم يۇرۇش پوزىتسىيەسىنى قوللىناتتى.

ئەر ـ ئايالىلار كۆرۈشكەندە، ئايالىلارنىڭ ئەرلەرگە تىكىلىپ قارىشىغا يول قويۇلمايتتى، قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئايالىلار پەقەت ئاغزىنىڭ ئۇچىدىلا پىچىرلاپ تىنچلىق سورايتتى، قاتتىق تەلەپپۇز بىلەن سۆز قىلىشىغا، چاقچاق ئارىلاش تەكەللۇپ قىلىشىغا زادى بولمايتتى. ئايالىلار بىر ـ بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە، قۇرداش ئايالىلار مەڭزىنى مەڭزىگە يېقىش، چوڭ ئايالىلار قىز ـ چوكانلارنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويۇش ياكى ئوڭ قولنىڭ ئۇچىنى بىلىنەر ـ بىلىنمەس تەگكۈزۈپ ئامانلىق سوراش بىلەن كۇپايىلىنەتتى.

ئايال كېسەللەرنى يوقلاش، تۇغۇت يوقلاش، قىرىق تويى، بۆشۈك تويى، ئۆي مۇبارەكلەش قاتارلىقلارغا ئايالىلارلا باراتتى. يېگىت بىلەن قىزنىڭ تويىغا ئەرلەردىن كېيىن ئايالىلار ئايرىم باراتتى. يۇرت ئىچىدە ئايالىلارنىڭ دوستلىرىنى يوقلاپ ئولتۇرۇش قىلىش كۆپ بولمايتتى. ئەمما، يۇرتتا بولىدىغان ھەر خىل سەيلىلەر، مەسىلەن: كۆك سەيلىسى، ئۇرۇك سەيلىسى، ئەنجۇر سەيلىسى قاتارلىقلارغا ئەر ـ ئايالىلار ئارىلاش باراتتى.

ئائىلىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى ئايالىلار ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، پەرزەنتلەرنىمۇ ئايالىلار ئۆزلىرى باقاتتى. باي ئائىلىلەرده ئەرنىڭ قولىغا سۇ قويۇپ لۆكۈگە تۇتۇش، ئالدىغا داستىخان سېلىپ تاماق ئېلىپ كېلىش، چاي ـ تاماقلارنى قولىغا ئېلىپ بېرىش، ئاياغ ـ ئۆتۈكلىرىنى سالدۇرۇپ قويۇش؛ ئەگەر ئەر بازارغا، سەيلە ـ باراۋەتكە ياكى تۇغقان يوقلاش قاتارلىق ئىشلارغا چىقىدىغان بولسا، ئەرنىڭ چاپىنىنى

گىيدۇرۇپ، بەلبېغىنى باغلاپ قويۇش، ئالدىغان نەرسىلىرىنى تەقلەش، ئات ـ ئۇلاغلىرىنى ھارىرلاش، تاياق ـ قامچىلىرىنى تەييار قىلىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئايالىلار بېجىرەتتى؛ ئەر سىرتتىن قايتىپ كەلسە، ئايال يەنە كۆتۈۋېلىشقا تەييار تۇرۇشى كېرەك ئىدى.

ئوغۇل قىزنى ئەمرىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا ۋە قىزنىڭ ئائىلىسىدىكى باشقىلار كۆيئوغۇلنى بەكمۇ ئىززەتلەيتتى. ھەر جۈمە كۈنى «ئازنىلىق» دەپ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى كۆيئوغۇلنى ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلاتتى ۋە يۇقىرى دەرىجىدە كۈتەتتى. بولۇپمۇ مۇئامىلىدە ناھايىتى خۇش چىراي ۋە ئىللىق بولمىسا بولمايتتى. تاماقنىڭ تۈرلىرى كۆكۈل قويۇپ تاللىناتتى. ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا تەق بولۇشى، داستىخان پاكىز بولۇشى، نان يېڭى يېپىلغان، مەزىنىڭ ئۈستىگە قاتلىما قويۇلغان بولۇشى تەلەپ قىلىناتتى. ئايالالارنىڭ ئەرلەرگە ئالىيىپ قارىشى، گەپ قايتۇرۇشى، قول ياندۇرۇشى ياكى تىللىشى «ياماق بولىدۇ» دەپ قارىلاتتى. ئايالالار ئەرلەرنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتسە، يول ماڭغاندا ئەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتسە، ئەرلەر بىلەن بىر سورۇندا ئولتۇرسا بولمايتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئايالالار ئەرلەرنىڭ ئالدىدا قول باغلاپ بېشىنى سېلىپ تۇرۇشى، ئەرنىڭ ئارقىسى ياكى يېنىدىن ئۆتۈپ ھەرىكەت قىلىشى كېرەك ئىدى. تاماق يېيىشكە ئولتۇرغاندا، ئەرلەرگە ئاۋۋال تاماق تارتىلىشى، تاماققا ئەرلەر ئاۋۋال قول ئۇزۇتىشى، ئەرلەر تاماقنى ئىتتىكرەك يېيىشى، داستىخان ئۈستىدە ئايالالار گەپ ـ سۆز قىلماسلىقى، دۇئا قىلغاندا ھەر قانچە چوڭ ئايال بار داستىخان بولسىمۇ، يەنىلا ئەر جىنسى (ھەتتا بالاغەتكە يەتمىگەن ئوغۇل بالا بولسىمۇ) دۇئاغا دەسلەپ قول كۆتۈرۈپ بېرىشى كېرەك ئىدى. مېھمان

دارچىلىققا بارغاندا، ئەرلەر ئالدىدا مېڭىشى، ئۆيگە كىرگەندىمۇ ئەرلەر ئالدىدا كىرىشى ۋە تۆردە ئولتۇرۇشى، تاماق شۇلاردىن باشلاپ تارتىلىشى قاتارلىق رەسمىيەتلەر بار ئىدى.

ئايالىار دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا ئاساسەن ئارىلاشتۇرۇلمايتتى. ھەتتا ئىدىيىسى مۇتەئەسسىپ بەزى كىشىلەر «ئايالىار دېھقانچىلىققا ئارىلاشسا يامان بولىدۇ، بەرىكەت كېتىدۇ» دېگەندەك پەتۋالارنى تارقىتاتتى. ئايالىار ئۆيدە ئولتۇرۇپ، كۈندىلىك ئائىلە ئىشلىرىدىن باشقا، دوپپا تىكىش، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە، تەكى - ياستۇق، زەردۋال، مېھراب ياپقۇچ، توتقا (چۆگۈن - قازانلارنىڭ تۈتقۇچىنى توتۇشقا ئالاھىدە تىكىلگەن ئەستەر - تاشلىق ۋە پاختىلىق، رەڭدار قولياغلىقى)، تاماكا خالتىسى، بەلباغ، قولياغلىق، بۆشۈك ۋە تونۇر جابدۇقلىرى قاتارلىقلارنى تىكىش، بويا قىلىق (تاغار - خۇرجۇن، پالاس، خام - بۆز، چەكمەن يېپلىرىنى بويىاش)، يىپ ئىگرىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلاتتى. يۇرتىمىزدىكى ئايالىار ئەلمساقتىن تارتىپ كىيىم - كېچەكلىرىنى ئۆزلىرى يېڭىنە بىلەن تىكىپ كىيىپ كېلىشكەن. ياقۇپ ئاكا دېگەن بىر كىشى روسىيىگە تىجارەت بىلەن بېرىپ، 1910 - يىلى يۇرتىمىزغا قايتىشىدا قول بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان بىر كىيىم تىكىش ماشىنىسى ئالغاچ كەلگەنىكەن. ئۇ كىشىنىڭ خوتۇنى تۆمۈرخان ئاچا شۇ ماشىنىنى ئىشلىتىشنى ئۆگىنىپ، يۇرتداشلارنىڭ كىيىملىرىنى تىكىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، يۇرتىمىزدا تىكىش ماشىنىسى بىلەن كىيىم تىكىش ئادەتكە ئايلانغان.

ئايالىار تۇماق، ئۆتۈك، مەسە - كالاچلىرىدىن باشقىلىرىنى ئۆزلىرى تىكەتتى. يۇرتىمىزدا يېڭىنە ئىشىغا ئۇستا ئايالىار بولۇپ، ئۇلار باشقا ئايالىارنىڭ ئالاھىدىرەك كىيىمى

بولغان قارا نىمچىلىرىنى تىكىپ بېرەتتى. نىمچىنىڭ تۈگمىسى ياندىن ئېتىلەتتى. تۈگمىسىنى ئايالىار ئۆزلىرى ئىزما قىلىپ تۈگۈۋالاتتى. نىمچىنىڭ قويۇن يانچۇقى تىزدىن ئاشىدىغان ئۇزۇن خالتىدىن ئىبارەت بولۇپ، ياقىسى قىسقا بولاتتى. ئەمما، جۇيازىنىڭ رەڭگى ھەر خىل يەنى قارا، سىدام، قىزىل، كۆك بولاتتى؛ تۈگمىسى نىمچىنىڭ تۈگمىسىدەك بولۇپ، ئۇنىمۇ قولدا ياسىلاتتى. ئايالىار ئۇزۇن كۆڭلەك كىيەتتى ۋە كۆپرەك پەسىلگە قاراپ يۆتكەپ تۇراتتى. ئايالىارنىڭ ئىشتىنى «تامبال» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ پاسونى تۇزلا بولۇپ، ئالدى - ئارقىسىنىڭ پەرقى يوق ئىدى. ئۇنىڭغا ئىشتانباغ بېكىتىلەتتى. قىشتا چاپان - ئىشتانلار ئىككى قات، قوش ئەستەرلىك قىلىنىپ، ئىچىگە پاختا سېلىناتتى. پۇتىغا كۆپ ھالىردا ئۆتۈك ياكى مەسە - كالاچ كىيەتتى. ئۇلارنى يۇرتتىكى موزدۇزلار تىكەتتى. ئايالىارنىڭ ئاياغ كىيىملىرىنىڭ رەڭگى ئاساسەن قارا بولاتتى. ئۇنىڭ ماتېرىياللىرىنى يەرلىك كۆنە چىلەر ئىشلەيتتى. يازلىق ئاياغلارنىڭ تۇرىمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. لېكىن، بايلارنىڭ ئۆيىدىكى كىيىملەرنىڭ تۇرى كۆپ بولاتتى.

ئايال كىشى بار ئۆيدە ئەر كىشى قولىغا سۈپۈرگە ئالسا، تاماق ئەتسە، نان ياقسا، كىر يۇسا، ئورۇن سېلىپ - يېغسا، بالا باقسا (سىرتتا بالا كۆتۈرۈپ ماڭسا)، يېڭىنە ئىشى قىلسا (كىيىم، يوتقان تىكىشكە ئوخشاش ئىشلارنى قىلسا) تولىمۇ بىمەنىلىك دېيىلەتتى، ھەتتا «گۇناھ بولىدۇ» دەپ قارىلاتتى. ئايالىار تۆگمەنگە ئۇن تارتقىلى بارمايتتى. لېكىن ئۆيدە يارغۇنچاق بىلەن يارما تاتاتتى.

ئاز سانىدىكى ئايىردىم ئەھۋالنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئايالىارنىڭ بازارغا بېرىپ سودا قىلىپ كېلىشىگە، مەشرەپ -

ئولتۇرۇشلارغا بېرىشىغا، نەغمە ـ ناۋا قىلىشىغا يول قويۇل مايتتى. پەقەت بۇۋىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە، ئۇلۇغ مازارلارنىڭ خانىقالىرىغا ياكى مېيىت چىقىرىلغان ئۆيلەرگە يىغىلىپ، دۇرۇت ئوقۇپ تالاۋەت قىلىش، ھۆكمەت ئېيتىپ جەرى سېلىش، مۇناجات ئوقۇپ تەلقىن قىلىش قاتارلىق دىنىي رەسمىيەتلەرنى بېجىرىشكىلا ئىشتىراك قىلاتتى. قىز ـ چوكانلار بەزى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە پەقەت ئۆز دوستلىرى بىلەنلا قاتنىشالايتتى. بولمىسا، ئۆز ئۆيلىرىدە تەشتەمەك، ئىلەڭگۈچ، تەپكۈچ، سىزىق (جىجىق) ئويۇنى، قوشماق ئاداش ئويۇنى، تاندىن سەكرەش، ئىلەڭگۈچ، مۆكۈ ـ مۆكۈلەك قاتارلىق ئويۇنلارنى ئويناياتتى. ئايالار ئارىسىدا چېكىملىك چېكىش، قىمار ئويناش، ھاراق ئىچىش دېگەندەك ئەسكى ئىشلار ئەسلا بولغان ئەمەس.

«ئايال كىشى سودا قىلالمايدۇ، لەۋزىدە تۇرمايدۇ»، «ئايالار پۇتۇشكەن سودىسىدىن يېنىۋالسا بولىدۇ، ئەر كىشى پۇتۇشكەن سودىسىدىن يېنىۋالسا نىكاھلىق ئەرنىڭ ئايالى تالاق بولۇپ كېتىدۇ» دەيدىغان پەتۋالار بار ئىدى. شۇڭا، ئەرلەر سالامەت تۇرۇۋاتقان ئائىلىدە ئايالار شەھەرگە كىرىپ سودىلىق قىلالمايتتى. بىرەر ئىشنى پۇتۇشمەكچى بولسا ياكى ئېنىقلىماقچى بولسا، «ئايالىلار گۇۋاھلىققا يارىمايدۇ» دەپ قارىلاتتى. ئەرلەر ئائىلىنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرىنى بېجىرگەندە، كۆپ چاغلاردا ئايالىلىرىدىن مەسلىھەت سورىمايتتى. جەمەت سۇرۇشتۇرۇشكە توغرا كەلسە، ئايال تەرەپنىڭ جەمەتى ئاسانلىقچە ئېتىبارغا ئېلىنمايتتى. پەقەت ئەر تەرەپنىڭ جەمەتىلا ئاساس قىلىنىپ، ئايال جەمەتلەرنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمايتتى.

قۇرداش ئەرلەرنىڭ «ئايالىڭىز قانداق، ئۆيدە بارمۇ، ئۇنىڭغا مەندىن سالام ئېيتىڭ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ئەھۋاللاشسام بولاتتى» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىشى تولىمۇ

ھەددىدىن ئاشقانلىق ھېسابلىناتتى. ئايال تۇرۇۋاتقان ئۆيگە يوچۇن ئەرلەرنىڭ، ھەتتا شۇ ئۆيدىكى ئەر ـ ئايال تەرەپنىڭ بۇۋاستە تۇغقىنىدىن باشقا ئەر جىنسلىق كىشىنىڭ كىرىشى بەكمۇ ئېھتىياتسىزلىق ئىش ھېسابلىناتتى، ئەر كىشى يوق ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا باشقا ئەرنىڭ پۇت قويۇشى بەزىدە خەتەرلىك ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. ئۆتمۈش زامانلاردا، يۇرتىمىزدا، «ئىت ۋاپا، خوتۇن جاپا»، «خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا»، «خوتۇن كىشى ئارىلاشقان ئىشقا چۈشمە ئۇشىدۇ»، «بىر خوتۇننىڭ ھېيلىسى قىرىق ئېشەككە يۈك»، «خوتۇن كىشى تۆت تامنىڭ قۇلى»، «خوتۇنغا ئىشەنمە، ئەسكى تامغا يۆلەنمە»، «خوتۇن كىشى چەپ ياندىن پۇتۇلگەن» دېگەندەك خۇراپىي ئىددىيىلەر خېلى تارقالغان.

ئايالالارنىڭ ئەرلىرىنى «سەن» دېيىشى بەكلا غەلىتىلىك ھېسابلىناتتى. ئېرى بار ئايالالار ئېرىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىشىغا بولمايتتى، پەقەت «سىلە، ئۆزلىرى، بالىنىڭ دادىسى، ھۆيىت كىشى» دېگەندەك ئالماشلار بىلەن چاقىراتتى. ئەرلەرمۇ ئايالالارنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىشنى خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى. ئۇلار: «سەن، بالىنىڭ ئانىسى، بىزنىڭ خوتۇن، ھويىت ئانىسى» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلىتەتتى. يولدا ئەرلەر ئايالى بىلەن تەڭ ماڭسا، ئايالى ئېشەك ياكى ھارۋىدا، ئېرى پىيادە ماڭسا، ئەرلەر بالا ياكى داستىخان كۆتۈرۈپ ماڭسا ۋە ياكى ئايالى بىلەن قول تۇتۇشۇپ بىللە ماڭسا، بەكمۇ كۈلكىلىك، مەسخىرىلىك ھېسابلىناتتى.

ئايالالارنىڭ چېچىنى كېسىشى ئەڭلىغا زادى سىغمايدىغان ئىش ئىدى، بەلكى چېچى كۆپ ئايالالار سەتەڭ ھېسابلىناتتى. چېچى ئاز ئايالالار يالغان چاچ سېلىشىپ، چېچىنى كۆپەيتىپ يۇرۇشكە خۇشتار ئىدى. قىزلار چېچىنى كۆپ تال قىلىپ ئۆرۈۋالاتـ

تى. جۈۋان - چوكانلار ئىككى تال، بەزىدە بىر تال قىلىپ ئۆرۈيتتى. قىزلار ۋە ئاياللار قاشلىرىغا ئوسما، تىرناقلىرىغا خىنە، قاش قاپاقلىرىغا سۈرمە سۈركەپ يۈرۈشەتتى. چاچلىرىنى ھەپتىدە بىر قېتىم تاراپ، چېچىغا جىگدە يېلىمى چاپاتتى. كېلىنلەر «ئازىنلىق» قىلغىلى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، شۇ يەردە باش - كۆزلىرىنى يۇيۇپ، تاراپ كېلەتتى.

يۈرتىمىزدا «تالاق» دەيدىغان بىر خىل ئەسكى ئادەت بار ئىدى. ئايالىدىن رەنجىگەن، يوقلاڭ ئىشقا ئىشىنىپ قالغان، گۇمان قىلىپ قالغان بەزى ئەرلەر ياكى ئۆكتەم، كۆكەمە ئەرلەر بىرەر قېتىملىق ئۇرۇش - تالاشتىن كېيىنلا ئايالىنى «تالاق» ياكى «ئۈچ تالاق» دېگەندەك بولمىغۇر سۆز بىلەن تىللايتتى. بۇنىڭ بىلەن ئايال ئەرنىڭ ئەمرىدىن چىقىپ كېتەتتى. ئەمما، بۇنداق سۆزنى ئايال ئاغزىدىن چىقىرالمايتتى. بۇنداق ئائىلىلەر كۆپىنچە بۇزۇلۇپ كېتەتتى. بالا - چاقىلىرى كۆپ، ئاتا - ئانىسى بېسىم ئىشلەتكەن، قىلغان ئىشلىرىغا پۇشمان قىلغان ئەرنىڭ گۇمانى يېشىلگەن، ئايال بۇھتاندىن ئاقلانغان ئەھۋالدا «تالاق» نى يانداۋرۇشقا توغرا كېلىپمۇ قالاتتى. «تالاق» نى يانداۋرۇشتا، ئەگەر ئەرنىڭ ئاغزىدىن «ئۈچ تالاق» دېگەن سۆز چىقىپ كەتكەن بولسا، بۇنداق «تالاق» يانمايتتى؛ ئەگەر «تالاق» دېگەن بولسا، بۇنى يانداۋرغىلى بولاتتى. يانداۋرۇش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولاتتى: بىر خىلى - ئايال باشقا ئەرگە بىر قېتىم نىكاھلىنىشى كېرەك؛ يەنە بىر خىلى - ئايال بىراۋنىڭ ۋاقىتلىق نىكاھلىنىشى ۋە ئۇنى ئەر ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشى كېرەك ئىدى. بۇ خىل رەسمىيەتنى ئاساسەن يۈرتنىڭ ئىمام - خاتىپلىرى دىنىي رەسمىيەت بىلەن ئىجرا قىلاتتى.

يۈرتىمىزدا ئەزەلدىن كۆندەشلىك ئادىتى ئېغىر بولۇپ،

ئەرنىڭ ئايالىنى كۆنلىشى قاتتىقراق ئىدى. كۆپلىگەن ئائىلە ماجىرالىرى مۇشۇ سەۋەبتىن بولاتتى. كۆندەشلىكنىڭ ئېغىرلىقىدىن، ئاياللار يات ئەرلەرگە تىكىلىپ قارىيالماسلىق بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يولدا تاسادىپىي بىللە مېڭىپ قېلىشى، پاراڭلىشىپ قېلىشى، بەدىنىنىڭ بىر - بىرىگە تېگىشىپ كېتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئاياللار ئاسانلىقچە بىر يەرگە يالغۇز بارمايتتى. ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە ئازىنلىق قىلىپ بېرىشقا توغرا كەلسە، ئەتىگەندە ئوغۇل تەرەپتىن، كەچتە ئايال تەرەپتىن بىرى ھەمراھ بولۇپ ئېلىپ بېرىپ، ئېلىپ كېلىپ قويياتتى. كېلىنلەر قېيىن ئاتا، قېيىن ئانىلارنىڭ ئېغىر بېسىمى ئاستىدا تۇرسىمۇ، لېكىن مۇھەببەت ھېسسىياتى جەھەتتە ئەرلىرى بىلەن ئىناق ئۆتەتتى. يېگىتلەر ئاتا - ئانا، دوست - بۇرادەر، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئالدىدا خوتۇنىغا زالىمدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۆي ئىچىدە خوتۇنىغا مېھرىبانلىقىنى ئىپادىلەيتتى. بۇنىڭغا ئالاقدار مۇنداق بىر ئادەت كەڭ ئومۇملاشقان: يېگىتلەر شەھەر ياكى بازارغا كىرىپ قايتاشىدا، چوقۇم خوتۇنى ياخشى كۆرىدىغان يېمەكلىكلەرنى، مەسىلەن: ناۋات، سامسا، گۆش گىرده، گىرده قاتارلىقلاردىن بىر ياكى بىرنەچچە خىلىنى ئالغاچ چىقىپ، خوتۇنىغا يوشۇرۇن ھالدا بېرەتتى. خوتۇنى ئۇنى ئۆز ھۇجرىسىدا ياكى باشقا پىنھان جايدا يېۋالاتتى؛ يېگىتلەر پول تاپقان چاغلىرىدا، خوتۇنى ياخشى كۆرىدىغان رەختلەردىن بىرەر كىيىملىك ئېلىپ بېرەتتى.

ئەر بىلەن ئايال نىكاھلانغاندىن كېيىن، بىر تەكىگە باش قويۇپ، بىر ئائىلە كىشىلىرىدىن بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن بەزى جەھەتلەردىن ئايرىمچىلىق قىلىش ئەھۋالى بار ئىدى، مەسىلەن: ئەر - ئاياللارنىڭ كىيىمىنى، ئاياغلىرىنى

بىر يەرگە قويۇشقا بولمايتتى؛ كىر يۇغاندا ئەرنىڭ كىيىمىنى ئايالنىڭ كىيىمىدىن كېيىن يۇيۇشقا، ئايالنىڭ تاماق قاچىسىدا ئەرگە تاماق بېرىشكە، ئايالنىڭ ئاشۇرغان تامىقىنى ئەر ئىچىۋېتىشكە بولمايتتى. مۇبادا يۇقىرىقىدەك ئىشلار سادىر بولۇپ قالسا، ئايالنىڭ ئالدىدا ئەرنىڭ گېپى ئۆتمەس بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارىلاتتى.

پەرزەنتلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئاساسەن ئەرنىڭ قولىدا بولاتتى. ئەر - ئايالار نىكاھىدىن ئاجرىشىشقا توغرا كەلسە، پەرزەنتلەرنى ئەر تەرەپ بىر تەرەپ قىلاتتى. بالىلىق ئەر قازا قىلىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئايالى ياش قالسا ۋە بالىلىرى يېتىم قېلىش ئەھۋالى كۆرۈلىدىغان بولسا، ئەر تەرەپنىڭ بويتاق ياش بىر توغقانلىرىدىن بىرەيلەن يەكىنسىگە ئۆيلىنىدىغان، بالىلىق ئايال ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ ئېرى ئايالنىڭ تۇل ياكى قىز بىر تۇغقانلىرىدىن بىرىنى ئەمرىگە ئالىدىغان ئادەتلەرمۇ بار ئىدى. بۇنىڭدا يەنە، مىراس يالىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتمىسۇن، دېگەن قاراشمۇ بار ئىدى. يۇرتىمىزدا ئاساسەن بىر جۇپ ئەر - خوتۇنلۇق نىكاھ ئادىتى مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ئادىتىمۇ ساقلىنىپ كەلگەن. يۇرتىمىزدا نەچچە ئون كىشى ئىككى خوتۇنلۇق ئىدى. كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشنىڭ ھەر خىل سەۋەبلىرى بار ئىدى: بىرى - تۇغماس خوتۇننىڭ ئۈستىگە خوتۇن ئېلىش، يەنە بىرى - بايۇەتچىلىكنى كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن كوپ خوتۇپ ئېلىش، يەنە بىرى - تىجارەتچىلىك قىلىپ شەھەرمۇ - شەھەر يۈرگەنلىك سەۋەبىدىن كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ۋە باشقىلار. ئاڭلىشىمىزچە، بىز بىلەن زامانداش مامۇت چوڭ دېگەن بىر ئادەم بولۇپ، ئۇ خوتەن، يەكەن، قاغىلىق، ئاقسۇ، كورلا، ئۈرۈمچى، ئالتاي، تاشكەنت، ئەنجان، كابۇل قاتارلىق جايلارغىچە كارۋانچىلىق قىلىپ

بېرىپ، ئايلىنىپ يۈرۈش جەريانىدا، 65 خوتۇن ئالغان. بۇ كىشى 1950 - يىللىرى ۋاپات بولۇپ كەتتى. كۆپ خوتۇنلۇق ئائىلىلەر ئازادلىقتىن كېيىن كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، مۇڭاپىق قانۇنىي رەسمىيەتلەردىن ئۆتكۈزۈلۈپ، بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق ئائىلە شەكلىگە ئۆزگەرتىلدى. لېكىن، ئايرىم ئائىلىلەر ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ كونكرېت بىر تەرەپ قىلىندى. مەسىلەن، ئۆمەر ئىمام دېگەن كىشىنىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ، چوڭ خوتۇنىدىن بالا يۈزى كۆرمىگەن ھەم بۇ خوتۇننىڭ ئىگە-چاقسىز يوق، كىچىك خوتۇنىدىن بەش بالىسى بار بولغاچقا، خەلق ھۆكۈمىتى ئەمەلىي ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆمەر ئىمامنىڭ ھەر ئىككى خوتۇنىنى ئەمرىدە ساقلاپ قېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. ئابدۇرېھىم ئابدۇللا دېگەن كىشىنىڭمۇ ئىككى خوتۇنىنى ئەمرىدە ساقلاپ قېلىشىغا رۇخسەت قىلغان، 1972 - يىلىغىچە ئەمرىدە بار ئىدى. شۇ يىلى بۇ كىشىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن، يۇرتىمىز تەۋەسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى كۆپ خوتۇنلۇق ئائىلىگە خاتىمە بېرىلدى.

قىزلار توي قىلغانىدىن كېيىن ئاساسەن ئەرنىڭ ئۆيىدە بولاتتى. ئەردىن بىسوراق سىرتقا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بارالمايتتى. ئاتا - ئانىسى يىراق يەردە بولسا، ئېرى يىلىنىڭ تۇغقانلىرى بىللە ئېلىپ باراتتى. مۇبادا بۇ ئىشلار رۇخسەتسىز قىلىنىپ قالسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى كۆپ چاغلاردا ياخشى نەتىجە بەرمەيتتى. كېلىنلەر روھىي ياكى جىسمانىي جەھەتتە ئازابقا ئۇچرىسا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە «يامانلاپ» كېتەتتى. يامانلاشنىڭ سەۋەبلىرى ھەر خىل ئىدى. بەزى كېلىنلەر ئېرى تەرىپىدىن قاتتىق ئۇرۇلسا ياكى كۆپ ئازابلانسا يامانلايتتى، بەزىلىرى ئازراق كۆڭلى چېگىلسىمۇ يامانلايتتى. كېلىنلەر يامانلاپ كەتسە، قايتۇرۇپ كېلىشكە تىرىشاتتى.

قايتۇرۇپ كېلىشنىڭ ئۇسۇللىرى ھەر خىل بولۇپ، ئۇرۇق - تۇغقانلارنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىش، يىگىت ئۆزى بېرىش، قېيىن ئاتا قېيىن ئانىلار بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلاتتى. بۇنىڭدا قۇرۇق بارماي، داستىخان ئېلىپ بېرىش، بىر ياكى بىرقانچە كىيىملىك رەخت ئېلىپ بېرىش ئادەتلىرى بولاتتى. كېلىننىڭ تۇغقانلىرى ئۆزى ئېلىپ كېلىپ قويۇش ئادىتىمۇ بار ئىدى. كېلىنلەر ياماناپ كەتكەندىن كېيىن، ئەگەر ئۆي تۈتۈش مۇددىئاسى بولسا، ۋاقتىدا قايتۇرۇپ كېلىنەتتى. كېلىن تەرەپمۇ ئوڭايلا ماقۇل بولاتتى، بەزىدە كېلىن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدە ئۇزاقراق تۇرۇپ قالاتتى. بۇنداق ئەھۋالدا زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كېتەتتى. زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا ھەر ئىككى تەرەپ ئاساسەن ئۆزىنى بېسىۋېلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتاتتى. لېكىن، بەزىلىرى ئۇنداق قىلمايتتى.

تۇتقان ئۆيىنى ساقلاپ قېلىش ھەممە ئائىلە كۆڭۈل بۆلىدىغان ئورتاق مەسىلەرنىڭ بىرى ئىدى. پەۋقۇلئاددە ئەھۋالىلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئائىلىلەر بىر نىكاھلىنىش ھالىتىدە مەڭگۈ ئۆي تۇتۇپ ئۆتەتتى. ئاتا - بوۋىلىرىمىز بىر نىكاھلىق ئائىلىنىڭ ئەۋزەللىك تەرەپلىرىنى خېلى بۇرۇنلا تونۇپ يەتكەن. بۇنىڭدا نۇرغۇن قىممەتلىك ئەنئەنىلەر ساقلانغان. مەسىلەن، پەرزەنتلەرنى يېتىم قىلماسلىق. قەدىناس ئىنى ئايرىلماسلىق، ئاتا - ئانىنىڭ تەربىيىسىنى كۆرگەن ۋە ئۆلارنىڭ قولىدا تاماق يېگەن كېلىن، يىگىتلەرنى قولدىن بەرمەسلىك قاتارلىقلار. شۇڭا، بىر نىكاھلىق ئايالار ئالاھىدە ھۆرمەتكە ئىگە ئىدى. مەسىلەن، ئۆتنە - يېرىم قىلىشتا ئەرسىز ئايالار، تۇغماس ئايالار ۋە كۆپ نىكاھلىق بولغان ئايالاردىن ئېھتىيات قىلىناتتى. بالىلار ياكى چوڭلاردىن بىرەرى كېسەل بولۇپ قېلىپ، يېرىدىخونلۇق ئۇسۇلدا داۋالىنىشقا توغرا كەلگەنـ

دە، ئاۋاق ئېشى ئېتىش ئۇچۇن يۇقىرىقىدەك ئايالارنىڭ ئۆيىدىن ئۇن تىلەنمەيتتى، پەقەت بىر نىكاھلىق ئايالارنىڭ ئۆيىدىن تىلەپ ئىشلىتىش شەرت ئىدى. تۇل خوتۇن ۋە تۇغماس ئايالارنىڭ بوۋاق بالىنى كۆرۈپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىناتتى، ئۇلار تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆيگە كىرگۈزۈلمەيتتى. چۇنكى، ئۇلارنىڭ كۆزى «تېگىپ كېتىدۇ» دەپ قارىلاتتى. شۇنداقلا، تۇغۇتلۇق ئۆينىڭ ئىگىلىرى يۇقىرىقىدەك ئائىلىلەردىن 40 كۇنگىچە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق ۋاقىتقىچە بىر نەرسە تىلەپ ئىشلەتمەيتتى. شۇنداق بولغاچقىمكىن، تۇل خوتۇنلار، ئولتۇرۇپ قالغان قىزلار يۇرت تەۋەسىدە يوق دېيەرلىك ئىدى. بالىسى كۆپ، تۇغۇمچان ئايالار ھۆرمەتلىنەتتى. تۇغۇت ئانىلىقا بالا تۇغقان ئايالار تەكلىپ قىلىناتتى. نىكاھدىن كېيىن قىزنى ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە ھەمراھ بولۇپ ئېلىپ بارىدىغان يەڭگىلەرمۇ تۇغۇمچان ئايالاردىن بولاتتى. يەڭگىلەر ئارىسىغا توغماس ئايالارنىڭ ئارىلىشىپ قېلىشىدىن ھەزەر ئەيلىنەتتى.

ئايالار ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئەركەكلەر بىلەن تەڭ مۇئامىلە قىلىنمايتتى. بۇ توغرىلىق تۆۋلۈك پەتۋالار ئېقىپ يۈرەتتى. مەسىلەن، «ئايال جان ئۇزگەن ھامان ئەرنىڭ ئەمرىدىن چىقىپ كېتىدۇ، شۇڭا، ئېرى جەسەتنىڭ يېنىغا يېقىن بارماسلىقى كېرەك؛ ئېرى جان ئۇزسە، ئايالىمۇ جەسەتنىڭ يېنىغا يېقىن يولىماسلىقى كېرەك»، «ئەر بولسا ئايالىنىڭ يېرىم خۇداسى، ئايال كىشى ئەردە ياخشى (ئەرنىڭ ئەمردە بولغىنى ياخشى)، ئەردە بولمىسا يەردە ياخشى (ئۆلگىنى ياخشى) ۋەھاكازالار. ئايالارنىڭ «گۈناھى كۆپ» بولغاچقا، ئۇلارنىڭ گۆرلىكى ئەرلەرنىڭكىدىن بىر گەز چوڭقۇرراق كولىنىدىكەن. ئۇنداق بولمىسا، «گۈناھىنىڭ كۆپلۈكى» دىن يەرلىكىگە پاتماي چىقىپ كېتەرمىش. ئايالارنىڭ مېيىتىنى كۆمگەندە، ئەرلەرنىڭ مېيىتىنى كۆمگەنگە قارىغاندا يەتتە كەتمەن توپا ئارتۇق تاشلىنىشى

شەرت ئىكەن. ئايالارنىڭ كېپەنلىكى ئەرلەرنىڭكىگە قارىغاندا كۆپرەك بولۇپ، 12 مېتر سەرپ قىلىنارمىش. چۈنكى، ئۇچ قەۋەت ئىچ كىيىم، بىر قەۋەت تاش كىيىم (تاش چىدىر، ئىچ چىدىر) تىكىلىدىكەن. ئايالارنىڭ قەبرىسى ئەرلەرنىڭ قەبرىسىگە قارىغاندا كىچىكرەك قاتۇرۇلۇشى $\left(\frac{1}{3}\right.$ نىسبەتتە بولۇشى$\left.\right)$ شەرت ئىدى. ئەرلەرنىڭ قەبرىسىنىڭ سۇپا پەلەمپىيىدىن باشقا، يەنە ئىككى پەلەمپىيى بولسا (بۇ- لارنىڭ چوڭى تالالىق، كىچىكى ئۆيلۈك، ئوتتۇرىسىدىكى بۆشۈك دەپ ئاتىلاتتى)، ئايالارنىڭ ئۈچ پەلەمپەي (بۇلار ئۆيلۈك، سۇپرا، ئاشتاختا، نوغۇچ دەپ ئاتىلاتتى) بىلەن پەرقلەندۇرۇلەتتى. ئايالى ئۆلۈپ كەتكەن ئەر بەك ئۆكسۈپ يىغلىسا بولمايتتى؛ ئەمما ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن ئايال ئىسسىدەپ يىغلىمىسا، كىشىلەر ئارىسىدا سۆز - چۆچەككە قالاتتى. ئېرى ئۆلۈپ كەتسە ئايالى، ئايالى ئۆلۈپ كەتسە ئېرى «مەرھۇمنىڭ يۈزىنى كۆرۈش يامان بولىدۇ، نامەھرەم بولىدۇ» دەپ قارىلاتتى، ئەرلەر مەرھۇم ئايالىنىڭ قەبرە بېشىغا چىقسا بولاتتى، ئەمما ئايالار مەرھۇم ئېرىنىڭ قەبرە بېشىغا چىقماسلىقى، پەقەت ئۆيدە ياغ پورۇتۇپ دۇرۇت ئوقۇپ، دۇئا قىلىشى كېرەك ئىدى.

خوتۇن كىشى ئېرى بىلەن 40 يىل ئۆي تۇتقان بولسا، ئېرىگە پەقەت بىرتال چېچى قېتىلارمىش، دېگەندەك كۆز قاراشلار بار ئىدى، شۇڭا، ئايالى ئۆلۈپ كەتكەن ئەر 40 كۈندىن كېيىن توي قىلسا بولۇۋېرەتتى؛ ئەمما، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن ئايال ئاز دېگەندە يېرىم يىلدىن كېيىن ياتلىق بولالايتتى.

(3)

كونا جەمئىيەتتە روھانىيلار ۋە فېئودال كۈچلەرنىڭ كاساپىتى تۇپەيلىدىن، ئايالارنىڭ ئورنى تۆۋەن، رولى ئېتىبارغا

ئېلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن مەزلۇم ئايالار جەمئىيەتتە مەۋجۇت ئىكەن، ئۇلارنىڭ مېھنىتى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى، بۇنىڭغا ھېچكىم كۆز يۇمالمايتتى. شۇڭا، ئەمگەكچى خەلق ئايالار ۋە ئانىلارغا چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن قارايتتى. كىشىلەر ئارىسىدا «بالا ئانىسىنى مۆرىسىگە ئېلىپ، ھەرەمگە يەتتە قېتىم ئېلىپ بارسىمۇ، شۇ بالا ئانىسىنىڭ بىر كېچىدە بىر قېتىم ئورنىدىن تۇرۇپ بۆشۈكنى تەۋرەتكەنىدەك قەرزىنى ياندۇرالمايدۇ» دەيدىغان ھېكمەتلىك سۆز تارقالغان. كىشىلەر پاراڭلاشقاندا، «ئانا يۈرت»، «ئانا ۋەتەن»، «ئانا تىل»، «ئانىدەك مېھرىبان»، «ئانىدەك قەدىرلىك» دېگەن جەزبىدالىق ئوخشىتىشلارنى ئىختىيارسىز ھالدا يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىن چىقىرىپ ئېيتىدۇ. شۇنىڭدەك، «ئانا - تاغدەك پاناھ»، «ئانا ئايىغىدا جەننەت بار»، «ئانىلىق يېتىم — كۈل يېتىم، ئاتىلىق يېتىم — كۈل يېتىم»، «ئاتىنىڭ باغ ھويلىسى بىلەن قالغۇچە، ئانىنىڭ پىلتە سېۋىتى بىلەن قالغان ئەۋزەل» دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىلىلەرنى ئىشلىتىدۇ. ھېكمەت - پاساھەتكە تولغان مۇنداق ماقال - تەمسىلىلەر ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆزۈن يىللىق ئەمەلىيىتى جەريانىدا ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرىنىڭ بەدىئىي يەكۈنى بولۇپ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن ئايالار ۋە ئانىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە رولىغا بېرىلگەن ئادىل باھا ئىدى. ئاتا - بوۋىلىرىمىز تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان بۇ ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەت ھەر دائىم كىشىلەر ئوچۇن مەنىۋى ئوزۇق بولۇپ، ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ تۇراتتى. شۇڭا، ئەمگەكچى ئاياللار فېئودالىق بۇرۇختۇمىلىق تۈرمۇش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ھاياتقا ھەمىشە ئۇمىدۋارلىق بىلەن قاراپ، ھامان ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ۋە رولىنىڭ

مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە زور ئىشەنچ باغلايتتى.

«كىشىلىك جەمئىيىتىدە يەنىلا ئىش ۋە ئىش تەقسىماتى بولۇپ تۇرىدۇ.... ئۇ، ئىككى جىنىس ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ، ئەر-لەر ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياسايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئۇرۇش قىلىدۇ؛ ئايالىلار بولسا ئۆي ئىشلىرىنى قىلىدۇ، بالا باقىدۇ، تاماق ۋە كىيىم تەييار-لايدۇ، توقۇيدۇ، تىكىدۇ»، «ئەرلەرمۇ، ئايالىلارمۇ ئۆز ئىشى ساھە-سىنىڭ خوجايىنى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرقايسى ئۆزى ياسىغان ۋە ئىشلەتكەن قورالىلارنىڭ ئىگىسى بولىدۇ. ئەرلەر قورال - ياراقنىڭ... (ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭ) ئىگىسى، ئايالىلار ئۆي سايمانلىرىنىڭ ئىگىسى».* بۇنىڭدىن ئايالىلارنىڭ رولىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. جەم-ئىيەتتە ئايالىلارنىڭ ئورنى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇنى ھەقىقىي ماھىيىتىدىن ئىنكار قىلىدىغان ئادەملەر ئاز ساندا ياكى يوق ھېسابتا ئىدى، شۇڭا، يۇرتتا ئايالىلار يوق ئائىلىلەر 1% گىمۇ يەتمەيتتى.

يۇرتىمىزدا ئەقلى - ھوشى نورمال ئەمەس، جىسمانىي جەھەتتىمۇ ساغلام ئەمەس كىشىلەردىن باشقا، ھەر قانداق ئەر ئۆيلىنەتتى، ھەممە ئائىلە ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئەدەپ - ئەخلاقلىق تەربىيىلەشنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇنداق ئائىلىلەردە چوڭ بولغان بالىلار ئاتا - ئانىسى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ساقلاپ، چوڭلارنى ھۆرمەتلەيتتى، بولمۇغۇر قىلىقلاردىن ئىمكان بار ساقلىناتتى. يۇرت ئىچىدە ياخشى ئائىلىلەرنىڭ نوپۇزى ئالاھىدە يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيتتى.

---

*«ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئايالىلار ھەققىدە»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1979 - يىل بېسىلىشى نەشرى.

يۇقىرىقىدەك ياخشى كەيپىياتنىڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇشى ۋە ئىزچىل ساقلىنىشىدا ئايالىلارنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك رولى دائىم خېلى زور تەسىر كۆرسىتەتتى.

(4)

قەشقەر تەۋەسىدە ئۆتمۈش زامانلاردىن باشلاپ كۆپلىگەن مەدرىسە - مەكتەپلەر بار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا ئوغۇل بالىلارلا ئوقۇيتتى، قىز بالىلارنىڭ ئوقۇشىدىن ئىبارەت ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەقەت ئايرىم قىزلارلا موللامىلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، بىر نەچچە يىل ساۋات چىقىرىش خاراكتېرلىك دىنىي دەرس ئاڭلايتتى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، قەشقەر شەھىرى ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپىدا خەلق ئۆزلىرى قۇرغان 100 دىن ئارتۇق باشلانغۇچ مەكتەپ بارلىققا كېلىپ، بۇلاردا ئوقۇيدىغان بىر نەچچە مىڭ ئوقۇغۇچىنىڭ مەلۇم نىسبىتىنى قىزلار تەشكىل قىلىشقا باشلىدى. لېكىن قىزلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئوغۇللارنىڭكىدىن كۆپ قىسقا بولۇپ، ئۇلار 10 — 12 يېشىدىلا «بالاغەت دەرىجىسى» گە كۆتۈرۈلەتتى - دە، ئاتا - ئانىسى ئۇلارنى مەكتەپتىن توختىتىۋالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ چاغدىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بەك ئاددىي بولغاچقا، ئوچ - تۆت يىللىق ئوقۇش جەريانىدا ئاران ئازغىنە بىلىم ئالغان قىزلار دەرھال روماللىرىنى ئېچىگە پۈركۈنۈپ، بىرەر يىل ئۆتمەيلا ئوقۇغانلىرىنى ئۇنتۇپ كېتەتتى. دېمەك، قىزلار ياكى ئايالىلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ساۋات چىقىرىشىدىن سۆز ئېچىش تەس ئىدى.

ئەمما، يىلىمنىڭ ئەۋزەللىكىنى قىسمەن بولسىمۇ

چۈشەنگەن بەزى ئائىلە باشلىقلىرى بويىغا يېتىپ ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەن قىزلىرىنى ئائىلىدە بۇاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئوقۇتۇپ، سەرپ - نەھۋى (مورفولوگىيە، سىنتاكسىس) گە ئائىت كىتابلاردىن بىلىمدار قىلاتتى ياكى «قارى» لىقتا ئوقۇتۇپ، «ھەپتىيەك» ۋە «قۇرئان كەرىم» نى يادلىتاتتى. بۇنىڭ بىلەن «موللا خېنىم»، «قارى خېنىم» دېگەن ئاتاقلا ئىگە بولغان قىز - ئاياللار خېلى كۆپ ئىدى. بىراق، ئۇ زامانىدىكى ئوقۇتۇشتا ئوقۇغۇچىلارغا خەت يېزىش ئۆگىتىلمىگەچكە، ئوقۇپ ساۋاتى چىققانلار «ئېغىز موللىسى» بولۇپ، خەت موللىسى بولالمايتتى، يەنى چالا ساۋات ھېسابلىناتتى.

1934 - يىللىرىغا كەلگەندە، مەھمۇد مۇھتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، قەشقەر شەھىرىدىكى مەكتەپلەردە مەخسۇس قىزلار سىنىپى تەسىس قىلىنىپ، يېڭىچە يەنى پەنىي مەكتەپتە دەرس ئوقۇيدىغان قىز ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىشكە باشلىدى. لېكىن، يۇرتىمىز قازىرىقتا پەننىي مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى بىرقەدەر كېيىنرەك باشلاندى.

1935 يىلى شىنجاڭنىڭ «يەرلىك خانى» شېڭ شىسەي ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىدىن شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرىشكە كادىر ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خەلقئارا ئىنتېرناتسىئونالدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ۋاڭ شيۇچېڭ (يۇشۇسۇڭ)، ۋاڭ باۋچەن، لۇن باۋتاڭ، ئۇ دېمىڭ، ۋەن شيەن، لىيۇ شەنجىن، جىن يىجىن قاتارلىق 25 نەپەر كومپارتىيە ئەزاسىنى شىنجاڭغا خىزمەت قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئابدۇ قادىر ھاجى ئىسمىلىك كىشىمۇ بار ئىدى. بۇ كىشىنىڭ دادىسى ھاشىم ھاجى مولا مەنسۇر بىزنىڭ تەۋەسىدىكى

يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن ئىدى. ئۇ كىشى قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان. 1920 - يىللىرى ھەج قىلىش نىيىتى بىلەن ئىككى ئوغلىنى ئېلىپ، مەككىگە كەتكەن. مەككىدىن قايىتىشىدا كىچىك ئوغلى ئابدۇزاھىر ھاجىنى تۇركىيىدە، چوڭ ئوغلى ئابدۇقادىر ھاجىنى موسكۋادا قالدۇرۇپ، ئۆزى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. ئابدۇ قادىر ھاجى سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇش جەريانىدا مەكتەپتە ئوقۇپ، يۇقىرى سەۋىيىلىك بىلىم ئالغان ۋە سوۋېت كومپارتىيىسىگە ئەزا بولغان. شۇنىڭ بىلەن، 1935 - يىلى 5 - ئايدا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن شىنجاڭغا كەلگەن.

ئۇ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەشقەر ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىق (جۇيجاڭ) لىقىغا تەينىلەنگەن. ئابدۇ قادىر ھاجى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، خېلى كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. جۈملىدىن ئۆز يۇرتىغا مەكتەپ سېلىش ئۈچۈن قىلغان تەشەببۇسكارلىقى ھەممىدىن بەك ئەھمىيەتلىك ئىش بولدى. شۇ چاغدىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدىن ئېيتقاندا، ھەممە يەردە مەكتەپ قۇرۇش، ساۋات چىقىرىش، ياشلارنى تەربىيىلەش دولقۇنى قوزغالغان بولۇپ، بۇنىڭغا «كۆچى بارلار كۆچ چىقىرىش، پۇلى بارلار پۇل چىقىرىش» دېگەن تەشەببۇس ئوتتۇرىغا قويۇلغان، مۇشۇ تەشەببۇسنىڭ يېتەكچىلىكىدە نۇرغۇن مەكتەپلەر قۇرۇلغانىدى. ئابدۇقادىر ھاجى مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، مەكتەپ قۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ ۋە شۇ زامانداڭ ناھايىتى كۆپ پۇلغا يارايدىغان ئاتا مىراس بەش مو يېرىنى مەكتەپ سېلىشقا تەشەببۇسكارلىق بىلەن بېرىدۇ، ئاندىن ئاممىنى مەكتەپ قۇرۇش ئۈچۈن ياردەم بېرىشكە ھەرىكەتلەندۈرىدۇ. نەتىجىدە، قوغان يېزىسىغا تەۋە

يۇقىرىقى قازىرىق، چۇمبۇس، بوچا، شامپادىشاھ قاتارلىق كەنتلەردىكى ئاھالە سەپەرۋەرلىككە كېلىدۇ. قازىرىق كەنتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەدىمكى «قاراخان پادىشاھىم مازىرى» دېگەن قەبرىستانلىقنىڭ پىششىق كېسەكلىرى، ياغاچ ـ تاشلىرى، قازىرىق كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى «ئوسمان بۇغراخان مازىرى» نىڭ ۋەخپىي يەرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تېرەكلەر ھەمدە بىر قانچە يۇرت كاتتىلىرى ئىئانە قىلغان ياغاچ ـ تاشلار يۆتكەپ كېلىنىپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1936 يىلى قازىرىق كەنتىدە ئالتە سىنىپلىق، ئازادە، يورۇق، كاربىدورلۇق، ئېگىز تام مەشلىك ئوغۇللار مەكتىپى پۈتتۈرۈلدى. 1937 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئوغۇللار مەكتىپىگە يانداشتۇرۇلۇپ، تۆت سىنىپلىق ئەينەكلىك، ئازادە قىزلار مەكتىپى پۈتتۈرۈلدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى تەۋەيىمىزدىكى يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى، چۇمبۇس كەنتى، بۇچا كەنتى، شامپادىشاھ كەنتى، تۆۋەنكى قازىرىق كەنتى، جۇملىدىن قەشقەر شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قوغان يېزىسى (كونىچە نامى بەشكېرەم ـ قازىرىق بەگلىكى) نىڭ مائارىپ تارىخىدا مۇھىم ۋەقە بولۇپ قالدى. شۇنداقلا مېنىڭ ھاياتىمدىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىش بولۇپ قالدى.

يۇرتىمىزدا «قىزلار مەكتىپى سىنىپ پۈتۈپتۇ» دېگەن خەۋەر تارقىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، يەنە «يېڭى مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىدىكەن» دېگەن خەۋەرلەر تارقالدى. مەھەللىدىكى بىز بىر توپ قىزلار بۇ خۇشخەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ تېگىگە دەرھال يېتەلمىگەن بولساقمۇ، لېكىن قانداقتۇر بىر خىل قىزىقىش ھېسسىياتىمىز بىلەن چۇقراشقان پېتى يېڭى مەكتەپكە يېتىپ باردۇق. قارىساق، مەكتەپنىڭ سىنىپلىرى بىز كۆرۈپ ئادەتلەنگەن يېزا ئۆيلىرىگە زادى ئوخشمايتتى. تاملارغا يوغان

كېشەكلەر بېكىتىلگەن، ئەينەكلەر سىلىنغان، تاملىرى قارەڭ ئاقارتىلغان، ئىنتايىن چىرايلىق ئىدى. سىنىپلارنىڭ ئاستىغا ياغاچتىن تاختايلار ياتقۇزۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە توپلىشىپ يۈگۈرىدىغان بولساق، ئەزەلدىن ئاڭلاپ باقمىغان ئاۋازلار چىقاتتى. مەكتەپ ئىشخانىسىغا كىرسەك، كىيىنىشى يېزىمىزدىكى ئايالالارنىڭكىدىن تولىمۇ رەتلىك ھەم غەيرى، پوزىتسىيىسى مۇلايىم ۋە سەمىمىي ئايالالاردىن بىر قانچىسى قىزلارنىڭ ئىسمى، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ۋە يېشىنى مېھرىبانلىق بىلەن زېرىكمەي سوراۋاتقان ئىكەن. بىزمۇ شۇ قىزلارنىڭ يېنىدا تۇرىدۇق. بىر ھازادىن كېيىن، بىر ئايال مېنى ئۆز يېنىغا چاقىرىپ: «قىزىم، مەكتەپتە ئوقۇمىسىز» دەپ سورىدى، مەن ئىككىلەنمەستىنلا: «ھەئە» دەپ جاۋاب بەردىم. ئاندىن ئۇ، ئىسمىمنى سورىدى: ئارقىدىن دادامنىڭ ئىسمىنى سورىۋېدى، بۇرۇنقى چاقماقتەك جاۋابىم بىردىنلا سۇسلاپ، تۇرۇپلا قالدىم.

— نېمە، دادىڭىزنىڭ ئىسمىنى بىلمەمسىز؟

مەن بۇ سوئالغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي قالدىم. ئاخىر «مېنىڭ ئاكام بار» دېگەن سۆزنى ئاران قىلالىدىم.

— ئۇنداق بولسا، ئاكىڭىزنىڭ ئىسمى نېمە؟

— يۇنۇس ئاخۇن.

— بولدى. ئاكىڭىزنىڭ ئىسمىنى ئامىلە قىلىڭىزمۇ بولىدۇ. ئىسمىڭىز «ياقۇت يۇنۇس بولسۇن» دېدى ۋە شۇ پېتى جەدۋەلگە پۈتۈپ قويدى. كېيىنچە، دادامنىڭ ئىسمىنى ئېسىمگە ئېلىپ، يادلاپ يۈرگەن بولساممۇ، لېكىن ئامىلەم كۆيۈملۈك ئاكامنىڭ ئىسمى بىلەن باغلىنىپ كەتتى. مېھرىبان دادامنىڭ ئىسمى پەقەت قەلبىمنىڭ چوڭقۇر يېرىدىلا ساقلىنىپ قالدى. بۇ، نارەسىدە چاغدا ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلىپ، يېتىملەر

ئوچىقىدا ئۆرتەنگەن مەندەك بىر يېتىم قىزغا قالدۇرغان يالداما بولسا كېرەك. مۇشۇ ئىش ھەر بىر قېتىم يادىمغا كەلسە، ئاتا ـ ئانامنى ئەسلەيمەن. مېنىمۇ مىرسىيت ئاخۇن دادام قولىغا ئېلىپ، پېشانەمگە سۆيۈپ قويغان بولغىمتتى، «قىزىم» دەپ مېھرىبانلىق بىلەن ئەركىلەتكەن بولغىمتتى، دېگەنلەر خىيالىمدىن كېچىدۇ. يەنە ئۆزۈمگە تەسەللىي بېرىپ، شۇ مېھرىبان دادام ھايات بولغان بولسا، ئۇمۇ ئاتىلىق بۇرچىنى ئادا قىلىپ، مېنى بېقىپ چوڭ قىلىپ قاتارغا قوشقان بولاتتى، ئۇنىڭ ئىسمى ھەمىشە ئېسىمدىن كەتمىگەن بولاتتى، دېگەنلەرنىمۇ ئويلىماي تۇرالمايتتىم. دېمەك، ئىسمىنىڭ ئاكامنىڭ ئىسمى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشى كېيىنكى ئەمەلىيەتنىڭ نەتىجىسى، كۆيۈملۈك ئاكامنىڭ مېنى قاتارغا قوشۇش جەريانىدا ئاقتۇرغان تەرىنىڭ يالدامىسى. شۇڭا، بۇنىمۇ مۇۋاپىق بولغان دەپ چۈشەنمەي تۇرالمايمەن.

شۇنىڭدىن باشلاپ مەن مەكتەپتە ئوقۇدۇم. ئاكام ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىم ئوقۇشۇمنى قىزغىنلىق بىلەن قوللىدى. ئوقۇتقۇچىلار مېنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىمدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ماڭا كۆپ غەمخورلۇق قىلدى. ئائىلە ۋە مەكتەپتىن بولۇۋاتقان بۇ سەممىي كۆيۈنۈشلەر گۆدەك قەلبىمنى ئۇرغۇتۇپ، ئىلىم ئېلىش قىزغىنلىقىمنى قەدەممۇ قەدەم چوڭقۇرلاشتۇردى. بىز مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن يىللار شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان يىللار ئىدى. يەنى 1933 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئاتالمىش «بىر قاتار ئىلغار سىياسەتلەر» نى يولغا قويۇپ، شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى يۈكسەلدۇرۇشكە باشلىدى. مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىمۇ راۋاج

لاندۇرۇش تەشەببۇس قىلىنغانلىقتىن، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى خېلى يۇكسەلدى. شېڭ شىسەي: مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش دېگەندە، مىللىي مەدەنىيەتنى شەكىل، «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى مەزمۇن قىلغان مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ، دېگەن.① مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، بىزنىڭ قازىردق باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان مۇئەللىملەر ۋە خانىملار ئۇرۇمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇغان، خېلىلا ئىلغار ئىدىيىدىكى كىشىلەردىن ئىدى. مەكتىپىمىزگە ئىلغار ئاممىۋى تەشكىلات بولغان قەشقەر ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يېقىندىن يار ـ يۆلەكتە بولۇپ تۇراتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوبدان پېداگوگىلىق تەربىيە كۆرگەن زەينەپ خانىم (ئابدۇ قادىر ھاجىنىڭ ئايالى) مۇ ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. بولۇپمۇ دەرسلىك ماتېرىياللارنىڭ بىر تۇتاش سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلۈشى ئەڭ مۇھىم ئامىل ئىدى. مۇشۇنداق بولغاچقا، بىز مەكتەپتە دەسلەپكى يىللاردىن باشلاپلا بىرقەدەر ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلىشقا مۇۋاپىق بولدۇق. مەندە شۇ چاغلاردىن باشلاپلا ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيۈش، يۈرت ۋەتەننى سۆيۈش، خەلقنى ھىمايە قىلىش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، يېتىم ـ يېسىرلەرگە خەيرىخاھلىق قىلىش قاتارلىق خىسلەتلەر تەدرىجىي شەكىللىنىشكە ۋە مۇستەھكەملىنىشكە باشلىدى. مېنىڭ ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ تەرىشىپ ئۆگىنىۋاتقانلىقىم مەكتەپتە مەلۇم ئىنكاس قوزغىدى. ئوقۇتقۇچىلار مېنى ياخشى ئوقۇغۇچىلار قاتاردا ماختايدىغان بولدى. شۇ زامان شارائىتىدا كىيىنىشى ئالاھىدە، يۈرۈش ـ تۇرۇشى مەدەنىي، بىلىمى يۇقىرى ئوقۇتقۇچىلار مەندەك ئاتا ـ

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» Ⅲ قىسىم، 427 ـ بەت.

ئانسى يوق، كىيىم - كېچەكلىرى كونا، نامرات ۋە يېتىم قىز-
نى ماختىسا تولىمۇ غەلىتە تۇيۇلغان بولسا كېرەك، كۆپلىگەن
باي بالىلىرى ماڭا باشقىچە قارايدىغان بولۇپ قالدى، دەرس
تەكرارلاپ ئولتۇرغان يېرىمگە ئولىشۋېلىپ، قانداقتۇر بىر خىل
تەئەججۇپلىنىش پوزىتسىيىسى بىلەن قېشىمدا دىۋىلەپ تۇرۇشىد-
غان بولدى. نېمىلىكىم بولمىسۇن، مەن بىر ئۆگىنىش ئۇلگىسىگە
ئايلىنىپ، بىرقانچە يىللار ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا مەلۇم تەسىرگە
ئىگە بولۇپ قالدىم.

1942 - يىلى 5 - ئايلاردا، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن قار-
مىقىدىكى ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش مەكتىپىگە ئوقۇغۇچى قوبۇل
قىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا مەكتىپىمىزگە ئۇقتۇرۇش كەلدى.
شۇنىڭ بىلەن مەنمۇ ئىمتىھانغا قاتنىشىپ، مەكتىپىمىزدىن ئۇچ
نەپەر قىز ئوقۇغۇچى بىلەن بىللە تۇنجى تۈركۈمدە پىداگوگ-
كىلىق مەكتەپتە ئوقۇشقا كىردىم. بۇ مەكتەپ بىزنى ياتاقلا-
ئورۇنلاشتۇرۇپ، تاماق بىلەن تەمىنلىدى. ئەسلىدە بۇ مەكتەپتە
1942 - يىلى 7 - ئايدىن 1943 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخى-
رىغىچە بىر يىل ئوقۇش بەلگىلەنگەنىدى. لېكىن، 1943 -
يىلى شىنجاڭغا گومىنداڭ كېلىپ ھاكىمىيەت ئۆزگەرگەنلىكتىن،
بىر يىللىق كۇرس تاسادىپىي بىر يېرىم يىلغا ئۇزىراپ كەتتى.
ئۇزارتىلغان يېرىم يىلدا گومىنداڭنىڭ سىياسەت، ئەمىر-
پەرمانلىرىنى ئۆگەنىدۇق. ئاندىن دەرسته ياخشى ئوقۇغۇچىلار
شەھەر ئىچىدىكى مەكتەپلەرگە بېرىپ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇ-
غۇچىلىرىغا خەنزۇچە تىل ئۆگىتىش پراكتىكىسى قىلدۇق. مەن-
مۇ بىر باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 1 - يىللىق سىنىپىغا ئۇچ ئاي
قوشۇمچە خەنزۇچە تىل دەرسى ئۆتۈپ، ئىش ھەققى ئالدىم.

1943 - يىلى يېڭى يىل كىرىشى بىلەن، مەكتىپىمىزده
ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇش، ئال-

دىنقى سەپكە ئىتتىپاق توپلاش دولقۇنى قوزغىلىپ كەتتى. بۇ-
نىڭ ئۇچۇن، تەشۋىقات قىلىش، ئۇيۇن تەييارلاش ئىشلىرى
ئېلىپ بېرىلدى. مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئۆزلە-
كىدىن ھەركەتكە كېلىپ ۋە جەمئىيەتتىكى ئامما سەپەر-
ۋەر قىلىپ، خېلى كۆپ ئىقتىساد توپلىدۇق. مېنىڭ ئىقتىسادىي
ئەھۋالىم ناچار بولسىمۇ، ناھايىتى تېجەشلىك بىلەن ئىقتىساد
قىلغان 40 يۈەن ئەتراپىدىكى پۇلۇمنى ئىتتىانە سۈپىتىده تەش-
كىلگە تاپشۇردۇم. ئىتتىانە توپلاش پائالىيىتىنى جانلاندۇرۇش مەق-
سىتىده مەكتەپ سەنئەت گۇرۇپپىسى تەييارلىغان ئۇيۇننىڭ ئىچىده
بىر ئېتوت بار ئىدى. بۇ ئېتون ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش
تېمىسىدا بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر توپ جۇڭگو ئەسكەرلىرى بىلەن
بىر توپ ياپون پاكارلىرى ئوتتۇرىغا چىقاتتى. جۇڭگو ئەسكەر-
لىرى ئوق چىقارغاندا، ياپون پاكارلىرى ئالاقزاده بولۇشۇپ
پاتىپاراقچىلىق ئىچىده قاچىدىغان، بەزىلىرى ئوق زەربىسىدىن
تىنىك چۇشىدىغان تەسىرلىك ۋە جىددىي كۆرۈنۈشلەر بار ئىدى.
مەن كىچىكىمدىن سەنئەت ئىشلىرىغا قىزىقىپ كەلگەچكە، دا-
رىلمۇئەللىمىن قارىمىقىدىكى بۇ مەكتەپتە سەنئەت گۇرۇپپىسى-
نىڭ ئەزاسى بولۇپ قالغانىدىم. شۇ قېتىمقى ئېتوتتا مەنمۇ
تەشەببۇسكارلىق بىلەن رول ئېلىپ چىقتىم. ئېتوتىمىز قەشقەر
شەھىرىده بىرقانچە نۆۋەت قويۇلۇپ، خەلق ئارىسىدا مەلۇم
تەسىر قوزغىدى. دېمەك، بۇ مېنىڭ سەنئەت ھاياتىمىنىڭمۇ
باشلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

1943 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئوقۇشۇمنى ئاخىر-
لاشتۇرۇپ، ئۆز يۇرتىمىزدىكى ئانا مەكتىپىم — قازىرىق باش-
لانغۇچ مەكتىپىگە خىزمەتكە چىقتىم. بۇ، مېنىڭ 37 يىللىق
ماڭارىپ ھاياتىمنىڭ رەسمىي باشلىنىشى بولۇپ قالغانلىقىنى
ئۇ چاغلاردا تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئىدى. نېمىلا بولمىسۇن،

مېنىڭ «خانىم» دېگەن ھۆرمەت نامى بىلەن ئوقۇتۇش سېپىگە رەسمىي قەدەم قويغانلىقىم ھاياتىمدىكى ئەڭ بەختلىك باشلىنىش ئىدى. مەن بۇ شەرەپتىن ئىنتايىن خۇشاللىقتا چۆمگەنىدىم. نەقەدەر ھاياجانغا تولغانلىقىمنى تىل بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ كۈنلەردە مەن، ئۆزۈمگە ئوخشاش ئاتا - ئانىسى يوق، يېتىم - يېسىرلەر، مەزلۇم - ئاجىزلارنى ئوقۇتۇش، ئۇلارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش، ئۆزۈمگە ئوخشاش بىلىمگە ئىگە قىلىشنىلا ئويلايتتىم. بۇ ئويلىرىمنىڭ كۆپ قىسمى كېيىنكى ئەمەلىيەتتە ئاساسەن ئەمەلگە ئاشتى. بۇنىڭدىن رازىلىق ھېس قىلىمەن، ئەلۋەتتە.

(5)

مەن مائارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان 37 يىل جەريانىدا، ئۇرغۇپ تۇرغان ياشلىق، تىرىشچانلىق ۋە پىداكارلىق روھى مەندە غالىب ئورۇندا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى نۇرغۇن سىناقلاردىن ئۆتكۈزۈپ تاۋلاشقا توغرا كەلدى. چۈنكى، مەن بېسىپ ئۆتكەن يول شۇنداق سىناقلارنى باشتىن كەچۈرۈشكە مەجبۇر قىلاتتى. 1943 - يىلى 1 - ئايدا گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى. پىرقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە نۇرغۇن ئېغىز - پەسلىكلەرنى پەيدا قىلدى. شۇ يىللاردىن ئىلگىرى مەكتەپلەردە ئىلغار ئىدىيىلەر يېتەكچى ئورۇندا تۇراتتى. شەرقتە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تۇرتكىسى، غەربتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ھەم شېڭ شىسەي يولغا قويۇۋاتقان ۋاقىتلىق ئىلغار سىياسەتلەر مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسىغا سىڭىشكەنىدى. ئۆلكە

لىك گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىغە، پولوپمۇ ياش ئوقۇغۇچىلارغا ئەكسىيەتچى پارتىيە مەسلىكى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ تەربىيىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىزمغا قارشى تۇرۇش، جىياڭجېشىغا مۇتلەق بويسۇنۇش، «پىرقە - دۆلەت» ۋە «داھىي» غا سادىق، ۋاپادار بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەسەبىيلىشىپ كېتىشى مائارىپچىلارنى دېلىغۇل قىلىپ قويدى. 1944 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتىلىدى. بۇ ۋەقە ۋە ئۇرۇمچىدىكى نۇرغۇن ئىلغار زىيالىيلارنىڭ تۇرمىگە تاشلانغانلىقى قەشقەرگە ئاڭلىنىپ تۇردى. شۇ سەۋەب بىلەن، ھەرقايسى مەكتەپلەرگە «يېتەكچى مۇدىرلار» قويۇلدى. قەشقەردە گۇمانلىق دەپ قارالغان بىرمۇنچە زىيالىيلار ۋە ئوقۇتقۇچىلار قاماقتا ئېلىندى. بىرمۇنچە زىيالىيلار قاتتىق تەقىپ ئاستىدا قالدى. شەھەر ۋە يېزىلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى مەجبۇرىي ھالدا تۇركۈم - تۇركۈملەپ گومىنداڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى. ھەربىر مەكتەپتە گومىنداڭ چۈفىكېۋوسى (رايونلۇق شۆبە پىرقە) قۇرۇلدى. گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى ئوقۇتقۇچىلاردىن ھەممىدىن بەك ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭا، بىزنى ھەر قەدەمدە تەقىپ قىلىپ تۇراتتى ۋە بىر - بىرىمىزگە پايلاقچى قىلىپ قويىاتتى. گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ بۇ خىل قەبىھ ھەرىكەتلىرىدىن بىرگىنگەن نۇرغۇن ئوقۇتقۇچىلار خىزمەتتىن كېچىپ، دېھقانچىلىق ۋە باشقا كەسىپلەرگە كىرىشىپ كەتتى. ئىمكانىيەت تاپالمىغانلىرى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. باشقىچە تۇرمۇش يولى تاپالمىغانلىرى، خەلقنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا سادىق كىشىلەر ۋە باشقا بەزىبىر خىلدىكى كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىقنى داۋام قىلدۇرۇۋەردى. مېنىڭ مائارىپ سېپىگە قەدەم قويىـ

ھېسسىياتىمنىڭ تۇرتكىسى، ئىلغار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەربىيىسى بىلەن خەلقنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا چەكسىز سادىقىتىم بولغاچقا ھەم باشقا تۇرمۇش يولىنى تېپىش ئىمكانىيىتىم بولمىغاچقا، ھاياتلىق كۈنۈم ئېغىر بولسىمۇ، لېۋىمنى چىشلەپ، قەتئىي ئىرادەمنى بوشاشتۇرماي، ئوقۇتقۇچىلىقنى قىلىۋەردىم.

شۇ يىللاردا قەشقەردىكى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى بىكار قىلىنىپ، مەكتەپلەر ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈملىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولدى. دەرسلىكلەرنىڭ مەزمۇنىغا جىددىي ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ، ئىلغار پەنىي مەزمۇنلار ئوقۇتۇش پىلانى ۋە دەرسلىكلەردىن چىقىرىپ تاشلاندى؛ ئىشخانا، سىنىپ ۋە تاملارغا ئېسىلغان شېئىر شىسەينىڭ رەسىملىرى، ئۇنىڭ ئالدامچىلىق سىياسىتى پۈتۈنلەي ئېلىپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جياڭجېشىنىڭ سۈرىتى ۋە گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ بايرىقى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. پەن - تېخنىكىغا دائىر كىتابلار، جۈملىدىن 1937 - ۋە 1938 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان دەرسلىكلەر يىغىۋېلىنىپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى. ئىنتايىن تەستە توپلىغان كىتابلارنىڭ قولدىن كېتىشى ئوقۇتقۇچىلارنى مەنىۋى ۋە ماددىي بايلىقلاردىن ئايرىپ قويدى. بەزى ئوقۇتقۇچىلار كىتابلىرىنى يوشۇرۇپ قويۇپ تاپشۇرمىغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمەن دائىرىلىرى تەرىپىدىن سېزىلىپ قالغان ھامان قاتتىق جازاغا تارتىلدى، ھەتتا تۇرمىگە تاشلاندى ياكى خىزمەتتىن ھەيدەلدى. دېمەك، گومىنداڭ دەۋرىدە يولغا قويۇلغان مائارىپ پاسسىپ، چۈشكۈن، دۈگما، ئەكسىيەتچى مائارىپ بولۇغاچقا، ئوقۇغۇچىلارغا سەلبىي تەربىيە بېرەتتى؛ ئۇلارنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى بوغۇپ، بىلىم ئېلىش ھەۋىسىنى سۇسلاشتۇراتتى.

1943 - يىللىرىغىچە مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىش ھەر ھالدا چەكلىنىپ كەلگەنىدى. گومىنداڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىش ئادەتتىكى ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى قويۇق مۇناسىۋەت يامانلاشتى. ئاتا - ئانىلارنىڭ مەكتەپلەرگە ئۇمىدۋارلىق بىلەن قارايدىغان بۇرۇنقى ھېسسىياتىمۇ سۇسلاشتى. بەزىلەر ھەتتا پەرزەنتلىرىنى پەننىي مەكتەپلەردىن چىقىرىۋېلىپ، دىنىي مەكتەپلەرگە بەردى. شۇنىڭ بىلەن، پەننىي ۋە دىنىي مەكتەپتىن ئىبارەت ئىككى خىل مەكتەپ قايتىدىن شەكىللەندى. بۇنداق ئەھۋالنى ئوڭشاش، پەننىي مەكتەپلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ۋە ئارىسالدى بولۇپ قالغان ئاممىنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، پەننىي مەكتەپلەرگە خەلپەتلەر تۇرغۇزۇلۇپ، قوشۇمچە دىنىي دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلدى. جۈملىدىن مەن ئىشلەپ تۇرغان قازىرىق مەكتىپىدىمۇ شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر شۇنداق قىلىنىدى.

گومىنداڭ دەۋرىدىكى مائارىپنىڭ چۈشكۈنلۈكى شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي چۈشكۈنلۈكنىڭ ئىنكاسى ئىدى. ئۇ دەۋردە ئىقتىساد تۇراقسىز، بازاردا مال ئۆكسۈپ تۇرغان بولغاچقا، پۇل پاخاللىقى ئېغىر ئىدى. مال باھاسى ھەپتىلەپ، كۈنلەپ، ھەتتا سائەتلەپ ئۆسەتتى. مەسىلەن، بىر ئوقۇتقۇچىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە چۈشتىن بۇرۇن ئىككى چارەك ئاش كەلسە، چۈشتىن كېيىن ئاران ئىككى نان كېلىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ تۇراتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ئىقتىسادىي تۇرمۇشىمىز بەكمۇ قىيىنچىلىق ئىچىدە ئۆتەتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۇنداق ئەھۋالغا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ئاجىزلاپ كەتتى. دەل مۇشۇ ھايات - ماماتلىق پەيتتە، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ئوچ ۋىلا-

يەتتە مىللىي ئازادلىقنىڭ زەپەر مارشى ياڭراپ، ئۇنىڭ شان-لىق ئاۋازى چاقماق تېزلىكىدە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. مەم-لىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بولسا، ياپون باسقۇنچىلىـ-رى تەسلىم بولغانلىقىنى جاكارلاپ، ئېلىمىزدىكى مۇستەملىكـ-چىلىك ئاساراتىنى ئاخىرلاشتۇردى.

يۇقىرىقىدەك غەلىبە خەۋەرلىرى تېز سۈرئەتتە مەكتەپلەر-گە يېتىپ كېلىپ، ماۋارىپچىلارغا ئۈمىد بېغىشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇرۇمچىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈلۈپ، 1946 - يىلى 6 - ئايدا 11 ماددىلىق بېتىم ئىمزالاندى. بۇ ۋەقە بىز ماۋارىپچىلارغا يەنە بىر خىل ئىشەنچ ئېلىپ كەلدى. قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، خەلقنىڭ ماۋا-رىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا بولغان ئىشەنچىمىز تېخىمۇ ئاشتى. مۇشۇ قىسقىغىنە يىللاردا، ئىقتىسادىي جەھەتتە ياخشى ئەھۋالدا بولمىساقمۇ، لېكىن سىياسىي ۋە ئىدىيە جەھەتلەردىن بىر خىل ئۈمىدۋار روھتا بولغاچقا، ھەرقانداق قىينىچىلىقنى يېڭىش غەيرىتىمىز زور ئىدى.

1947 - يىلى 4 - ئايلاردا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق بىر تۈركۈم ھۆكۈمەت ئەربابلىرى قەشقەرگە كەلدى. ئۇلارنىڭ كېلىشى ئەڭ ئاۋۋال بىز ماۋارىپچىلارغا چوڭقۇر ئىلھام بولدى. ھەممىمىز خۇددى بايرام بولغاندەك سۆيۈنۈپ كەتتۇق، كىشىلەر بۇ خۇش خەۋەرنى ئۆزئارا يەتكۈزۈشۈپ، خۇشاللىقتا چۆمۈشتى. ئاڭلىشىمىزچە، ئەخمەت ئەپەندى مۇھىم ئىشلار قاتاردا ئاۋۋال قەشقەر ماۋارىپىنىڭ ئەھۋالىنى ئوقۇشۇپ، ئوقۇتقۇچىلارغا كىيىم - كېچەك ۋە ئاشلىق ھەل قىلىپ بېرىشنى ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرغان، ماۋا-رىپنى كەڭ راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. ئەخمەت ئەپەندە-

نىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى بۇ غەمخورلۇقى گويا ئۇس-سۇزلۇقتا چاڭقاپ سولاشقان گۈللەر سۇنى كۆرۈپ ياشارغان-دەك، بىز ماۋارىپچىلارنىڭ دىلىخەستە كۆڭلىمىزگە زور مەدەت ۋە ئىلھام بېغىشلىدى. بىز ئۆچۈشكە ئاز قالغان چىراغلارغا قايتىدىن ياغ قۇيۇپ، ماۋارىپ يولىنى يورۇتۇشقا يېڭىباشتىن بەل باغلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن، مەكتەپلەر بىرقەدەر جانلىنىپ قالدى، ئوقۇتقۇچىلار غەيرەتكە كەلدى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگـ-نىش قىزغىنلىقى ئۆستى. ئاتا - ئانىلارنىڭ پەننىي ماۋارىپقا بولغان قارىشىدىمۇ مەلۇم ئۆزگىرىش بولدى. چۈنكى، يۇرتداش-لارنىڭ قەلبىدە ئۇدۇم سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىلىم-ھۈنەرنى قەدىرلەش، ماۋارىپنى سۆيۈش، ئوقۇتقۇچى - ئۇستاز-لارنى ھۆرمەتلەشكە ئوخشاش بىرقاتار ئېسىل ئەخلاقىي پەزى-لەتلەر بولغاچقا، بۇ يۇرتنىڭ ماۋارىپى پۈرسەت - شارائىت يار بەرسىلا جانلىنىپ تۇراتتى. ئاۋام خەلقنىڭ كۆپچىلىكى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ماۋارىپنى قوللاپ تۇراتتى. مۇئەل-لىملەرگە ھۆكۈمەتتىن بېرىلىدىغان تەمىنات بار بىلەن يوق-نىڭ ئارىلىقىغا چۈشۈپ قالغان ئەھۋالدىمۇ، مۇئەللىملەر قى-يىنچىلىقنى ئىمكان قەدەر يېڭىشكە ھەرىكەت قىلىپ، ئۆز كۈ-چىگە تايىنىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي يۈكنى يەڭگىللەشتۈرۈپ ئىشلەيتتى. ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق شارائىتتا ئىشلىگەن ئىشلىرى-نى خالىس، پىداكارانە خىزمەت دېسە بولاتتى. نۇرغۇن ئوقۇتقۇچىلار كىرىمىنىڭ قانداقلىقى بىلەن ھېسابلاشماي، خىزمەتنى بىجانىدىل، ئەستايىدىل ئىشلىدى.

ماۋارىپتىكى بۇ خىل يوشۇرۇن كۈچ ئۆز نۆۋىتىدە ئەدەبـ-يات - سەنئەت ئىشلىرىدىمۇ زور مەنىۋى ئىلھام ئېلىپ تۇراتـ-تى. دېمەك، قازىرىق مەكتىپىدىكى بۇنداق جانلىنىش ئوقۇتۇش ئىشلىرىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماي، ئەدەبىيات - سەنـ-

ئەت ئىشلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىپ تۇردى.

قازىرىق مەكتىپىنىڭ قورۇسىدا 500 دىن ئارتۇق ئادەم سىغىدىغان بىر زال بولۇپ، 1937 - يىللىرى سىلىنغان بۇ زالنىڭ ھەممە ئەسلىھەلىرى تولۇق ئىدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇشۇ زالنى بازا قىلغان سەنئەت گۇرۇپپىسى بار ئىدى. بۇ سەنئەت گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىر تەرەپتىن ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئويۇن تەييارلاپ، بىرقانچە يېرىدىكى خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇشقا كۈچ چىقىراتتى. سەنئەت گۇرۇپپىسىدا ئوينىلىدىغان نومۇرلارنىڭ مەنبەسى ھەر خىل ئىدى. بەزىلىرى شۇ دەۋرلەردە تونۇلغان يازغۇچىلار تەرىپىدىن يېزىلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئوينىلىۋاتقان تەسىرلىك كومېدىيە - دراملار، مەسىلەن، «سامساق ئاكام قايناپدۇ»، «يېتىم قىز»، «ئارشىن مال - ئالان»... قاتارلىقلار؛ بەزىلىرى قەشقەر تەۋەسىدە تارقىلىپ تۇرۇۋاتقان ناخشا - ئۇسسۇل، كونسېرت ــ لەپەرلەر ئىدى. ئويۇن نومۇرلىرىنىڭ مەزمۇنى دەۋر شائىتىغا قاردىغاندا ئىلغار ئىدى. مەسىلەن: ۋەتەنپەرۋەرلىك، يۇرت سۆيەرلىك، خەلقچىللىق، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئەمگەك سۆيەرلىك، ساۋاتسىزلىقنى ئەيىبلەش ۋە باشقىلار. ئۇ چاغلاردا يېزىمىز تەۋەسىدە ئايالالارنىڭ يۈزىنى ئېچىپ يۈرۈشى، سورۇنلاردا قىز - چوكانلارنىڭ ئەلنەغمىگە ماسلىشىپ، ناخشا ئېيتىشى ياكى ئۇسسۇل ئوينىشى غەلىتىلىك ھېسابلانغاچقا، ئويۇن سەھنىلىرىگە قىز - چوكانلار نومۇر ئورۇنلاپ چىقالمايتتى، ئايالالارنىڭ رولىنى ئىلىپ چىقىش توغرا كەلسە، ئەرلەر ئايالچە ياسىنىپ ۋە گىرىم قىلىپ سەھنىگە چىقاتتى. يۇرتىمىزدىن × × كىشى دەسلەپ ئايالچە ياسىنىپ سەھنىگە چىققاندا، يېڭىلىق تۇيۇلغان ۋە كىشىلەر ئارىسىدا قىزىقىش قوزغىغانىدى. ئەپسۇسكى، كېيىنچە ئۇ گىشىگە «سەتەك» دېگەن لەقەم سىڭىشىپ قىلىپ، «× × سەتەك» دېگەن نام بىلەن ئۇمرىنى ئاخىرلاشتۇردى.

قازىرىق مەكتىپىنىڭ قورۇسىدىكى مەيدان ۋە زالدا ۋەلايەت، شەھەر، ناھىيە ۋە باشقا يېزىلاردىن تەكلىپ قىلىنغان سەنئەت گۇرۇپپىلىرىمۇ كېلىپ ئويۇن قويۇاتتى. مەن دائىملىق ئەللىمىنىڭ پۈتتۈرۈپ ئانا مەكتىپىمگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، مەكتەپتە جانلىنىپ تۇرغان سەنئەت ئىشلىرىغىمۇ قىزغىنلىق بىلەن قاتنىشىپ كەتتىم. يېزىمىز تەۋەسىدىكى ئايالالار چۈمپەردە ئېچىدە تۇرۇش ئادىتىنى تاشلىيالمىغىنى بىلەن، شەھەردە ئوقۇپ چىققان ئايال ئوقۇتقۇچىلارنىڭ شۇ زامان شارائىتىغا مۇۋاپىق خېلى مەدەنىي كىيىنىپ، چاچلىرىنى چىرايلىق تاراپ، بېشىغا ياغلىق ئارتىپلا يۈرۈشلىرىمۇ كىشىلەرنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايتتى. شۇڭا، ئويۇن تەييارلىغاندا بىزنىڭ ئەرلەر بىلەن بىللە رېپېتىس قىلىپ، سەھنىگە چىقىپ ئويۇن كۆرسىتىشىمىزگىمۇ مەلۇم شارائىت ھازىرلىنىپ قالغان بولغاچقا، مەكتەپتىكى خانىملاردىن بىرقانچىمىز باشلامچىلىق بىلەن سەھنىگە چىقتۇق. بۇ ئىش يۇرتداشلار ئارىسىدا ھەر خىل ئىنكاسلارنىڭ ھەتتا مازاق قىلىش، پوپۇزا قىلىشلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىر يەنە چۈمپەردىدىن قۇتۇلۇش روھى غالىب كېلىپ، ئايالالارنىڭ چۈمپەردىنى يۇزىدىن ئېلىۋېتىشىگە، سەھنىلەرگە چىقىشىغا، سورۇنلارغا قاتنىشىشىغا، ناخشا ئېيتىپ - ئۇسسۇل ئويناپ، كۆڭۈلنى ئېچىشىغا يول ئېچىپ بەردى. دېمەك، ئەينى چاغدىكى مەكتەپ مائارىپى ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنى ئوقۇتۇش ۋە تەربىيىلەش خىزمىتىنىلا ئۇستىگە ئېلىپ قالماي، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇش، جەمئىيەتتىكى ئاممىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇلار ئارىسىدا مائارىپنى ئومۇنلاشتۇرۇش، ساۋات

چىقىرىش، تۇرلۇك تەشۋىق - تەرغىبلەر ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىش خىزمەتلىرىنى ئۇستىگە ئالغان. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىلار نۇرغۇن ۋاقىتلىرىنى قۇربان قىلىپ، ئەقلىي كۈچىمىزنى سەرپ قىلاتتۇق. ئۇ يىللاردا بۇنداق خالىس خىزمەتلەرگە كەتكەن ۋاقىت ۋە كۈچ بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايتتۇق، بۇنى دۆلەت ۋە خەلق ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچىمىز دەپ بىلەتتۇق.

1947 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يەنە ئۆزگىرىش بولدى. شۇنىڭدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىنىپ، سىياسىي ۋەزىيەت بىرقەدەر تۇراقلاشقان، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئەسلىگە كېلىپ، خەلقنىڭ كۆڭلى بىرئاز ئەمىن تېپىشقا باشلىغان، ماۋارىپ چىلارنىڭ خىزمەتكە بولغان قىزغىنلىقىمۇ ئۆرلەۋاتقان بىر شارائىتتا، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جىيانگ جىزجۇڭ ئەپەندى ئۆلكىنىڭ رەئىسلىك خىزمىتىنى مەسئۇلىتىگا ئۆتۈۋېلىپ بەردى، تىنچلىق بىتىمى يېرتىپ تاشلاندى. شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى داۋالغۇپلا كەتتى. ھۆكۈمەت پۇلنى كۆپلەپ بېسىپ تارقىتىپ ئىقتىسادىي كرىزىس پەيدا قىلدى. 1948 - يىلى مەلۇم ئايلاردا بىر ئايلىق ماائاشىنى ئاران 20 دانە گىرە نان كەلسە، بەزىدە ئاران 10 دانە گىرە نان كەلدى. كىشىلەر بىرەر خۇرجۇن پۇل ئېلىپ بازارغا كىرسە، كۆڭۈلگە يارىغۇدەك بىرەر نەرسە سېتىۋالالمىدى. بۇنداق ئېغىر شارائىتقا ماۋارىپچىلارنىڭ بەرداشلىق بېرىشى تولىمۇ تەسكە چۈشتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش قىزغىنلىقى تېخىمۇ سۇسلاشتى. جۇملىدىن قازىرىق باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئىلگىرىمۇ باسمايدىغان، توختاپ قالمايدىغان ھالەت بىلەن ئىككى يىلنى ئۆتكۈزدى.

1949 - يىلى كىرگەندىن كېيىن، مەكتىپىمىزدىكى ئوقۇتقۇچىلاردا ماۋارىپنى راۋاجلاندۇرۇشقا يەنە بىر ئىشەنچ تىكلەندى. بۇنىڭغا بىر قانچە ئامىل سەۋەب بولۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ بىرى، 1949 - يىلى 1 - ئايدا مەسئۇت ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بۇرھان ئەپەندى ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى. شىنجاڭ خەلقى ئاربىسىدا مەلۇم ئابرويىغا ئىگە ۋە ماۋارىپنى چۈشىنىدىغان، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان چوڭ زىيالىي بۇرھان ئەپەندىنىڭ ئۆلكە رەئىسى بولۇشى شىنجاڭنىڭ باشقا تارماقلىرى قاتارىدا ماۋارىپ ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ زور خۇشاللىق ئىدى؛ يەنە بىرى، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە كومۇنىستىك پارتىيە جانلىنىۋېتىپتۇ، گومىنداڭچىلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ جەڭ قىلىۋېتىپتۇ، كومۇنىستىك پارتىيە ئەمگەكچى خەلققە، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئەركىنلىك، ئازادلىق بېرىدىكەن، ماۋارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرىدىكەن، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مەكتەپلەرنى ياخشىلايدىكەن، دېگەن خۇش خەۋەرلەر تارقىلىشقا باشلىدى. بۇلار ئوقۇتقۇچىلارغا قايتىدىن ئۈمىد ئېلىپ كەلگەنىدى. ماۋارىپ خىزمىتىدىن پۈتۈنلەي رايى قايتقان ئوقۇتقۇچىلار قايتىدىن جانلىنىپ ئوقۇتۇش خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتتى، 1949 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ساداسى شىنجاڭغا يېتىپ كەلدى. 1949 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. بۇنىڭدىن مەن، ئاكام ۋە ئائىلىمىز، مەكتەپداشلار چەكسىز خۇشاللاندۇق. شۇنىڭدىن باشلاپ مەنمۇ يېڭى ماۋارىپقا رەسمىي قەدەم قويدۇم.

1950 - يىلى مەكتەپلەر تەرتىپكە سېلىندى، ئوقۇتقۇچىلار تۇراقلاشتۇرۇلدى. ھۆكۈمەت تەرىپىدىن مۇقىم ماائاش

تارقىتىلىپ، تەمىناتىمىز كاپالەتلەندۈرۈلدى. كەڭ جەمئىيەت ئەھلىنىڭ ماۋارىپقا بولغان ئۈمىدى ئىشەنچى تاردىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئاشتى. قىسقىسى، شىنجاڭنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرى يېڭى يولغا يېڭى قىياپەت بىلەن قەدەم تاشلىدى.

ئوقۇتقۇچىلار ئامبىسى بىر تەرەپتىن، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئالغا سىلجىتسا، يەنە بىر تەرەپتىن، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشلىرىغا يەنى ئىجارە كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق خىزمەتلەرگىمۇ پائال قاتناشتى. ئازادلىقتىن بۇرۇن، ماۋارىپ ساھەسىدە تېنىم تاپماي ئىشلىگەن بولسامۇ، لېكىن ئۇنى چۈشىنىدىغان، ئۇنىڭ قەدرىگە يېتىدىغان ئادەملەر، بولۇپمۇ ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ئىشلەيدىغانلاردىن چۈشىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز ئىدى. خىيانەتچىلىك، چىرىكلىك، تەييارتاپلىق قاپلاپ كەتكەن ئاشۇ جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئويلايدىغىنى شەخسىي مەنپەئەت ئىدى. كومپارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى بولسا، ھەقمەقەتەن بىز ئويلىغاندەك، ئالدى بىلەن ماۋارىپنى قوللىدى، ماۋارىپچىلارغا كۆڭۈل بۆلدى، ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ياخشىلىدى. مەن بىلەن بىللە ئىشلەۋاتقان نۇرغۇن كەسىپداشلىرىم خىزمەتتىكى ئېھتىياجى ھەم ئۆزىنىڭ تەلىپى بويىچە، باشقا يۇقىرى ئورۇنلارغا يۆتكىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، مەن ئۆز يېزىمىزغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغانلىقىم، يۇرتداشلىرىمنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىنى يۇكسەلدۈرۈشكە چىن دىلىمدىن نىيەت قىلغانلىقىم ئۈچۈن، ئىنتايىن جاپالىق ئاساسىي قاتلام ماۋارىپ خىزمىتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلدىم. 1953 ـ يىلى رايون بويىچە ئىلغار ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالىنىپ، بىر يىل يەر ئىسلاھاتى، ئىجارە كېمەيتىش خىزمەتلىرىگە قاتناشتىم. 1954 ـ يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى بويىچە ئىلغار ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھا-

لىنىپ، تەقدىرنامە ۋە مېدالنار بىلەن مۇكاپاتلاندىم. 1955-ۋە 1956 ـ يىللىرى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە، 1956 ـ ۋە 1957 ـ يىللىرى يەنە كونا شەھەر ناھىيىسى بويىچە ئىلغار ئوقۇتقۇچى بولۇپ تەقدىرلەندىم ۋە مۇكاپاتلاندىم. 1957 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئېچىلغان ماۋارىپچىلار يىغىنىغا قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئىلغارلار قاتاردا ۋەكىل بولۇپ قاتناشتىم ۋە شۇ يىغىندا «سىنىپ باشقۇرۇشتىكى تەجرىبىلىرىم» دېگەن تېمىدا سۆزلەپ، يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ مەلۇم دەققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدىم. بۇ يىغىنغا قاتناشقانلىقىم مېنىڭ ماۋارىپ ھاياتىمدىكى خۇشاللىنارلىق چوڭ ئىش ئىدى. مەن ئۆز ئەھمىيىتىمىدە، كومپارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ ئىنتايىن شەرەپلىك ئىكەنلىكىنى، بۇ خىزمەتنىڭ خەلق ھۆكۈمىتى ۋە كەڭ ئامما ئالدىدا ھۆرمەتكە ساۋاۋەر ئىكەنلىكىنى، كونا جەمئىيەتتىكى ماۋارىپچىلارنىڭ ئورنى بىلەن يېڭى جەمئىيەتتىكى ماۋارىپچىلارنىڭ ئورنىدا ئاسمان ـ زېمىن پەرق بارلىقىنى تولۇق تونۇپ يەتتىم.

ئاپەتلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» تازا ئەۋجىگە چىقىقان يىللاردا، باشقا ئورۇنلاردىكىگە ئوخشاش، يېزىمىزنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىمۇ نابۇت بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالدى. مەن كونا جەمئىيەتتىمۇ خىزمەت قىلغانلىقىم ئۈچۈن، باشقا «كونىلار» بىلەن بىر قاتاردا ئىنقىلابنىڭ كۆرەش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ، بىر مەزگىل ئوقۇتۇش سېپىدىن چەتلەشتۈرۈلۈپ، كۆرەش قىلىندىم، كوچىمۇ ـ كوچا، ھەتتا قەشقەر شەھەر كوچىلىرىدا سازايى قىلىندىم؛ زىيالىيلارنى قارىلايدىغان شوئارلار يېزىلغان ئاق ئۇزۇن خالاتنى ئالدى ـ ئارقامغا كىيىپ، بىرقانچە ئايلارنى ئۆتكۈزدۈم. مەن قاتتىق ئازابلاندىم. لېكىن، ماڭا رو-

هىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن بولۇۋاتقان ئېغىر بېسىم مېنىڭ ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش ئىرادەمنى قىلچە ئاجىزلاشتۇرالمىدى. ھامان بىر كۈنى ئاقلىنىپ، ئوقۇتۇش سېپىگە قايتىپ كېلىدىغانلىقىمغا ئىشەنچ قىلاتتىم. قۇرۇق ئاكتېپلار قۇرۇق شوئارنى قاتتىق توۋلاپ، تېرە تاراقشىتىپ، بىزدەك پېشقەدەملەرنى ئەدەپلەش كويىدا يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپچىلىك ئامما ۋە يۇرتداشلار بىزگە چوڭقۇر خەيرخاھلىق كۆرسىتىپ، يوشۇرۇن ھالدا بىزدىن ئەھۋال سوراپ، ئازابلانغان كۆڭلىمىزگە تەسەللى بېرىپ تۇردى. مەن ئۇلارنىڭ مۇنداق ئادەمگەرچىلىكى ۋە ئالىيجانابلىقىدىن ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ، كەلگۈسىگە تېخىمۇ زور ئىشەنچ باغلىدىم.

تاڭ سۈزۈلۈپ، ئۇمىد نۇرىدىن بېشارەت بېرىدىغان زامانلارمۇ كېلىپ قالدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئوجۇقتىن رۇلۇپ، ماۋارىپ ئىشلىرى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. تەشكىل مېنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىمنى نەزەرگە ئېلىپ، ئوقۇتۇش سېپىگە قايتۇرۇپ كەلدى ۋە قازىرىق باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ پوچا كەنتىدىكى شۆبە مەكتىپىگە ئىلمىي مۇدىر قىلىپ بەلگىلىدى. بۇ كەنتنىڭ ماۋارىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جانلاندۇرۇش ئۈچۈن، يۈرەك قېنىمنى سەرپ قىلىپ، تىرىشىپ ئىشلىدىم. بۇ جەريانىدا يېزا ۋە ناھىيە دەرىجىلىك ماۋارىپ ئورونلىرى تەرىپىدىن بەش قېتىم ئىلغار ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندىم ۋە مۇكاپات بىلەن تەقدىرلەندىم. 1980 - يىلى 6 - ئايدا شەھەر بىلەن پېنسىيگە چىقتىم. مەن ئۆزۈمنىڭ ئۆمۈر بويى ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللانغان ھاياتىمنى ئەسلىسەم، قىلغان ئىشلىرىمنىڭ نەتىجىلىك بولغانلىقىنى، ئۆمرۈمنىڭ تولىمۇ مەنىلىك ئۆتكەنلىكىنى ھېس قىلىمەن.

(ئاپتورى: قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىلىك قازىرىق كەنتىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئى. ئەسقەرى

پېشقەدەم تەرجىمان مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ توغرىسىدا ئەسلىمە

ئىسمايىل ئەسقەرى

مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ (خەنزۇچە ئىسمى 易包德 دەپ ياۋدى) شىنجاڭنىڭ ماۋارىپ ۋە نەشرىياتچىلىق خىزمىتىگە، بولۇپمۇ تەرجىمانلىق خىزمىتىگە زور ھەسسە قوشقان تەرەققىيپەرۋەر كىشى ئىدى.

مەرھۇم مەھمۇتجان ئاكىنىڭ ئائىلىسى تاشكەنتلىك ئىمىنجان، ئۇنىڭ ئاتىسى ئىلھامجان بولۇپ، ئىمىنجان 1880 - يىللاردا تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش سەۋەبىي بىلەن تاشكەنتتىن چۆچەككە كۆچۈپ كەلگەن، ئۇنىڭ تىجارىتى ناھايىتى راۋاج تاپقاچقا، ئۇزاق ئۆتمەيلا «ئىمىنجانباي» دەپ ئاتالغان. مەھمۇتجان ئاكا 1906 - يىلى 8 - ئايدا ئەنە شۇ باي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، ئىمىنجانبايىنىڭ 4 - ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاكىلىرى ئاتىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، ئەمما مەھمۇتجان ئاكا ئۆزىنىڭ ئارزۇسى ۋە ئاتىسىنىڭ خاھىشىغا ئاساسەن ئوقۇش بىلەن شۇغۇللانغان. ئوقۇش پېشىغا يەتكەندە چۆچەكتىكى تاتار

تىلى باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇغان؛ ئۇنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە كېلىپ، خەنزۇچە ئوتتۇرا مەكتەپتە يەنى شۇ زامانىدىكى «شاۋتاك» دا ئوقۇغان (بۇ «شاۋتاك» نىڭ ئورنى ئۈرۈمچىنىڭ بېيمىك مەھەللىسىدىكى ھازىرقى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئىدى). ئۇنىڭ خەنزۇچە ئىسمى شۇ مەكتەپتە قويۇلغان. 1920 - يىللىرى ئۇنىڭ ئاتىسى ئىمىنجانباي تۇغقانلىرى بىلەن بىللە ئۈرۈمچىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئۈرۈمچىنىڭ نەنلياك مەھەللىسىدە «دېشىك ياڭخاك» ناملىق سودا فېرمىسى قۇرۇپ، روسىيە بىلەن بىۋاستە سودا ئالاقىسى قىلغان (1928 - يىلى ۋاپات بولغان).

مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ خەنزۇچە ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1929 - يىلدىن 1932 - يىلغىچە ئۈرۈمچىدىكى بىرىنجى ئالىي مەكتەپ — «رۇس تىلى قانۇن - سىياسىي مەكتىپى» دە ئوقۇغان. بۇنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئائىلىدە خەنزۇچە، رۇسچە تۇرلۇك كىتابلارنى ئوقۇپ، تىل ۋە پەن جەھەتتىكى بىلىملىرىنى ئاشۇرۇپ بارغان، بولۇپمۇ كونا خەنزۇ ئەدەبىياتى (گۈۋېن) نى خېلى مۇكەممەل ئۆزلەشتۈرگەن. 1932 - يىلى چۆچەككە بېرىپ تۇرمۇش قۇرۇش سەۋەبى بىلەن چۆچەكتە تۇرۇپ قالغان ۋە 1935 - يىلغىچە دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلغان، كېيىن چۆچەك گارنىزون شتابىدا تەرجىمان بولغان. 1936 - يىلدىن 1939 - يىلغىچە «چۆچەك شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ماتارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. بۇ جەريانىدا، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن، دۆلەت شېئىرى «قوزغال!» نى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تۇنجى قېتىم تەرجىمە قىلغان (بۇنى پىشقەدەم ئەدىپ ئابدۇللا باستى ئۇيغۇرچە شېئىر شەكلىگە كەلتۈرۈپ

بەرگەن). 1939 - يىلى ئۈرۈمچىگە يوتكەپ كېلىنىپ، 1940 - يىلغىچە شىنجاڭ مەدەنىيەت جەمئىيىتى تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان، بۇ جەريانىدا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىنى تۈزۈشكە يىتەكچىلىك قىلغان؛ سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنىپ كەلگەن كىتاب - ژۇرناللارنىڭ بەزى ماقالىلىرىنى رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ ۋە براشۇرا شەكلىدە نەشر قىلدۇرۇپ، خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە مەلۇم ھەسسە قوشقان؛ بىر مەزگىل شۇ جەمئىيەتنىڭ باشلىقى ۋاۋدۇن ئەپەندىگە مەخسۇس تەرجىمان بولغان. 1941 - يىلى مىللىتارىست شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1943 - يىلغىچە تۇرمىدە ياتقان. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنى تۇرمىدە جىسمانىي ئەمگەكلەرگە سالغاندىن تاشقىرى، نەزەربەنت ئاستىدا پات - پات «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىگە ئېلىپ بېرىپ، تەرجىمە قىلىنغان ماقالىلەرنى تەكشۈرۈتكۈزگەن؛ زۆرۈر تېپىلغاندا شېڭ شىسەينىڭ ئېغىز تەرجىمانلىقىمۇ سالغان. 1943 - يىلى شىنجاڭغا گومىنداڭ كەلگەندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى تۇرمىدىن بوشىتىپ، مەجبۇرى ھالدا «جۇڭشۇنتۇەن (مەركىزىي تەلىم - تەربىيە ئومىكى) نىڭ شىنجاڭ شۆبىسى» گە پولكونىك دەرىجىلىك تەرجىمە بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەينىلىگەن. ئىلھامجانۇپ ئۇ يەردە 1945 - يىلغىچە ئىشلەپ، يازما دەرسلىكلەرنىڭ تەرجىمە - تەھرىرلىك خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان. شۇ جەريانىدا، جۇڭگونىڭ چەت ئەللەر بىلەن تۇزگەن تەڭسىز شەرتنامىلىرىنىڭ بىكار قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن «ماقالە يېزىش مۇسابىقىسى» دا بىرىنچىلىكنى ئالغان.

مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ 1945 - يىلى ئايالى ئاغرىپ

قالغانلىقى سەۋەبى بىلەن رۇخسەت سوراپ چۆچەككە كېتىپ، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلمىگەن؛ ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن، 1946 - يىلغىچە تارباغاتاي ۋالىيى مەھكىمىسىنىڭ كادىرلار بۆلۈم باشلىقى بولغان. 1946 - يىلنىڭ بېشىدا ئوچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئوچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئاخىرقى سۆھبەتلەردە ئەخمەتجان قاسىمغا تەرجىمانلىق قىلغان. شۇ كۈنلەردە، گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پرقە بۆلۈمى ئۇنىڭغا: «بىز سىزنى سىڭداڭبۇ (ئۆلكىلىك پرقە بۆلۈمى) نىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا كىرگۈزگەن، جۇغلىشىپ قالغان بىر نەچچە ئايلىق ماڤاشىڭىز بار. بىراق، بۇ پۈتۈنى ئۇرۇمچىدە قىلىپ سىڭداڭبۇدا ۋەزىپە ئۆتىسىڭىز ئاندىن ئالالايسىز» دېگەندە، ئىلھامجانۇپ: «ئۇرۇمچىدە قالالمايمەن، پۈتۈنمۇ ئالمايمەن» دەپ جاۋاب بەرگەن ۋە كېيىن ئوچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن بىللە غۇلجىغا قايتىپ كەتكەن. 1946 - يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن 1948 - يىلغىچە تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ماڤارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە باشلىقى بولغان؛ 1949 - يىلنىڭ ئاخىرىقىچە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» تارباغاتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ جەريانىدا ئۇ، ئوچ ۋىلايەتنىڭ جۇملىدىن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىيىتى - ماڤارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم ھەسسە قوشقان؛ ئوچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن، جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ نىزامنامىسىنى ۋە باشقا مۇھىم ھۇججەتلەرنى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان؛ چۆچەكتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ

تەلىپى بويىچە، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ شىنخۇا ئاگېنتلىقىدىن ئاڭلىتىلغان كۈندىلىك خەۋەرلىرىنى رادىئودىن خاتىرىلەپ، ئۇلارغا تەرجىمە قىلىپ بېرىپ تۇرغان. ئۇنىڭ بۇ ئەمگىكى ئۇچۇن كونسۇلخانا ئۇنىڭغا بىر نەچچە قېتىم مۇكاپات بەرگەن ۋە ئارىيەتكە ئىشتىلىپ تۇرۇۋاتقان چوڭ بىر سوۋېت رادىئو پرىيومنىكنىمۇ مۇكاپات قىلىپ بەرگەن.

مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ 1950 - يىلى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىنىپ، 1951 - يىلغىچە ئولكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارمىقىدىكى مەدەنىيەت - ماڤارىپ ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە مەزكۇر ھەيئەتنىڭ تەلىپى - تەرجىمە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ بۇ باشقارمىدا، ماۋزېدوڭ ۋە لىيۇ شاۋچى ئەسەرلىرىنىڭ ئايرىم براشۇرىلىرى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت ۋە ئەمر - پەرمانلىرى توپلىمى، «جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ تارىخى»، «جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىي ئۇرۇشىنىڭ تارىخى»، «جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ مىللىي ئۇرۇشتا تۇتقان ئورنى»، «جۇڭگو ئىنقىلابىي ئۇرۇشىنىڭ ستراتېگىيە مەسىلىسى»، «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيەسى»، «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» قاتارلىق 36 خىل كىتابنى ۋە يەنە بەش خىل دەرسلىك كىتابنى ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىشقا يىتەكچىلىك قىلغان، ھەتتا بۇ كىتابلارنىڭ بەزى تەرجىمىلىرىنى ئۆز قولى بىلەن تەكشۈرۈپ بەرگەن. 1951 - يىلى 3 - ئايدا مەزكۇر تەلىپ - تەرجىمە باشقارمىسى ئاساسىدا «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» قۇرۇلۇپ، نەشرىياتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، تەلىپ - تەرجىمە باشقارمىسىدىن

يۆتكەپ كېلىنگەن غوللۇق كۆچلەر ــ ئىمىن تۇرسۇن، ئىبراھىم ئەخمىدى، پەيزۇللا راخمانى، ئەبەيدۇللا باستى، جامالىدىن مۇھەممىدى، باھار رەھىمى، خوجا قاپان قاتارلىق تالانتلىق تەھرىر ــ تەرجىمانلارنى تايانچ قىلىپ تۇرۇپ، خەلق نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇر ــ قازاق تىللىرىدا كىتاپ نەشر قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈتۈقلۇق ئورۇندىغاندىن تاشقىرى، يەنە تەھرىر ــ تەرجىمانلارنى كەسپىتە پىششىق قىلىپ يېتىلدۈرۈش، نەشرىياتنىڭ تەھرىر ــ تەرجىمە قوشۇنىنى ئۇلغايتىش، جەمئىيەتتىكى تەھرىر ــ تەرجىمە كۆچلىرىگىمۇ تايىنىپ تەھرىر ــ تەرجىمە خىزمىتىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش جەھەتلەردە مەلۇم تۆھپە ياراتقان. مەسىلەن، 1957 ــ يىلى 7 ــ ئايدا نەشرىياتتا تەھرىر ــ تەرجىمانلارنىڭ قىسقا مۇددەتلىك كەسپىي ئۆگىنىش كۇرسىنى ئاچقان. بۇ كۇرسقا نەشرىياتتىكى ۋە باشقا مەتبۇئات ئورۇنلىرىدىكى يەنە تەھرىر ــ تەرجىمانلاردىن 30 نەچچە كىشى قاتناشقان؛ كۇرسنىڭ ئۆگىنىش ۋاقتى ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم يېرىم كۈندىن بولۇپ، بۇنى ئىمىن تۇرسۇن باشقۇرغان. كۇرستا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تىل مۇتەخەسسىسى تۇرسۇن رەخمۇپ ئۇيغۇر تىلى قائىدىسىدىن دەرس بەرگەن، ئىمىن تۇرسۇن تەھرىرلىك تېخنىكىسى توغرىسىدا، توختى باقى تەرجىمە تەجرىبىلىرى توغرىسىدا دەرس بەرگەن، مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ «خەنزۇچە ئىدىئوم ۋە ماقال ــ تەمسىللەرنى قانداق تەرجىمە قىلىش ھەققىدە» دەرس بەرگەن ۋە كۇرسنىڭ ھەر قېتىملىق ئۆگىنىشىگە قاتنىشىپ تۇرغان. بۇ كۇرس ئىككى ئايدىن ئارتۇق داۋاملىشىپ، كۇرسانتلارنى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىلىرى، تەھرىرلىك ۋە تەرجىمە تېخنىكىسى توغرىسىدا مەلۇم بىلىمگە

ئىگە قىلغان. كۇرس تۈگىگەندىن كېيىن، يەنە مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، كۇرستا ئۆتۈلگەن دەرسلەر (لېكسىيىلەر) خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن «تەرجىمە ئىشلىرىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر» دېگەن نامدا مەخسۇس كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنىپ، شىنجاڭ بويىچە كەڭ تارقىتىلغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدە، ئىلھامجانۇپ بەزى كىتابلارنىڭ تەرجىمىسىنى ئۆز قولى بىلەن تەكشۈرۈپ تۈزىتىپ بەرگەن. 1960 ــ يىلدىن ئىلگىرى يەنى شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى قۇرۇلماستا، باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرىنى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلاتتى. مەھمۇتجان ئاكا بۇ دەرسلىك كىتابلارنى ۋاقتىدا نەشر قىلىپ، مەكتەبلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش جەھەتتىمۇ زور رول ئوينىغان.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى يەنە ئىش شۇكى، 1954 ــ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تىل مۇتەخەسسىسلىرى تەكلىپ قىلىنغانىدى. ئاردىن ئۇزاق ئۆتمەي، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى نەشر قىلىش نۆۋىتىتىكى جىددىي ۋەزىپە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغاندا، ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىق تارىخىدا تۇنجى قېتىم بولۇۋاتقان بۇ زور ئىشنى ياخشى ئورۇنلاش ئۈچۈن، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى بۇ ئىشقا يارەملىشىشكە تەكلىپ قىلىنغان، ئىش رەسمى باشلانغاندا، مۇتەخەسسىسلەر باشلىقى ئورسانۇپ «ماۋزېدوڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نى تەرجىمە قىلىشتا رۇسچە نۇسخىسىنى ئاساس قىلىشنى قۇۋۋەتلىگەن، مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ بولسا خەنزۇچە نۇسخىسىنى ئاساس قىلىشنى قۇۋۋەتلىگەن. نەتىجىدە، ئوتتۇرىدا جىددىي تالاش ــ تارتىشلار

بولغان. ئالاقىدار كىشىلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلغان مۇزاكىرىلەر-
دىن كېيىن، ئاخىر رۇسچە نۇسخىسى ئاساس قىلىنىدىغان
بولغاندا، مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ چوڭ بىر دەپتەر تەييارلاپ،
تەرجىمىدە مەنىسى تازا توغرا بولماي قالغان جۈملىلەرنىڭ
ئەسلى خەنزۇچىسى، رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا قىلىنغان تەرجە-
مىسى، ئۇيغۇرچە توغرا تەرجىمىسى، توغرا بولماي قالغان
سۆز - ئىبارىلىرىنى بىر - بىرلەپ خاتىرىلەپ ماڭغان. ئۇ،
بۇ خاتىرىنى 1 - توم تەرجىمە قىلىنىپ بولغانغا قەدەر قە-
ئىي داۋاملاشتۇرغان ۋە شۇ چاغدىن تارتىپ كۆپ يىللار
قەدىرلەپ ساقلاپ كەلگەن (1 - تومنىڭ تەرجىمىسى پۈتۈپ
نەشر قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قالغان تومىلارنى تەرجىمە
قىلىش ۋاقتىنچە توختىتىپ قويۇلغان). 1960 - يىلىنىڭ
ئاخىرلىرىدا «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ تەرجە-
مىسىنى نەشر قىلىش ئىشى قايتا قولغا ئېلىنغاندا، مەھمۇتجان
ئىلھامجانۇپ ئۇ خاتىرىنى نەشرىياتتىكى تەرجىمە ئەھلىگە
كۆرسەتكەندى. ئەمما، ھەممە ساھەگە بالايىئاپەت كەل
تۇرگەن 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق جەريانىدا بۇ خاتىرىمۇ
يوقىلىپ كەتكەن. 1961 - يىلى 1 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى «ماۋ زېدۇڭ
تاللانما ئەسەرلىرى» نى ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا نەشر قە-
لىش ئىشىنى قايتىدىن رەسمىي ئۇيۇشتۇرۇپ، بۇنىڭغا مەخسۇس
ئورگان يەنى «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نى تەرجىمە ۋە
نەشر قىلىش ھەيئىتى قۇرغان ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇيغۇر،
قازاق تەرجىمە گۇرۇپپىلىرى تەشكىل قىلىنىپ قارار قىلىنىپ،
ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىغا ئادەم تېپىشنى مەھمۇتجان ئاكىغا تاپشۇر-
غاندى. مەھمۇتجان ئاكىنىڭ تەرەپ - تەرەپلەرگە قاتناپ
ئۇقۇشۇپ، تېگىشلىك ئورۇنلار بىلەن سۆزلىشىشى نەتىجىسىدە

ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىغا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىدىن باھار ره-
ھىمى، رەجەپ خېلىل، شىنجاڭ داشۆدىن جامالىدىن مۇھەم-
مىدى، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىدىن ئىسمائىل ئەسقەرى،
ماۋارىپ نازارىتىدىن مەھمۇتجان قاسىم، ئاپتونوم رايونلۇق
خەلق ھۆكۈمىتىدىن سېلىمجان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن
زەينەپ نىياز، ساۋۇت ئۆمەر قاتارلىق يولداشلار يۆتكەپ
كېلىندى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بۇ گۇ-
رۇپپىغا «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نى تەرجىمە ۋە نە-
شر قىلىش ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، پارتكوم بەنگۇكتىكى
(ئىش بېجىرىش ئورگىنى) نىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئابدۇسالام
ئابباسۇپنى قوشۇمچە گۇرۇپپا باشلىقى، مەھمۇتجان ئىلھامجا-
نۇپنى قوشۇمچە مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى قىلىپ تەينىلىدى.
بۇ گۇرۇپپا 1961 - يىلىنىڭ بېشىدىن 1965 - يىلىنىڭ ئا-
خىرىغىچە بەش يىل تىرىشىپ ئىشلەپ، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما
ئەسەرلىرى» نىڭ ئاۋۋال 4 - ۋە 3 - تومىلىرىنى، ئاندىن
2 - ۋە 1 - تومىلىرىنى تەرجىمە قىلىپ ياكى ئۇلارنىڭ ئىل-
گىرىكى تەرجىمىلىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىپ، مەركىزىي مىللەت-
لەر نەشرىياتىنىڭ ئاخىرقى قېتىم تەكشۈرۈپ نەشر قىلىشىغا
تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ گۇرۇپپا 1 - تومنىڭ تەرجىمىسىنى
قايتا ئىشلىگەن چاغدا، 1954 - يىلى سوۋېت مۇتەخەسسىس-
لىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن رۇسچە نۇسخىسى ئاساسىدا تەرجىمە
قىلىنغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا ھەقىقەتەن مەسىلە بارلىقىنى،
بەلكى مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ شۇ يىللاردا يازغان خاتىرىدە
كىلىنمۇ ئېنىق ۋە جىق مەسىلىلەر بارلىقىنى بىلدى. ھەممىمىز
ئىلھامجانۇپنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەسىلىلەرنى زېرىكمەي خا-
تىرىلەپ، ئەستايىدىل رەتلەپ چىققانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇدۇق.

مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ تەرجىمىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ۋە تەرجىمنى تىل قائىدىسىگە مۇۋاپىق ئىلمىي ئىزغا سېلىش ئۈچۈن، تەرجىمە كەسپىنى قورال كىتاب بىلەن تەمىنلەشنى زۆرۈر ئىش دەپ ھېسابلايتتى. شۇڭا ئۇ، رەھبەرلىككە ئىلتىماس قىلىپ، 1961 - يىل 3 - ئايدا خەلق نەشرىياتىدا لۇغەت گۇرۇپپىسى قۇردى. بۇ گۇرۇپپىغا كېرەكلىك جايدىملارنى ھەل قىلىشتىمۇ، مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپنىڭ ئالاقىدار ئورۇنلارغا قاتناپ، تەكرار - تەكرار سۆزلىشىشى نەتىجىسىدە، پىشقەدەم تەھرىر - تەرجىمانلاردىن ئىمىن تۇرسۇن، پەيزۇللا راخمانى، ئابدۇباقى ئابباس، ئىبراھىم ئۆمەر، مەھەممەت رېھىم كېرىمى قاتارلىقلار يۆتكەپ كېلىندى. گۇرۇپپا باشلىقلىقىغا ئىمىن تۇرسۇن تەينىلەندى. شۇنىڭ بىلەن، نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە كەم بولۇۋاتقان لۇغەتچىلىك كەسپىي بارلىققا كېلىپ، جەمئىيەتكە كېرەكلىك تۈرلۈك لۇغەتلەرنى تۈزۈش ئىشى تەشكىلىي كاپالەتكە ئېرىشتى. بۇ گۇرۇپپا دەسلەپتە قىلىپ «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت» نى تۈزۈشكە كىرىشكەندە، مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللار ئەجىر سىڭدۈرۈپ توپلىغان سۆزلۈكلەر كارتوچكىلىرىنى لۇغەت گۇرۇپپىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى. لۇغەت گۇرۇپپىسى بۇ كارتوچكىلارنىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلاپ، «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت» نى نەشر قىلدى. بۇ لۇغەت 36 فورماتلىق ئاددىي لۇغەت بولسىمۇ، ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان تۇنجى لۇغەت ھېسابلىناتتى. شۇڭا، بۇ لۇغەت كېيىنكى ۋاقىتلاردا چوڭ فورماتلىق «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» ۋە «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» لەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساس يارىتىپ بەردى. لۇغەت گۇرۇپپىسى يەنە

باشقا لۇغەتلەر (جۈملىدىن يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى لۇغىتى) نىڭ كارتوچكىلىرىنى شۇ ۋاقىتلاردىلا تەييارلاپ بولغانىدى.

1966 - يىلى باشلانغان 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق بۇ گۇرۇپپىنى ۋە ئۇنىڭ بىرنەچچە يىللىق ئەمگىكىنى (كارتوچكىلىرىنى) ۋەيران قىلىپ، چوڭ فورماتلىق لۇغەتلەرنىڭ نەشر قىلىنىشىغا توسقۇن بولدى (چوڭ فورماتلىق لۇغەتلەر 1972 - يىلى خەلق نەشرىياتىدا لۇغەت بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىنلا نەشر قىلىنىشقا باشلىدى).

مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ قول ئاستىدىكى خادىملارنىڭ كەسپىي جەھەتتىن ئۆسۈشىگىلا غەمخورلۇق قىلىپ قالماي، تۇرمۇش جەھەتتىن خاتىرجەم بولۇشىغىمۇ غەمخورلۇق قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىيىنچىلىقلار ۋە باشقا مەسىلىلەرنىڭ ۋاقتىدا ھەل قىلىنىشىغا كۆڭۈل بۆلەتتى. ئىلھامجانۇپ ئاپتوئۇم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئۇ، سىياسىي كېڭەشنىڭ مەجلىسلىرىدە پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا خىزمەت توغرىسىدا پىكىر ۋە تەكلىپلەر بەرگەندە، تەرجىمانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئۆستۈرۈش ۋە تەرجىمە خىزمىتىنىڭ ساپاسىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، تەرجىمانلار جەمئىيىتى تەسىس قىلىش، تەرجىمانلىق كەسپى بويىچە بىر ئىلمىي ژۇرنال چىقىرىش، تەرجىمانلارغا ئىلمىي ئۇنۇان بېرىش قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدىمۇ مۇۋاپىق تەكلىپلەرنى بەرگەنىدى. بۇ تەكلىپلەر ئۆز ۋاقتىدىكى شەرت - شارائىت سەۋەبىدىن ئەمەلگە ئاشمىغان بولسىمۇ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا تولۇق ئەمەلگە ئاشتى.

دېمەك، شىنجاڭنىڭ تۇنجى تۇركۈمدىكى پىشقەدەم زىيالىيلىرىدىن ھېسابلانغان مەھمۇتجان ئىلھامجانۇپ پۈتۈن ئۆمرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت - مائا-

رەپ ۋە ئەشرىياتچىلىق خىزمىتىگە، بولۇپمۇ تەھرىر - تەرجىمانلىق كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇشقا سەرپ قىلىپ، نۇرغۇن ئەمگەك سىڭدۈردى ۋە ئۆچمەس تۆھپىلەر ياراتتى. ئۇ، 1978 - يىل 9 - ئايدا بەختكە قارشى كېسەل سەۋەبى بىلەن 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭ خىزمەتنى جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەيدىغان پىداكارلىق روھى ۋە ياش ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرۈشكە كۆڭۈل بۆلىدىغان ئېسىل پەزىلىتى كۆز ئالدىمىزدىن بىر - بىرلەپ ئۆتىدۇ.

× × ×

بۇ ئەسلىمىنى يېزىشتا، مەرھۇمنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان تەرجىمھالىدىن باشقا، ئۇنىڭ خىزمەتداشلىرىدىن ئەنۋەرخان بابا، باھار رەھىمى، ئىمىن تۇرسۇن، توختى باقى، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، جاۋ نەيچىك، سېلىمجان قاتارلىق يولداشلار بەزى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇ يولداشلارغا قىزغىن رەھمەت ئېيتىمەن.

(ئاپتورى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

سابىق مۇئاۋىن رەئىس، گېنېرال مايور - مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ

شېرىپ خوشتار

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى، گېنېرال مايور مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1915 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئاتۇش ناھىيىسىدە ھاللىق دېھقان شاھ ھاجىم ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى شاھ ھاجىم ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جامائەتكە تونۇلغان تەرەققىپەرۋەر سودىگەر بولۇپ، چارروسىيە زامانىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى چوڭ - كىچىك شەھەرلىرىدە سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، ھەتتا كېيىنكى دەۋرلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوش، ئەنجان، پىشكەك، قاراقول قاتارلىق جايلىرىدا ئۆي - جاي، سودا - سارايلار تەسىس قىلغان. ھەج تاۋاپ قىلىش يۈزىسىدىن ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرق بازارلىرىنى ساياھەت قىلغان.

شاھ ھاجىم ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئەمدى ئىككى ياشقا كىرگەن ئوغلى مەھەممەتئىمىننى قارا قولغا ئېلىپ چىقىدۇ. كىچىك مەھەممەتئىمىن ئائىلە تەربىيىسىنى ئالغاندىن

گېيىن، يەرگەنتتىكى بىر پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇپ، خەت ساۋادىنى چىقىرىدۇ. ئۇ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغاندىن باشلاپ رۇس تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ ۋە خېلى ئوبدان نەتىجىگە ئېرىشىدۇ.

30 - يىللار شىنجاڭدا تارىخىي خاراكتېرلىك سىياسىي ئۆزگىرىشلەر (مەسىلەن: «قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى»، «12 - ئاپرېل ئۆزگىرىشى») بولغان ۋە بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشلەرگە ماسلىشىپ، بىر خىل يېڭىلىق پىكىر ئېقىمى، مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن دەۋر ئىدى. شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە ئېھتىياجى، شۇنىڭدەك تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپى بويىچە، ئۇزۇن يىللار چەت ئەللەردە سودا - تىجارەت بىلەن ياكى ئوقۇش ۋە باشقا كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغان، ۋەتەن ۋە مىللەتنى سۆيىدىغان تەرەققىيپەرۋەر زاتلار ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

شاھ ھاجىم ئاشۇ يىللاردا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، بىر مەزگىل ئىلىدىكى تۇغقانلىرى بىلەن بىرگە تۇرغاندىن كېيىن، سودا بازىرى ئىزدەپ ئاقسۇ ۋىلايىتىنى تاللايدۇ ھەم ئۇچتۇرپاندىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشى بىلەن، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپاننى مال سېتىۋېلىش ۋە مال تارقىتىش مەركىزى قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا دوگۇارى قىلىشنى باشلايدۇ.

بۇ يىللاردا، مەھەممەتئىمىن دادىسى شاھ ھاجىمنىڭ ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قارا قولغا چىقىرىدىغان شىنجاڭ يەرلىك مالللىرىنى ئېلىپ چىقىش ۋە تاۋار مالالرىنى ئېلىپ كېلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ، مۇشۇ جەريانىدا كۆپلىگەن ۋەتەنپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر سودا - سانائەتچىلەر، ئالىملار، ئۆلىمالار بىلەن ئۇچرىشىدۇ ۋە ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ. شۇنىڭ

بىلەن، ئۇنىڭدا يېڭى دۇنيا قارىشى تىكلىنىدۇ. «كۆپىنى كۆرگەن كۆپنى بىلەر، كۆپ ئاڭلىساڭ قۇلاققا سىغمىغىنى دېگەندەك، ئۇنىڭ كۆرگىنى، ئاڭلىغان - بىلگىنى بارغانسېرى كۆپىيىدۇ. ئۇ، 1935 - يىلى دادىسى شاھ ھاجىمنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق سوۋېت سودا ۋەكالەتخانىسى (سو سىن تورگ) بىلەن بولغان سودا توختام ۋە مال ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا تەرجىمانلىق قىلىدۇ.

1935 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىگىلىك ئىشلىرىغا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ - دە، ئىككى تەرەپ كېلىشىم ھاسىل قىلىدۇ (1933 - يىلىنىڭ ئالدى - ئاخىرىدا شىنجاڭنىڭ پۈتۈن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 10 نەچچە مىليون مودىن 4 مىليون نەچچە مىڭ موغا، چارۋا مال 4 مىليون نەچچە يۈز مىڭ توپاقتىن 3 مىليون ئەترابىغا چۈشۈپ قالغان. تېرىلغۇ يەرلەرنى كۆپەيتىش، ئوتلاقلارنى ئېچىش ئۈچۈن، دېھقانچىلىقنىڭ جان تومۇرى بولغان سۇ مەنبەسىنى تولۇقلاش لازىم بولغانلىقتىن). بۇ كېلىشىمدە، يۇغدا ئېتىەكلىرىدىكى ئورۇمچى، تۇرپان، پىچان، فۇكاڭ، جىمسار، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردا ياتقان پايانسىز زېمىنغا بۇغدا كۆلىنىڭ سۈيىنى ئېلىپ چۈشۈپ سۇغىرىش بەلگىلىنىدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر بۆلۈم سۇ ئىشلىرى مۇتەخەسسىسلىرى كېلىپ خىزمەت ئىشلەيدۇ. رۇس ئىنژېنېرى بىلەن ئىشچىلار، كادىرلار ئوتتۇرىسىغا تەرجىمان لازىم بولىدۇ. شۇ چاغدا ياش مەھەممەتئىمىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ سۇ ئىشلىرى بۆلۈمىگە تەرجىمان بولۇپ كېلىدۇ. ئۇ، رۇس ئىنژېنېرلىرى بىلەن بىللە ئىشلەيدۇ ۋە بىرقانچە يىللىق خىزمەت جەريانىدا تەرجىمانلىق قىلىش بىلەن بىللە سۇچىلىق تېخنىكىسىنى مۇكەممەل

ئۆگىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتى سۇ ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ سۇ ئىشلىرى تېخنىكى ۋە ياردەمچى ئىنژېنېرلىقىغا ئۆستۈرۈلىدۇ.

ئۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىلىپ بېرىلغان سۇ قۇرۇلۇشلىرىدا مەسئۇل خادىم بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1939 - يىلى شىنجاڭ شۆيۈەن تەسىس قىلغان سۇ ئىشلىرى سىنىپىغا ئۆتۈلگەن رۇسچە دەرسلىك تەرجىمانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ؛ خىزمەت جەريانىدا بۇغدا، ئالتاي، مايتاغ، ئاناركۆل، خۇكىيەنچى، ساۋەن، ماناس قاتارلىق جايلاردا ياسالغان ۋە رېمونت قىلىنغان سۇ ئامبىرى ياكى سۇ قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىدۇ، كېيىنچە بۇ ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئۇ، مەيلى قانداق تاغۇ - دەشت ۋە چۆللەردە بولسۇن، خىزمەتنى قېتىرقىنىپ، تىرىشىپ ئىشلەيدۇ؛ بوش ۋاقىتلىرىدا سۇ ئىشلىرىغا ئائىت كەسپىي ئۆگىنىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بۇغدا ۋە ئالتايدىكى سۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا، تۆمۈرچىلەرنىڭ ئازلىقى، بۇ كەسىپنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىپ، بوش ۋاقىتدا تۆمۈرچىلەرگە ياردەم بېرىدۇ. بارا - بارا سۇ قۇرۇلۇشىغا لازىملىق تۆمۈر سايمانلارنى ياساش، رېمونت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى، كېيىنچە يەنە بەزىبىر نازۇك تۆمۈر ئۇسكۇنىلەرنى ياساشنى بىلىۋالىدۇ. ئۇ، باشقا سۇ قۇرۇلۇش ئورۇنلىرىغا بارغاندا، لازىم نەرسىلەرنى ئالدى بىلەن ئۆزى سوقۇپ ياساپ، ئاندىن ئۇستىلارغا شۇنداق ئىشلەشنى تاپشۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆز تەرجىمھالىغا «تۆمۈرچىلىك كەسپىنى بىلىمەن» دەپ يېزىشتا ئاشۇ تۆمۈرچىلىكنى ئاساس قىلغان.

مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ياش ۋاقىتىدىن باشلاپ كۆپىنى بىلگەن، كۆپىنى كۆرگەن ۋە كۆپىنى ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن، تۇرمۇش ئۇنى ئېغىر - بېسىق، تەمكىن قىلىپ يېتىلدۈرگەن. ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىپ ئۆزى بىلەن بىللە ئىشلىگەن ھەر ساھەدىكى سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن بىرگە بولغان مەزگىلدە، ئۇلاردىن ماركسىزم - لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ۋە ماركسىزمچە پەلسەپىنى ئۆگىنىپ، ئىنقىلاب يولىنى بىلىشكە باشلايدۇ. نەتىجىدە، ئۇنىڭدا بىرقەدەر يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى قاراش يېتىشىپ چىقىدۇ.

1938 - يىللىرى شىنجاڭ تارىخىدا يەنە بىر تارىخىي ئۆزگىرىش بولغان بولۇپ، بۇ يىللاردا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ پىشقەدەم ئەزالىرى ۋە كوممۇنىزمچىلاردىن تىڭ دەييۇەن، چىڭ يۈن، دىڭ فا، چىن تەنچىۋ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ، شىڭ يەنبىڭ (ماۋدۇن)، جاڭ جۇڭشى... قاتارلىق يولداشلار ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كەلگەن. بۇ ئىنقىلابىي پىشقەدەملەر شىنجاڭدىكى كەڭ رايونغا ئىنقىلاب ئۇرۇقىنى جۇملىدىن سوتسىيالىستىك يېڭى مەدەنىيەت ئۇرۇقىنى چاچىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا يېڭىلىق بارلىققا كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە ئېھتىياجى، شۇنىڭدەك تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپى بويىچە، ئەينى زامانداشلىرىغا ئوخشاش مىللەتنى سۆيىدىغان، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم ئىشلىرىنى ھىمايە قىلىشقا بولدا مېڭىشنى ئارزۇ قىلىدىغان تەرەققىيپەرۋەر زاتلار كەلگۈسىگە ئۈمىد بىلەن قارايدۇ ۋە ئىلغار تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشقا باشلايدۇ. بۇ دەۋردە مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ ھاياتىي يېڭى بىر سىياسىي ھايات قوينىغا كىرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ۋە خىزمەتداشلىرى شۇ دەۋرنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بارا - بارا ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ سەپداشلىرى بولۇشقا مۇيەسسەر بولىدۇ.

كېيىنكى مەزگىلدە، سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىشى بىلەن، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە كوممۇنىزم ئىشلىرىدىن ئۇزۇل - كېسىل يۇز ئۆرۈپ، ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلىدۇ. نەتىجىدە، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ۋەتەنىگە قايتىدۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۆزى مۇستەقىل ئىشلەيدىغان بولىدۇ. ئۇ، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭدا سوۋېت ئىشلىرى كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش، جايلاردا مىراپ ۋە باشقا سوۋېت ئىشلىرىدىن خەۋەردار يەرلىك دېھقان، چارۋىچىلارنى سوۋېت ئىشلىرى كادىرى قىلىپ يېتىشتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ؛ جاي - جايلاردا يېڭىدىن زامانىۋى كۆۋرۈك سېلىش ۋە ئىلگىرىكى كۆۋرۈكلەرنى رېمونت قىلىش خىزمىتىنىڭ مەسئۇللۇقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. مۇشۇ جەريانىدا ئۇ ئاز - تولا خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى ئۆگىنىدۇ، جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىغا ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىغا ئەزا بولغاندىن كېيىن، بۇ ئۇيۇشمىنىڭ پائالىيەتلىرىگە پائال قاتنىشىدۇ. بۇ جەريان ئۇنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە ئەزگۈچى سىنىپلارغا قارشى ئىدىيىسىنى، كۆرەش ئىرادىسىنى تېخىمۇ ئىزچىللاشتۇرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ، جاھانگىرلىككە قارشى تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

1944 - يىلى كۈزدە، نىلقا پارتىزانلىرى گومىنداڭغا قارشى قوزغىلىپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىش بىلەن، ھەش - پەش دېگۈچە شەرقىي بەش ناھىيىنى ئىشغال قىلىپ، ئىلىدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تەمتىرىتىدۇ. قوزغىلاڭنىڭ نىلقىدىن باشلىنىشى جاي -

جايلاردىكى گومىنداڭغا قارشى كۈچلەرنى سەگەكلەشتۈرىدۇ، تەرەپ - تەرەپتىن پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرى قوزغىلىدۇ. بۇ چاغدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى ۋە شەرقى - جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئىلىغا يۆتكەپ، كۆپلىگەن ھەربىي ئەسلىھەلەرنى ئىلىغا ئېلىپ ماڭىدۇ. بۇ ۋاقىت مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ماناس دەرياسى قۇرۇلۇشىدا ئىشلەۋاتقان ۋاقىت ئىدى. ئۇ، گومىنداڭنىڭ قوشۇن ۋە قورال - ياراق توشۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ماناس ۋە شىخولاردىكى يېقىن سەپداشلىرىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. كۆرەشكە ئىنتىزار بولۇپ تۇرغان بۇدوستلار بىرلىككە كېلىپ، شىخودا پارتىزانلىق ئەترىتى قۇرىدۇ (ئەسلىدە «كۆرەش» ۋە «ئازادلىق» دېگەن ئىككى كىچىك تەشكىلات بار بولۇپ، بۇ تەشكىلاتلار بىرلىشىپ «ئازادلىق» تەشكىلاتىغا مۇجەسسەملەشىدۇ ۋە قورالىق كۆرەشكە ھازىرلىق قىلىپ، پارتىزانلىق ئەترىتى قۇرىدۇ). مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ماناستا بەش يولداش بىلەن بىللە بۇ تەشكىلاتقا ۋە پارتىزانلىق ئەترىتىگە ئەزا بولىدۇ. ئۇلار 1944 - يىل 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ، گومىنداڭغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ ۋە قورال ئېتىش مەشقى قىلىدۇ. بۇ كۈنلەردە مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ يېنىدا ئۆزىنىڭ ئىككى دانە ئۆۋ مىلتىقى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قوغدىنىشقا بەرگەن بىر دانە مىلتىق ۋە 60 نەچچە تال ئوق بارئىدى. ئۇلار ئاخوت قىلىش بانىسى بىلەن دالىغا ئاتلىق چىقىپ مەشق ئېلىپ بارىدۇ ۋە شىخو پارتىزانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1944 - يىلى 9 - ئايدىن 1945 - يىلى 9 - ئايغىچە بولغان بىر يىل ئىچىدە، ماناس دەرياسى بويىدىكى سۇ ئىشلىرى خىزمىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇ -

رۇمچى، شىخو قاتارلىق جايلاردىكى ئىلغارلار ۋە پارتىزانلار بىلەن ئالاقە باغلىغاندىن تاشقىرى، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىنقىلابىي مەركىزىي قوماندانلىق شتابى بىلەنمۇ قويۇق ئالاقىدە بولىدۇ، ئۇنىڭ ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ بىلەن بولغان توغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئەينى ۋاقىتتا ئىنقىلابىي سەپداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئايلانغان، شۇڭا، ئىلىدا ئىنقىلاب باشلىنىشى بىلەنلا ئۇ، ئۇچ ۋىلايەت قوماندانلىق شتابى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولغان. شۇنىڭدەك، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن، مىللىي ئارمىيە جەڭ ۋە شىخولارغا ھۇجۇم باشلاشتىن ئىلگىرى، بەش نەپەر يولداشنى باشلاپ يوشۇرۇن ھالدا شىخو پارتىزانلىرىغا قوشۇلغان. 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تولۇق قوراللانغان ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى جەڭ ۋە شىخولارنى بومبارداىمان قىلىش بىلەن تەڭ ئېغىر تىپتىكى زەمبىرەك ۋە كۆيدۈرگۈچى بومبىلارنى ئىشقا سېلىپ، گومىنداڭنىڭ جەڭدا تۇرۇشلۇق بىر دىۋىزىيىسىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىخونى ئىشغال قىلغان ۋاقىتتا، مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ شىخو پارتىزانلىرى بىلەن بىللە دۇشمەن ئارقا سېپىدىن ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەننى تالاپەتكە ئۇچراتقان ۋە دۇشمەن شىخودىن چېكىنگەن ھامان قالدۇق دۇشمەنلەرنى تازىلاش ئىشىنى ئىشلىگەن.

1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىخو ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، ئىمىنوۋ مىللىي ئارمىيىدە ۋەزىۋوت كومانىدىرى بولغان، ئۇزاق ئۆتمەي ئىسكادىرون كوماندىرلىقىغا كۆتۈرۈلگەن؛ كېيىن غۇلجىغا يۆتكىلىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى سۇ ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىنىڭ سىياسىي بۆلۈم ئۇفېتسىرى، قوماندانلىق شتاب ئۇرۇش قىلىش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى،

ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى، ئاتلىق پولك كوماندىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. شۇڭا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا پولكوۋنىك ئۇنۋانىنى بەرگەن.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1950 - يىلى 2 - ئايدا جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. ئاندىن ئۇ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 - كورپۇس 13 - دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى ۋە پارتكوم شۇجىسى، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومنىڭ 4 - شۇجىسى، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇدىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1955 - يىلى مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا گېنېرال مايور ئۇنۋانى بېرىلگەن. ئۇ خىزمەتنىڭ ئەستايىدىل مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ئىشلەيتتى، دائىم ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلاتتى. شىنجاڭ يېڭى ئازاد قىلىنغان مەزگىللەردە ئېلىپ بېرىلغان باندىت تازىلاش، يەر ئىسلاھاتى ۋە كېيىنكى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا زور تۆھپە لەر ياراتقان.

1957 - يىلى مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بەزى ھەقسىز ئېھتىياجلارنى ئىنكاس قىلغانلىقى ئۈچۈن، خاتا ھالدا تەنقىد قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىدىن قالدۇرۇلغان، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ

ۇەكىللىك سالاھىيىتىدىن ئېلىپ تاشلانغان. كېيىن مەركىزىي ئالىي پارتىيە مەكتىپىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن (بۇ، جازا ئەمەس). مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغاندىمۇ، كومۇنىزمغا بولغان ئېتىقادىدىن، يېڭى جۇڭگوغا بولغان چەكسىز ئىشەنچى ۋە ئۈمىدىدىن تەۋرەنمىگەن، ۋەتەننى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنى قىزغىن سۆيۈپ، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكى ۋە پۈتۈنلۈكىنى ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن قوغدىغان، ئەينى ۋاقىتتا، بەزىلەر ئۇنىڭغا چەت ئەلگە چىقىپ كېتىش پىكرىنى بەرگەندە، ئۇ: «باشقا نەرسە بولسا كېچىشكە رازىمەن، لېكىن ۋەتەندىن ئايرىلالمايمەن، ئوغلى ئانىسىدىن ئايرىلالامدۇ؟» دېگەن.

1960 - يىلى، ئۇ مەركىزىي ئالىي پارتىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ بېيجىڭدىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى داۋاملىق ئۆتىگەن. 1962 - يىلى ئىلى - تارباغاتاي ۋەقەسى يۈز بەرگەندە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنى شۇ يەرگە خىزمەتكە ئەۋەتكەن. ئۇ، بىرىنچى سەپكە بېرىپ، ئامما ئىچىگە چوڭقۇر چۆكۈپ ئىشلەپ، قايمۇقماق بىر مۇنچە ئاممىغا تەربىيە بېرىپ، ئۇلارنى يول ئۈستىدىن قايتۇرۇپ كەلگەن، ئۇنىڭ بۇ خىزمىتى پارتىيە - ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئالدىدا يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن.

مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ پاك - دىيانەتلىك، ئومۇمىنىڭ ئىشى بىلەن شەخسى ئىشنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەيدىغان، خىزمەتتە دادىل، ئاقكۆڭۈل كىشى ئىدى. ئۆز شەخسىيىتى، ئۆرۈق - تۇغقان ۋە تونۇش - بىلىشلىرى ئۈچۈن ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى قۇربان قىلمايتتى. ئۇ، مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە ئائىلىسىنى ھەرگىز ئومۇمنىڭ خىراجىتى بىلەن سەيلە - ساياھەتكە ۋە باشقا ئىشلارغا ئېلىپ چىقمىغان.

ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا ئوخشاش پارتىيە - ھۆكۈمەتكە سادىق كۆپلىگەن ياخشى يولداشلار لىن بياۋ - جاڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابى گۇرۇھىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى. مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ كۆپ قېتىم ئېگىز قەغەز قالپاق بىلەن سازايى قىلىندى؛ چوڭ يىغىنلاردا تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى، قولغا ئېلىندى (قاماپ قويۇلدى). ئۇ تۇرمىدە تۇرغان مەزگىلدە، ئۇنى ئانىسى ۋە ئائىلىسى بىلەنمۇ كۆرۈشتۈرمىدى. ئاخىر ئۇ، چىددىغۇسىز جاپا - مۇشەقەتلىك كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، 1970 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى 55 يېشىدا بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتتى. 1986 - يىلى 10 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، 1958 - يىلىدىكى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا كۆرگەن چارىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، ئۇنىڭ ئىناۋىتىنى، نامىنى، پارتىيەۋە لىكىنى ئۈزۈل - كېسىل ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى. 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ جەسىتى ئۇلانباي ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا دەپن قىلىندى. دەپن مۇراسىمىغا ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى، ئىمىنوۋنىڭ ئائىلىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ھايات ۋاقىتىدىكى دوستلىرى، بىر قىسىم ئورگان كادىرلىرى قاتناشتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، گېزىت ژۇرناللار مەخسۇس سەھىپە ئېچىپ، ئۇنى داغدۇغىلىق خاتىرىلىدى.

مەرھۇم مەھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ ۋاپات بولغىنىغا 20 يىل بولدى، يىگىرمە قىش بىلەن يىگىرمە باھار ئالماشقان شۇنچە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا، خېلى - خېلى چوڭ ئىشلار ئۇنتۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھايات ۋاقىتىدىكى ئىش پائالىيەت-

لىرى ئۇنتۇلغىنى يوق. ئۇنىڭ جەسىتىنى يۆتكەش مۇراسىمىدا، ئۇنىڭ رەپىقىسى رەيھاننىڭ ئۇنلۈك يىغلاپ، سەممىي سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن: «مەن سېنىڭ بىلەن 28 يىل ئۆي تۇتۇپ، پۈتۈن قەلبىڭنى پارتىيە ئىشلىرىغا بېغىشلىغانلىقىڭنى بىلەتتىم. بىراق سېنىڭ بۇنچىۋالا بالدۇر، بۇنچىۋالا پاجىئەلىك ھالدا دۇنيادىن ئۆتىدىغانلىقىڭنى زادىلا ئويلىمىغان ئىكەنمەن» دېگەن سۆزى مەرھۇمنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىي ھاياتىنى يەكۈنلەپ بەردى.

(ئاپتورى: شىنجاڭ كىنو ـ فىلىم شىركىتىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرغۇن ئۆمەر

چىگگىل قازاقلىرىنىڭ بىرقانچە قېتىم كۆچكەنلىكى توغرىسىدا

(چىگگىل ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار گۇرۇپپىسى)

ئازادلىقتىن ئىلگىرى تالاي زۇلمەتلىك كۈنلەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن چىگگىل قازاقلىرى توغرىسىدا يازما تارىخىي ماتېرىياللار بولمىغانلىقتىن، جەمئىيەتتە ھازىر ھاياتى تۇرۇۋاتقان بىر قىسىم كۆپنى كۆرگەن، كۆپنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئادەملەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە ئاساسلىنىپ، چىگگىل قازاقلىرىنىڭ مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن، ئۆز ماكانىدىن بىرقانچە قېتىم ئايرىلىپ، باشقا يۇرتلارغا كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى ۋەقەلەرنى توپلاپ، رەتلەپ يېزىپ چىقتۇق. بۇنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ئىزىنىڭ پايدىلىنىشىغا مەلۇم ياردىمى بولار.

بىز بۇ تارىخىي ئەھۋاللارنى يازغاندا، مىللەت، ئادەم ئىسىملىرى بىلەن قەبىلە ناملىرىنىمۇ قوشۇپ يازدۇق. بۇ،

پەقەت ئەينى ۋەقەلەرنى تولۇق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈنلا يېزىلدى، باشقا مەنە بەرمەيدۇ. كەڭ كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي كۆز قاراپ، تولۇق بولمىغان جايلىرىنى تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

بۆكە كۆچكەن زامان

بۆكەنىڭ چىگگىلدىن كۆچكەنلىكىگە ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىخىي ۋەقەلەرنى ئېيتقۇچىلاردا ئوخشاشمىغان ئىسپاتلاشلار مەۋجۇت. بىز تارىختىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ئېيتىشى بويىچە، بۆكەنىڭ چىگگىلدىن قانداق كېتىپ، قانداق قايتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى ۋەقەلەرنى تۆۋەندىكىچە يېزىپ چىقتۇق.

بۆكەنىڭ دادىسى — جىرغالاڭ، ئۇنىڭ دادىسى — قازىبەك، ئۇنىڭ دادىسى — ئەسەنگەلدى. مولقى قەبىلىسى ئىچىدە قۇل مولقى بولۇپ، چىگگىلنى ماكان تۇتقان كىشى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۆكە ئۆز دەۋرىدە چىگگىلدە، شۇنداقلا ئالتاي دائىرىسىدە ئاتاقى چىققان باتۇر ئادەملەرنىڭ بىرى بولغان.

شۇ مەزگىلدە سېرىق ۋاڭ (موڭغۇل ئىچىدىكى تورغاۋۇت) چىگگىلنىڭ شاغانخول دېگەن يېرىدىكى ئورگە (موڭغۇلچە «ئىش ئۈرنى») دە تۇرىدىكەن. كېيىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغىنىغا 30 نەچچە يىل بولغان چىگگىل قازاقلىرى سېرىق ۋاڭ قاتارلىق ھۆكۈمدارلارغا قارشىلىق كۆرسىتىشكە پېتىنالماي‌دىكەن. بىر قېتىم قۇل مولقى قەبىلىسىدىن بىرنەچچە ئادەم 30 تۆگە بىلەن داپسىن دېگەن يەردىن چارۋا - مال يەيدىغان تۈز ئەكېلىمەكچى بولۇپ بارغاندا، سېرىق ۋاڭنىڭ

چېرىگلىرى ئۇلارنىڭ تۆگىلىرىنى تارتىۋالغان. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان بۆكە باتۇر: «بۇنداق بولغاندا، بىز قازاقلارنىڭ جان بېقىشىمىز تەس بولىدۇ. ئالۋان - ياساقنى قوشلاپ تاپشۇرۇپ تۇرساقمۇ (بىرى — فېئودال ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا، يەنە بىرى — يەرلىك مىللىي قەبىلە باشلىقلىرىغا)، ئۇلار يەنە زومىگەرلىك قىلىپ، مالىلىرىمىزنى تارتىۋالسا، بۇ قانداق بولغىنى» دەپ، شۇ چاغدىكى تۆت مولقىنىڭ قەبىلە باشلىقى جۇانخانغا ئادەم ئەۋەتىپ، بىر تەرەپتىن ئەھۋالنى مەلۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن «بىز سېرىق ۋاڭدىن 100 يىلقىنى تارتىپ كېلىمىز» دەپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئارقىدىنلا بۆكە باشلىغان كىشىلەر 30 تۆگىنىڭ ئورنىغا 100 يىلقىنى ھەيدەپ ئەكىلىۋالىدۇ. بۇ، بۆكە باشلىغان چىگگىل قازاقلىرىنىڭ ئادالەتسىز ھۆكۈمران ئەمەلدارلارغا بىرىنچى قېتىم ئوچۇق قارشى چىقىشى ئىدى. بۇ ۋەقە بۆكەنىڭ چىگگىلدىن بىر قىسىم ئەلنى باشلاپ كۆچۈشىدىكى ئاساسىي سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، بۇنىڭ ۋاقتى توغرىسىدا پىكىرلەر بىردەك ئەمەس. سەيىتقان دېگەن ئادەمنىڭ ئەسلىشچە، «بۆكە قىسىسى» شۇ مەزگىلدىكى بۆكەنىڭ شىنجاڭدىن كۆچۈپ، چىگخەي، گەنسۇ، تىبەتلەرگە بارغانلىقى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ يېزىلغان. بۇ قىسىمنى شۇ چاغدا قاراقاس قەبىلىسىدىن ئابزىي مولىنىڭ بالىسى شەكەي دېگەن كىشى يازغان. ئۇنىڭدا بۆكەنىڭ چىگگىلدىن 1882 - يىلى كۆچكەنلىكى يېزىلغان، دېيىلىدۇ.

يەنە بەزى ئاقساقاللار: بۆكەنىڭ كۆچۈشى 1890 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدىكى مەزگىل، دەيدۇ. ھازىر 86 ياشقا كەلگەن نۇرلا ئانا ئەسلەپ: «بىزنىڭ بوۋاي سۇلايمان بۇ يىل 90 نەچچە ياشقا كەلدى. ئۇ ماڭا، تۆت — بەش ياش

ۋاقتىمدا بۆكە باشلامچىلىقىدا بۇغدا تېغىغا كۆچۈپ كەلگەن، دەپ ئېيتىپ كەلگەن» دەيدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، بۆكەنىڭ چىڭگىلدىن 1882 - يىلى كۆچكەنلىكى ئەمەلىيەتكە بىرقەدەر ئۇيغۇن.

بۆكە چىڭگىلدىن بۇغداغا قاراپ كۆچكەندە، ئۇنىڭ يىلەن بىللە كۆچكەنلەردىن: بۆكەنىڭ ئۆز قەبىلىسىدىن قۇيقا باي، تەۋنرباي، ئامانباي، جەكەن، بالاپان، بايجېگىت، تەكسەلبايلارنىڭ ئاۋلى؛ جەنتەكەي ئىچىدە چاقاياي قەبىلىسىدىن ئوزەنباي، ئۇيقۇباي، كەزەنباي قاتارلىقلارنىڭ ئاۋلى بار. بۇلار 20 يىلغا يېقىن چەت - ياقا يۇرتلاردا ئازاب - ئوقۇبەت تارتىپ ئوگەپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭگىلگە قايتىپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىرمۇ بار. بۆكەنىڭ ئوغلى راباي كېيىن تاشقى موڭغۇلىيەگە ئۆتۈپ كەتكەن، ھازىرمۇ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تاشقى مولغۇلىيەدە. بۆكەنىڭ ئىنىسى شۆكەنىڭ ئوغلى ئىمانبالا كېيىن باريكۆلگە كۆچۈپ بېرىپ، شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. بۆكەنىڭ جەستى تەبىەت يېرىگە كۆمۈلگەن، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ چىڭگىلگە قويغان. ئۇنىڭ بېشى قەيەرگە كۆمۈلگەنلىكى توغرىسىدا ئەل ئاغزىدا مۇنداق رىۋايەتلەر بار: بۆكە باتۇر كېسەل سەۋەبىدىن 55 يېشىدا تەبەت يېرىدە ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە كۆمۈلگەن ئىكەن. ئۇزاق ئۆتمەي، ئورۇمچى گېنېرالىنىڭ بۆكەنى تىرىك تۇتۇش دېگەن بۇيرۇقى بويىچە، قوغلاپ بارغان چېرىكلەر ئۆلگىنىگە بىر ئاي بولغان بۆكەنىڭ جەستىنى قېزىپ ئېلىپ، بېشىنى كېسىپ، شۇ چاغدىكى ئورۇمچىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى لىيۇ دېگەننىڭ ئالدىغا قويغاندا، ئۇ ئەمەلدار بۆكەنىڭ بېشىنى كوچىغا ئېسىپ: «شىنجاڭدىن كېتىمىز دېگەنلەرنىڭ ئاقىۋىتى

مۇشۇنداق بولىدۇ» دەپ سازايى قىلىپ، خەلقنى قورقۇتقان. بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، بۆكەنىڭ بېشىنى ئۇنىڭ ئوغلى راباي ۋە بايجېگىت دېگەنلەرگە قايتۇرۇپ بەرگەن. شۇ ۋاقىتتا توزۇپ يۇرگەن چېيمەنشىلەر (بۆكەگە ئەگىشىپ كۆچۈپ توزۇپ كەتكەن ئەلنى باشقىلار «چېيمەنشىلەر» دەپ ئاتىشىدىكەن) نىڭ ئۇنى چىڭگىلگە ئەكىلىپ كۆمۈشكە كۆچى يەتمىگەن. ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۆكەنىڭ تۇغقىنى ئاغاتان قۇۋانخان ئوغلى چىڭگىلدىن ئورۇمچىگە كېلىپ، راباي، بايجېگىتلەر بىلەن بىللە بۆكەنىڭ بېشىنى ئەكىتىپ، ئوباتىدىكى (يەر ئىسمى) قۇۋانخانىنىڭ قەبرىسى يېنىغا كۆمگەن. ئۇزاق ئۆتمەي، ئاغاتانىنىڭ ئەربەيگەن، سەربەيگەن دېگەن ئىككى ئاكىسى ۋە قۇسەن دېگەن ئىنىسى ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتكەن. ئەل ئىچىدە: بۇ، بۆكەنىڭ بېشىنى ئەكېلىپ، دادىسىنىڭ قەبرىسى يېنىغا قويغانلىقىنىڭ ئاقىۋىتىدىن بولدى، ئاغاتانغا كېلىشمەسلىك كەلدى، دېگەندەك سۆزلەر پەيدا بولغان.

بۇ پاكىتلارغا قارىغاندا، بۆكەنىڭ بېشى كۆمۈلگەن يەر ھازىرقى ئاراتۆپە يېزىسى ئوباتى قىشلىقىدىكى كونا قەبرىستانلىقتا، دېيىش ئەمەلىيەتكە بىرقەدەر ئۇيغۇن.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، بۆكە چىڭگىلگە پاتماي باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كەتكەن ئەمەس، بەلكى شۇ دەۋردىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئادالەتسىزلىكى ۋە ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زۇلمىغا ۋە كەمستىشلىرىگە چىدىماي، 1882 - يىلى ئۆز ماكانىنى ۋە ئورۇق - تۇغقانلىرىنى تاشلاپ، ئۆزىگە قاراشلىق بىر بۆلۈم ئەلنى باشلاپ، چىڭگىلدىن بىرىنچى قېتىم بۇغدا تېغىغا كۆچۈرۈپ كەتكەن.

قالقا زامانى

ئۆتمۈشته قازاقلار هازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەنى «قالقا» دەپ ئاتىغان (تاشقى موڭغۇل شۇ دەۋردە موڭغۇللارنىڭ «قالقا» قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلاتتى). 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكه بولۇپ قۇرۇلغاندا، ئالتاي بىلەن قوبدا ئالاهىده بىر رايون (ئايماق) بولۇپ، مەركەزگه بۇ ئاستته قارايتتى. ئۇنى قوبدىدا تۇرىدىغان مەركەز ۋەكىلى هاكىم (سەنزەن داچىنى) باشقۇراتتى. چىگگىل مۇشۇ ئالتاي بىلەن قوبدىنىڭ چېگرىسىدا ئىدى. مال چارۋىچىلىق يايلىقى تۇتاش بولۇپ، ئاساسەن قازاق، موڭغۇل مىللەتلىرى ئىناق ئولتۇراقلاشىپ، ئۆزئارا قويۇق باردى - كەلدى قىلاتتى.

1911 - يىلى چارروسىيە تاشقى موڭغۇلىيەگه ئارقا - ئارقىدىن ئەسكەر كىرگۈزدى. جىپىندانبا قاتارلىق بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچى ۋاڭ - گۇڭ ۋە گېگەنلەر ۋاقىتلىق هۆكۈمەت تەشكىللەپ، نويابىردا «مۇستەقىللىق» ئېلان قىلىپ، جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ چىقتى. ئارقىدىنلا ئۇلار ساتقىن ئارمىيە تەشكىللەپ، ئۇلاستاي بىلەن قوبدانى ئۇشتۇمتۇت تارتىۋېلىپ، تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ بارلىق يېرىنى ئىگىلىۋالدى. ئاندىن چارروسىيە تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ساتقىن ئارمىيەسىنى ئالتايغا هۇجۇم قىلىشقا قۇتراتتى.

ئىلگىرى قازاقلار بىلەن موڭغۇللار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، ئۆزئارا ئۇششاق - چۈششەك تالاش - تارتىش، جېدەل - ماجىرالار بولۇپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن پايدىلانغان چارروسىيە موڭغۇلىيەنىڭ ساتقىن ئارمىيىسى ۋە بىر قىسىم ئەكسىيەتچىلەرنى قۇتراتىپ، چىگگىلگه تاجاۋۇز قىلىشقا

ئۇرۇندى، هەر خىل قۇتراتقۇلۇقلارنى تۇغدۇرۇپ، ئىككى ئەل خەلقى ئوتتۇرىسىدا دۇشمەنلىشىش خەۋپىنى پەيدا قىلدى.

1912 - يىلى ئاسقىرتى (يەر ئىسمى) دا قالقانىڭ ئادەملىرى بىلەن چىگگىلدىكى كۈپباي باشلىغان ئەل بىر - بىرى بىلەن جېدەللىشىپ، سوقۇشۇپ قالغاندا، هەر ئىككى تەرەپتىن ئادەملەر چىقىم بولغان. پەقەت چىگگىل تەرەپتىلا ساقاردىي، ساقانباي، مەمبىلا قاتارلىق 12 ئادەم ئۆلگەن. بىر ئايدىن كېيىن ئەل يايلاقتىن كۆچۈپ كۇزەملىككه كەلگەن چاغدا، «قالقا تەرەپتىن دۇشمەن كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن خەۋەر چىگگىلنىڭ هەممە جىلغىلىرىدىكى ئەل ئىچىگه تارقالغان، ئەل خاتىرجەمسىزلىنىپ ساراسىمگه چۈشكەن. شۇ قېتىم قالقادىن كەلگەنلەر كىچىك چىگگىلنىڭ لاستى دېگەن يېرىگه كەلگەن. ئۇلار جەمئىي 20 نەچچە ئادەم بولۇپ، شۇ يەردە چارۋا بېقىپ يۈرگەن مالچىلارنى تۇتۇپ، بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىنى باغلاپ ئېلىپ كەتكەن. مۇشۇ ۋەقەدە تۆمۈرچىنىڭ ئوغلى نۇسۇپ، ئايماق قاتارلىق ئادەملەرنى سەۋەبسىز ئېتىپ تاشلىغان، تۆمۈرچى، ئىماش، شارتىق قاتارلىقلارنى باغلاپ ئېلىپ كەتكەن. كېيىن ئىماش قېچىپ كەلگەن، شارتىقنى ئۇلار قويۇۋەتكەن، دېمەك، تۆمۈرچىنىلا باغلاپ ئېلىپ كەتكەن. تاجاۋۇزچى ئەسكەرلەر ئۇلارنىڭ بارلىق مال - چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن توپلىشىپ ئولتۇرغان ئەلگه يۈرەكلىك چېقىلالماي قايتىپ كەتكەن. شۇنداقتىمۇ ئەل خاتىرجەم بولمىغان. بۇ چاغدا چىگگىل دائىرىسىده قېپقالغان ئاۋللاردىن ئىستانپول هاجى (ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بىر بۆلىكى قارا تاغدا، بىر بۆلىكى تاشقى مولغۇلىيىده ماكانلاشقان) ئۇ يەردە خاتىرجەم ياشىيالمىغانلىقتىن، موري، گۈچۈڭ تەرەپلەرگه كۆچۈپ كەتكەن. ئەل بۇنى «ئىستانپول بۇلانغان

زامان» دەپ ئاتىغان. يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، چىگگىل قازاقلىرى يەنە بىر قېتىم ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىپ، موري، باربكۆل، گۈچۈك ۋە بەيتىك تېغىغا كۆچۈپ كەتكەن. ئارىدىن بىر - ئىككى يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن، بەزىلىرى شۇ تەرەپتە ماكانلىشىپ قالغان.

يىغىپ ئېيتقاندا، چارروسىيە تاشقى مۇڭغۇلىيەدىكى ساتقىن ئارمىيىسىنى قۇتۇرتىپ، چىگگىل خەلقىگە زۇلۇم سالغانلىقتىن، 1912 - يىلى كۈزدە چىگگىل ئىلىنىڭ ئاتا ماكانىنى تاشلاپ باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى راست. شۇڭا، بۇنى چىگگىل خەلقى ھازىرغىچىلىك «قالقا زامانى» دەپ ئەسلەيدۇ.

مۇقۇر - تولقاي زامانى

1919 - يىلى ياڭ زىكشىن ئالتايدا ۋىلايەت (داۋىيڭ) مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئالتايىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە قارايدىغان قىلدى. چىگگىلمۇ ئالتاي ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولدى. 1924 - يىلى ئەل يايلاقتىكى مەزگىل ئىدى، ئەل ئىچىدە: «تاشقى مۇڭغۇلىيە (شۇ چاغدا قالقا مۇڭغۇل دەپ ئاتىلاتتى) دىن مۇقۇر، تولقاي (مۇڭغۇلچە «تاقىر باش، كوكۇلسى بوق» دېگەن مەنىدە) دېگەن دۈشمەن كېلىۋېتىپتۇ، ئۇلار تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ، مۇڭغۇلىيە بىلەن قاتارلاس (قاناتتاس) تا ئولتۇرغاق ئەلنى بۇلاپ، ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ كېتىپتۇ» دېگەن خەۋەر تارقالغان. ئىلگىرىمۇ مۇشۇنداق ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن خەلق بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا، ئادەم ۋە چارۋىلارنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يايلاقتىن كۆچۈشكە

باشلىغان. بۇ قېتىمقى ۋەقەدە مۇقۇر - تولقاينىڭ چېرىكلىرى ئۇچ تەرەپتىن كېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق قىلغان.

1. چېرىكلەر كەرگەن ئوبا (يەر ئىسمى) تەرەپتىن كەلگەن. بۇ ۋاقىتتا ئەلنىڭ كۆپ قىسمى يايلاقتا پاتپاراق بولۇپ، كۆچۈپ دەريا ياقىسىغا چۈشكەن. چېرىكلەر كۆچكەن ئەلنى قوغلاپ كېلىپ، كىچىك چىگگىل ۋە چوڭ چىگگىلنى قويماي ئاختۇرۇپ، سەكىلتاي، شاڭقان (يەر ئىسمى) لارغا قەدەر بېرىپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان. ئۇلار بۇ ۋەقەدە، جەنتەكەي قەبىلىسىدىن سەكسەن، قەسەنتۇ قاتارلىق بىر نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرگەن؛ چوڭ چىگگىلنىڭ بۇلىق دېگەن يېرىگە تېرىغان ئاشلىقىنى ئورۇپ يىغۇۋېلىپ قايتىپ كېتىۋاتقان مولىقى قەبىلىسىدىن قاچەن، كارپىقان، قوڭۇر باي قاتارلىق توققۇز ئادەمنى تۇتۇۋېلىپ، قوينى باغلىغاندەك باغلاپ ئۆلتۈرگەن؛ شۇ قېتىم ئەل بىلەن بىللە كۆچەلمەي، كىچىك چىگگىلنىڭ چوشا دېگەن يېرىدە قېپقالغان سەپەر غەلى ئاۋۇلىنىڭ بارلىق ئادەملىرىنى قىرىپ - چېپىپ، چارۋا - مالىلىرىنى بۇلاپ كەتكەن. ئەڭ ئېچىنارلىقى شۇكى، دۈشمەنلەر سەپەر غەلىنىڭ جەستىنى تېرەككە ئېسىپ قويغان؛ كۆچكەن ئەلنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، سەكسەنلتاي، شاڭقانلاردا كۆرىمباي ئاۋۇلىنى بويلاپ، يىلقىلىرىنى ئېلىپ كەتكەن؛ كۆرىمبايىنىڭ بالىسى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يىلقىسىنى قايتۇرۇپ كەلمەكچى بولغاندا، دۈشمەن ئۇنىمۇ يول ئۈستىدە ئېتىپ تاشلىغان. دۈشمەنلەر يەنە، كىچىك چىگگىلنىڭ لاسستى دېگەن يېرى بىلەن قايتىپ كېتىۋاتقاندا، قوبدا تەرەپتىن كۆچۈپ كېلىۋاتقان بەلدەۋباي ئاۋۇلى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان، دۈشمەن توپىدىكى جىرىن دېگەن مۇڭغۇل بەلدەۋباي بىلەن ئىلگىرى تونۇش بولغانلىقى ئۈچۈن، سەن

بۇلارغا مىلىكنى بېرىپ، جېنىكنى ساقلاپ قال، دېگەندەك كۆز ئىشارىتى قىلغان. ئۇ يەنە: «بۇ، موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قىلغان ئىشى ئەمەس، موشۇ چېگرىدىكى چېرىكلەرنىڭ قىلغان ئىشى» دېگەن. بۇنى بىلگەن بەلدەۋباي ئارىسالدا بولۇپ، يىلقىسىنى توسۇپ تۇرغان. لېكىن، چېرىكلەر كۆپ يىلقىنىڭ ئىچىدىن ئون نەچچە يىلقىنى تاللاپ ئالغان. بۇ چاغدا مۇقۇر - تولقاي چېرىكلىرىدىن بىرىنىڭ بۇرگەباي دېگەن كىشىنىڭ ئايالىنىڭ ئۇچىسىدىكى ئاق كۆرپە جۇۋىغا كۆزى چۈشۈپ، جۇۋىنى ئالمەن دېگەن. بۇ ئايال جۇۋىنى بەرمىگەندە، ئايالنى شۇ ھامان ئېتىپ تاشلىغان. بۇلار شۇ قېتىم كەرگەن ئوبا تەرەپتىن كەلگەن مۇقۇر، تولقاي چېرىكلىرىنىڭ قازاقلار ئوستىدىن قىلغان قىرغىنچىلىقىنىڭ بىر قىسمى.

2. مۇقۇر - تولقاينىڭ قارا بالشقتىن (يەر ئىسمى) ئوتۇپ كەلگەن ئىككىنچى بىر تۈركۈم چېرىكلىرى سەرىكباي (جانتەكەي قەبىلىسى) ئاۋۇلىنى بويلاپ، سەرىكباي ئۆە ئوننىڭ چوڭ خوتۇنىنى، چوڭ ئوغلى قىيسا قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، مۇقاجان، ناسراتالى، بازار قاتارلىق ئادەملەرنى توتۇپ، مالىلىرىنى بۇلاپ كەتكەن. تالان - تاراچقا ئوچرىغان ئاۋۇل ئادەملىرى پىيادە قېچىپ ئەلگە قوشۇلۇۋالغان. توتۇپ كەتكەن ئادەملەر ئىككى يىلدىن كېيىن قايتىپ كەلگەن.

3. شۇ مەزگىلدە مۇقۇر - تولقاي چېرىكلىرى بەيىتىك تېغىغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئەللەرنىمۇ بۇلاڭ - تالاڭ قىلماقچى بولغان. لېكىن، ئۇ يەردىكىلەر توپلىنىپ ئولتۇرغان بولغاچقا، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا پېتىنالماي، چارۋا بىقىپ يۇرگەن مالچىلاردىن بەش ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، قىسمەن مال - چارۋىلارنىلا بۇلاپ كەتكەن.

يۇقىرىقى ۋەقەلەر بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن،

قورقۇنچ ئىچىدە قالغان چىڭگىل ئىلى يۇرتىنى تاشلاپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. شۇ مەزگىلدە چىڭگىل بىر - ئىككى يىلنىچە ئادەمسىز قالغان. بوۋراتاي تەيجى، جىيغانباي، نوغايباي (جەنتەكەي ئۇرۇقى)، چاقابباي ئۇكۇردايلار باشلىغان ئەل باريكۆل ۋە موردىغا كەلگەن. قالغان ئەل گۇچۇڭدا باش قوشۇپ، بىر يىلدىن كېيىن چىڭگىلگە قايتا بېرىپ ماكانلاشقان. دېمەك، چىڭگىل ئىلى قىرغىنچىلىقا، سەرسانلىق ۋە سەرگەردانلىققا ئوچرىغان. ئۇلار بۇ يىللارنى «مۇقۇر - تولقاي زامانى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئىشلار 1924 - يىلنىڭ كۈز ئايلىرىدا بولغان.

يالغۇز ئايروپىلان ۋەقەسى

«يالغۇز ئايروپىلان ۋەقەسى» توغرىسىدا ئەل ئىچىدە ھەر خىل ئېيتىشلار بار. ئۇ ۋاقىتنى بەزىلەر «كەنجە بەگ ئۆلگەن زامان» دېسە، بەزىلەر «بەستاسۇق ئىلى قايتا كۆچكەن زامان» دەيدۇ. يەنە بەزىلەر «قانكەلدى - سەكەل (جەنتەكەي قەبىلىسى) قىرغىلغان زامان» دېسە، بەزىلەر «بايقادام (ئوكۇرداي بولغان) ئىلى بۇلانغان زامان» دەيدۇ. مەيلى قانداق ئېيتىلىشىدىن قەتئىنەزەر، چىڭگىل خەلقى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن، شۇنداقلا بىر - بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئازابىنى يەتكىچە تارتقان نۇرغۇن ئادەملەر بۇ ۋەقەنى يىغىنچاقلاپ «يالغۇز ئايروپىلان ۋەقەسى» دەپ ئاتىغان. شۇڭا، بۇ ماقالىنىڭ 4 - بۆلىمىنى «يالغۇز ئايروپىلان ۋەقەسى» دېگەن ماۋزۇدا بايان قىلدۇق. يەنە بىر تەرىپى شۇكى، بۇ ۋەقە توغرىسىدا يازما ئۇچۇر بولمىغانلىقتىن، جىلقايدار، شەمشى، مۇنتاي، تاۋپىق،

جاڭەتقان قاتارلىق 20 نەچچە ئاقساقال ئۆز باشلىرىدىن كەچۈرگەن ۋە ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان سەرگۈزەشتىلەرنى ئاساس قىلىپ رەتلەپ چىقتۇق. تارىختىن خەۋىرى بار كىتابخانلارنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ۋەقە ئالدىدىكى ئەھۋال: 1933 - يىلى 12 - ئاپرېلدا، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشنىڭ ئالدى - كەينىدە پەيدا بولغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۈپەيلى ئەل ئاتىرجەمسىز بولغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە مال - چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، يىل بويى زىرائەت تېرىلمىدى؛ سودا - سېتىق توختاپ، خەلق تۇرمۇشى قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. بولۇپمۇ چىگىلدا ئەھۋال ئېغىر بولدى: بىرىنچىدىن، 1933 - يىلى (توخۇ يىلى) قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەردى. ئىككىنچىدىن، كۆپلىگەن ئەل ئوتلاق ئىزدەپ، تۆۋەنكى ئالتاي (ئىلگىرى چىگىل، كۆكتوقاي، بۇرۇلتوقاي ناھىيىلىرى يۇقىرىقى ئالتاي ھېسابلىناتتى) دىن چىگىلگە كۆچۈپ كەلگەنلىكتىن، چىگىلگە ئېغىر بېسىم بولدى. ئۈچىنچىدىن، ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تازىلاش ھەرىكىتىدە جۇڭگوغا قېچىپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئالتايغا، بىر قىسمى چىگىلگە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇشمۇ بىر مەسىلە بولغانىدى.

ئەزەلدىن مال - چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاۋۇل - قىشلاقتا مال بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپ كېلىۋاتقان ئەل شۇ يىلقى قۇرغاقچىلىق ئاپىتى تۈپەيلىدىن ئوتلاق يېتىشمەي، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى چىگىلنىڭ چوڭ تېغىغا، بىر قىسمى بەيتىك، قاپتىق، سارنۇرغۇن تەكىگە تاغلىرىغا، يەنە بىر قىسمى تاشقى موڭغۇلىيە يېرىگە بېرىپ مال قىشلىتىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ، 1933 - يىلنىڭ كەچكى

كۈز مەزگىلى ئىدى. تاشقى موڭغۇلىيە يېرىگە مال قىشلىتىشقا كۆچكەنلەر توجاقان، چىلدەباي، مۇسايىپ ئۇۋۇللىرى (مولقى قەبىلىسى)، كۈجى، ئىساش، تەمىرىش، تەلپەشباي (جەنتەكەي قەبىلىسى)، نۇرغالى، ئۆكباش ئاۋۇللىرى (شەرۋىش قەبىلىسى) قاتارلىقلار ئىدى. بۇلار مۇزدى ئاسۇ، ئەرنىشى، قارابالچىق (تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى يەرلەر) قاتارلىق يەرلەردىن ئۆتكەن بولۇپ، جەمئىي 600 چە ئائىلە ئىكەن. بۇ، ئەل ئىچىدا ئېيتىلىپ يۈرگەن زېمىتقا زېڭ «يالغۇز ئايروپلان» ئىسىملىك قىسسىدىكى:

ئېيتمايدۇ ئىنى سەرىنى ئاكىسىغا،
ئېيتمايدۇ دادا سەرىنى بالىسىغا،
بەش دارغى دەپ ئاتايدۇ كۆچكەن ئەلنى،
ئالتە يۈز سەككىز ئۆيىنىڭ چامىسىدا.

دېگەن بايانىدىن ئېلىندى. شۇ يىللىرى تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرا مەسىلىسىدە ئېنىق چەكلىمە يوق ئىدى. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ چارۋىلىرى ئىلگىرى چىگىلنىڭ كوكۇي دېگەن يېرىدە 4 - 5 يىل تۇرۇپ، 1933 - يىلنىڭ ئەتىيازىدا قايتىپ كەتكەن.

ئەل تاشقى موڭغۇلىيە يېرىگە بارغاندىن كېيىن، تاشقى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تۈزۈمى بويىچە بەش بۆلەككە ئايرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، بەش دارغى (مەنسەپ ئىسمى) بەلگىلىگەن. بۇنى قاراقلار «بەش تاسىك (موڭغۇلچە «بۆلەك» دېگەن مەنىدە) ئىلى» دەپ ئاتىغان. بۇ، ھازىرغىچىلىك «بەش تاسىك» ياكى «بەش تەستەك» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بەش دارغى تۇغرىسىدا

هەر خىل سۆزلەر بار. كۆپ سانلىقلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بەش دارغى: ئىبرايقا كۇجى ئوغلى، رايىس شىلدە باي ئوغلى، ئىبرالى تۆمۈرچى ئوغلى، مۇسايىپ تاجى ئوغلى، ئۇكىباس بەلدەۋباي ئوغلى (كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئورتەك ئاسان ئوغلى بولغان) قاتارلىق كىشىلەر ئىكەن.

1934 - يىلى 3 - ئايدا، تاشقى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى كۆچۈپ بارغان ئەلنى موڭغۇلىيىنىڭ ئىچكىرى جايلىرىغا كۆچۈشكە زورلىغان. بۇ چاغدا ئەل باشلىقلىرى: «بىز يازغا چىقىش بىلەن ئۆز يۇرتىمىزغا قايتىمىز، بىز كەلگەن چاغدىمۇ بىر قىش قىشلاپ قايتمىز دېگەنىدۇق» دېگەن. شۇ ۋاقىتتا، موڭغۇلىيە يېرىگە بارغانلاردىن كەنجەبەك (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ كىشى سۈۋېت ئىتتىپاقىدىن موڭغۇلىيىگە كەلگەن ھەربىي ئەمەلدار ئىكەن) دېگەن كىشى ئىش باشقۇرغۇچى بولۇپ يۈرەتتى. موڭغۇللار بۇ كىشىنى كۇشنىاپ (مىقتىبەك) دەپ ئاتايتتى. ئۇ كىشى يۇرت باشلىقلىرىغا: «سەنلەر قايتمايسىلەر، موڭغۇلىيىگە قارايدىغان بولدۇڭلار» دېگەنده، ئۇلار: «بىز چارۋا - مالىلىرىمىزدىن غەم قىلىپلا بۇ تەرەپكە كەلگەن، ئەمدى ئاتا ماكانىمىزغا قايتىپ كېتىمىز» دەپ جاۋاب بەرگەن. مۇشۇنداق تالاش - تارتىش ئىچىدە غەمدە قالغان ئەل دەلۇدن (تاشقى موڭغۇل يېرى) دە تۇرىدىغان، يەرلىك ئۇمما ئىچىدە گەپ - سۆزى ۋە ئىناۋىتى بار ئۇرازبەك ھاجى (قوشاق مولىقى قەبىلە) دېگەن كىشىگە موسايىپ، يىلقايدار دېگەن كىشىلەرنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماكانىغا قايتىش توغرىسىدىكى تەلىپىنى تاشقى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىگە يەتكۈزۈپ قويۇشنى ۋە ئەقىل كۆرسىتىشنى ئۈمىد قىلغان. ئۇرازبەك ھاجى بارغانلارغا: «ھازىر بۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ. ئەل - يۇرتقا

سالام دەڭلار، ئۆز كۈنلىرىنى ئۆزلىرى كۆرسۇن» دەپ جاۋاب بەرگەن. 5 - ئايغا كەلگەندە، قوراللىق ئەسكەرلەر كېلىپ، ھەممە ئىش شۇلارنىڭ دېگىنى بويىچە قىلىنىدىغانلىقىنى، ئەلنىڭ ئەركىنلىكى چەكلىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان. رەئىس، ئىبرايقان، موسايىپ، ئىبرالى، ئورتەك قاتارلىق كىشىلەر: «كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغىچە، ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتان بول» دېگەن گەپ بار. باشقا ئەلگە قارايدىغان خىيال بىزده يوق، قانداق قىلارمىز، يۇرتداشلارنىڭ كۆز يېشىغا قالارمىزمۇ، دېيىشىپ، «يۇدۇندىن ئەمدى كېچىكمەي قايتا كۆچۈش كېرەك» دېگەن مەسلىھەتكە كەلگەن.

بۇ، 6 - ئاي مەزگىلى ئىدى. بىر كۈنى كەنجەبەك ئىككى ئادەمى بىلەن ئەل ئارىلاپ، ئىبرالىنىڭ ئۆيىگە بارغان. بۇنى ئاڭلىغان ئىبرالى ئالدىنقى مەسلىھەت بويىچە، بىر نەچچە ياش يىگىتلەر بىلەن بىرگە كەنجەبەك چۇشكەن ئۆيگە بارغان. گەپنى قانداق باشلاشقا ئۇڭايسىزلىنىپ تۇرغاندا، كېيىن كەلگەن بىر يىگىت يېنىدىكى يىگىتكە: «تېرە ئىشتىنىڭنىڭ پۇشقىقى نېمانچە يىرتىلىپ كەتكەن؟» دېگەن. شۇ چاغدا كەنجەبەك تۇرۇپ: «ھە، پۇشقاق بىلەن توختاپ قالماي، بەلكى ئىشتاننىڭ بەلبېغىمۇ ئۆزۈلۈپ كېتەر» دېگەن. دەل شۇ ۋاقىتتا تەييار تۇرغان بىر نەچچە يىگىت: «بۇ، سېنىڭ بىزنى توزغىن (قاچقۇن) ئەل دېگىنىڭ ئەمەسمۇ؟» دەپ، ئۇچىلىسىنى تۇتۇپ، باتباينر بىلەن يەنە بىرىنى ئېتىپ تاشلاپ، كەنجەبەكنى ئۆلتۈرمەي باغلاپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن ئەل دەرھال كۆچۈشكە ھەرىكەت قىلغان. شۇ چاغدا ئەل ئىچىدە يۈرگەن 30 دەك چېرىك (ئەسكەر) ئاتقا مىنىپ، بىر تەرەپتىن ئوق ئېتىپ ئەلنى قورقۇتماقچى بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلدىن

قورقۇپ تىكشۈمتكەن. مۇشۇنداق جەددىي ئەھۋالدا، شاپەن (قۇل مولقى)، كونىس (جەنتەكەي ئىچىدە تاسبىيكە) دېگەن ئىككى يېگىت ئارقىسىغا قارىتىپ مىلتىق ئېتىپ، قېچىپ كېتىۋاتقان چېرىكلەردىن ئىككى دانە ملتىق تارتىۋالغان. تەييار تۇرغان ئەل يۈك - تاق ئارتقان تۆگە ۋە مىنگەن ئاتلىرىدىن باشقا مالغا قارىماي، ئالتايىنى نىشان قىلىپ بىراقلا كۆچكەن. ئەل ئىچىدىن 60 تەك قورالى بار ئادەم، كۆچكەن ئەلنى قوغداپ ماڭغان. ھېلىقى 30 دەك چېرىك قايتا تەييارلىنىپ كېلىپ، ئۇلار بىلەن سوقۇشقان. بايدۇللا (تاسبىيكە) دېگەن ئادەم ئوق تېگىپ يارىلانغان. چېرىكلەر ملتىق ئېتىپ، كۆچكەن ئەلنى داۋاملىق قوغلىغان. كۆچكەن ئەل ئۇلانداباا (موڭغۇلىيە يېرى) گە يېقىنلاشقاندا، سارباس مۇقاينىك ئاۋۇلىدا يول توسۇپ ياتقان قوراللىق 40 چېرىك ئالدى تەرەپتىن ئوق چىقارغان. نەتىجىدە، كۆچكەن ئەل ئالدى - ئارقىدىن ئېتىلغان ئوقلارنىڭ ئارىسىدا قالغان. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، ئۇلانداباانىڭ چوققىسىغا يېقىنلاشقان. شۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇكىباس، باي زىكىر قاتارلىق 30 دەك ئۆي قايتا كۆچكەن. قالغانلار بىر تەرەپتىن ئېتىشىپ، بىر تەرەپتىن ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئۇلانداباا چوققىسىدىن ئۆتۈپ كەتكەن. يارىلانغان بايدۇللا چوققىدىن ئۆتكەندە يارىسى ئېغىرلىشىپ، ھوشىدىن كەتكەن. ئۇنىڭ ئىنىسى يەكسي ئۇنى ئۆلدى دەپ ئويلاپ، ئاچچىقىدا تۆگىگە باغلاپ ئېلىپ كېلىنىۋاتقان كەنجىبىكنى ئېتىپ تاشلىغان. كېيىن، كىشىلەرنى بۇنى «كەنجىبىك ئۆلگەن زامان» دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭ بىلەن، قايتا كۆچۈپ كەلگەن ئەل يۈك ئارتقان تۆگە ۋە مىنگەن ئاتلىرىدىن باشقا مالىرىدىن ئايرىلغان ھالدا ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ كەلگەن.

ئۇكىباس، تالپەشبەر قاتارلىق بىر بۆلۈم ئاۋۇللار كېيىنكى يىلى كۆچۈپ كەلگەن. بۇ ئەل ئىلگىرى بولغان ۋەقەلەرنى ئارقىدىن يەنە قوغلاپ كېلىشى مۇمكىن دېگەنىنى ئويلاپ، چىگگىلدىكى ئەل باشلىقلىرىغا جاقاي (قۇل - مولقى) دېگەن ئادەمنى خەۋەر قىلىشقا ئەۋەتكەن. ھاكىم (قۇل - مولقى) كۆپباي قاتارلىقلار 30 دەك ئادەم بىلەن ئەلنىڭ ئالدىغا چىققان. بۇ چاغدا تاشقى موڭغۇلىيەدىن قايتا كۆچكەن ئەل گەرگە ئوبادىن ئۆتۈپ كېلىپ بولغان. شۇڭا، ئەل بۇ ۋەقەنى «بەش تاسىق ئىلى قايتا كۆچكەن زامان» دەپ ئاتىغان. بۇ ۋەقە 1934 - يىلى ئىيولنىڭ ئاخىرلىرى بولغان. قايتا كۆچۈپ ئۇشكۇل يايلىقىغا توپلاشقان ئەل ئەس - ھوشىنى يىغىپ، قېچىپقالغان چارۋىلىرىنى ئىزدىنەكچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن، رامازان (جەنتەكەي ئىچىدە تاسبىيكە)، قاسەن قاتارلىقلار بىر توپ ئادەملەرنى باشلاپ، تاشقى موڭغۇلىيە يېرىگە ئۆتۈپ، ئۆز مالىلىرىنى ئىزدىگەن، ئۆز مېلى تېپىلغانلار ئۆز مېلىنى، ئۆز مېلى تېپىلمىغانلار «مال ئورنىغا مال» دەپ شۇ ئەلنىڭ مېلىنى ھەيدەپ قايتقان. بۇ سەپەردە رىسلىبېك، باتتال، سەدۋاقاس (جانتەكەي ئىچىدە چاقاباي) قاتارلىقلار ئوق تېگىپ ئۆلگەن، شۇنىڭدەك بۇ قېتىمش چىگگىلدىكى قېرىنداشلارنىڭ قانلىق قىرغىنچىلىقتا ئۇچرىشىغا سەۋەبچى بولغان.

قانلىق قىرغىنچىلىق

1934 - يىل (ئىت يىلى) نىڭ كۈز ئايلىرى، چىگگىل ئەتراپىنى ماكان قىلغان ئەلنىڭ كۆپچىلىكى يازلىق يايلاقتىن قايتىپ، كۈزلۈك يېرىگە چۈشكەن، ئاز سانىدىكى ئەل تېخى يايلاقتىن قايتىپ بولمىغانىدى. شۇ ۋاقىتتا ئەل ئىچىدە: «تاشقى موڭغۇلىيە تەرەپتىن ئەسكەر كەلگۈدەك» دەيدىغان خەۋەر تارقىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 15 -

كۈنىگىچە ئارىلىقتا تاشقى موڭغۇلىيەدىن نەچچە يۈز ئاتلىق ئەسكەر ۋە بىر ئۇرۇش ئايروپىلانى كېلىپ، چېگىگىل بويىدىكى ئەل ئۈستىدىن دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن. ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى بۇلغىن (يەر ئىسمى) نى بويلاپ (ئايروپىلانمۇ شۇ تەرەپتە) كېلىپ، بۇلغىن ياقىسى، چاغانغۇل ياقىسى ۋە چېگىگىلدىن تارتىپ قارىياغاچقىچە ئاسماندىنمۇ، يەر-دىنمۇ ئوق ياغدۇرۇپ قىرغىنچىلىق قىلغان. ئايروپىلان قانچە-لىك بومبا تاشلىغىنى بىلەنمۇ، ئەل ساي - سايلادا ۋە قېلىن ئورمانلىق ئىچىدە تارقاق بولغاچقا، ئانچە كۆپ زىيان يەتكۈزەل-مىگەن. لېكىن، ئاتلىق ئەسكەرلەر ئالدىغا ئۈچرىغانلا ئادەمنى قىرىپ تاشلىغان. ئۇلار چاغانغۇل ئېغىزىغا ئولتۇراقلاشقان قو-جان ئاۋۇلىدىن 10 نەچچە ئادەمنى تۇتۇۋېلىپ، ئارغامچا بىلەن بىر - بىرىگە چېتىپ باغلاپ ئېتىۋەتكەن. ئۇلار ئۇ يەر - بۇ يەردە تۇتۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئادەملەرنى ساناپ تۈگەتكىلى بول-مايدۇ. شۇ جەريانداً، شاغانغۇل ئېغىزىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا ئولتۇراقلاشقان بايقادام ئاۋۇلىدىكى ئادەملەر چېرىكلەر بىلەن ئېتىشىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۆزلىرىنى قوغدىغان بولسىمۇ، ئاۋۇلنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى چېرىكلەر بۇلاپ كەتكەن. بۇ ۋەقە ئەل ئاغزىدا «بايقادام ئېلى بۇلانغان زامان» دەپ ئاتالغان.

يەنە بىر يولدىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىككى چېگىگىلنىڭ قوشۇلغان يېرىدىن تۆۋەنگە قاراپ باستۇرۇپ كېلىۋاتقاندا، ئېقىنغا ئولتۇراقلاشقان ئەل قورقۇپ كېتىپ، ئالدى - ئارقىسىغا قارىماي قېچىپ كەتكەن. بۇ ۋاقىت ئالتايىنى شارىپقان باشـ قۇرۇپ تۇرغان ۋاقتى ئىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئال-تاي ھۆكۈمىتى سەيىتقازى، بايمولا قاتارلىق ئادەملەرنى قې-چىپ ئۈچ تۈگەنىڭ قويۇش ئېغىزىغا يېتىپ كەلگەن ئەلنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. ئۇلار نوغايباي ئۈكۈردايىنىڭ ئاۋۇلىغا كېلىپ،

ئۇ يەردە ئەل باشلىقلىرىنى چاقىرىپ يىغىن ئېچىپ: «ئەل قورقـ مىسۇن، قىرغىنچىلىق بولمايدۇ» دەپ تەشۋىق قىلىپ، ئەلنى خاتىرجەم قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، يىغىن ئۈستىگە بىر ئايرو-پىلان كېلىپ، ئاۋۇلنىڭ ئۈستىنى ئايلانغان. بۇ چاغدا ئەلنى خاتىرجەم قىلماقچى بولۇپ كەلگەنلەرمۇ قېچىپ، قومۇشلۇققا يوشۇرۇنغان. لېكىن، ئايروپىلان ئاۋۇلغا بومبا تاشلىمايى، كەل-گەن يولى بىلەن قايتىپ كەتكەن. بۇ، ئايروپىلاننىڭ ئىككىنچى قېتىم كېلىشى ئىدى. بۇنىڭدىن بىر كۈن ئىلگىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان «بايقادام ئېلى بۇلانغان زامان» ۋە قانكەلدى، سە-كەل ئاۋۇللىرىنىڭ قىرغىنچىلىققا ئۇچرىشى يۈز بەرگەنىدى. شۇ چاغدا مۇشۇ يالغۇز ئايروپىلان چۈشتىن ئىلگىرى بىر قېتىم، چۈشتىن كېيىن بىر قېتىم كېلىپ، چېگىگىل ئەتراپىنى بومبار-دىمان قىلىپ، زور قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن. بۇ ۋەقەمن ئۈچ ئۆكە ئېقىنداىكى ئەل خەۋەرسىز ئىدى.

ۋەقە مۇنداق بولغان: بىر نەچچە كۈننىڭ ئالدىدا چېگىگىل-دىكى ئەل يايلاقتىن كۆچكەندە، قارابالچىقتا تۇرغان ئەل ئۇرۇ-نىدىن قوزغالماي تۇرۇۋەرگەن (بۇلار قىرغىنچىلىق بولىدىغان-لىقىنى ئويلىمىسا كېرەك). بۇلار جىلماسباي زەڭگىگە قاراشلىق قانكەلدى، سەكەل قاتارلىق ئاۋۇللار بولۇپ، كۆچكەن ئەل كې-تىپ ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن قوزغالغان. ئۇلار ئۇتنىبۇلاق-نى (يەر ئىسمى) بويلاپ، تاراتىنى (يەر ئىسمى) بېسىپ، كىچىك چېگىگىل تەرەپتىن ئۆتۈپ. چوڭ چېگىگىلگە چۈشىدىغان كەڭ موي-ناق دېگەن بەلدىن تۆۋەنگە چۈشۈپ كەتمەكچى بولغان. ئۇلار 200 گە يېقىن ئادەم ئىدى. ئۇلار ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەردىن قۇتۇلۇشنىڭ غېمىنى يەپ، مالىلىرىنى تېز ھەيدەپ، ئالدى قىسمى مويناقتا ياماشقان، كەينى قىسمى دەريادىن ئۆتۈ-ۋاتقان چاغدا، ئاسماندىن گۈرۈلدىگەن ئاۋاز ئاڭلىنىش بىلەن

تەك بىر ئايروپىلان كېلىپ، كۆچۈپ كېتىۋاتقانلارنىڭ ئالدىغا ئىككىسى بومبا تاشلىغان. بومبا پارتلاپ، ئەتراپىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن. ھاۋا ئۇرۇشىنى كۆرۈپ باقمىغان ئەل ئالاقزادە بولۇپ، تارقىلىپ كېتىشنىڭ ئورنىغا توپ بولۇشۇپ، قارادا بابا (يەر ئىسمى) غا قاراپ ماڭغان. چىگگىلىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن كېلىپ قارادا باغا ئالدىن ئورۇنلىشىۋالغان موڭغۇلىيە ئاتلىق ئەسكەرلىرى بۇلارنى توسۇپ ئوققا تۇتقان. دېمەك، ئاسماندىن ئايروپىلان، يەردىن ئەسكەرلەر ئوق ئېتىپ قىرغىن قىلغان. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، قوندا قباي باشلىغان 30 — 40 دەك ئادەم بار قوراللىرى بىلەن سوقۇشۇپ، قۇتۇلۇپ قالغان. بۇلاردىن باشقا، مال ھەيدىگەن ئون نەچچە ئادەمنۇ ماللارنى تاشلاپ، قېچىپ قۇتۇلغان. توپ ئىچىدىكى جىلماسباي زەڭگى بۇ ئېغىر قىرغىنچىلىقنى كۆرۈپ، ئەل قىرغىنچىلىقتا ئۇچرىسا، ئامان قالماقنىڭ نېمە پايدىسى بار دەپ ئويغا كېلىپ، يوشۇرۇنغان يەردىن ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا سەكرەپ چىققان. لېكىن، شۇ چاغدا 200 دەك ئادەمنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ دۈشمەن قولىدا ئۆلۈپ بولغانلىقىنى جىلماسباي تولۇق مۆلچەرلىيەلمىگەن. ئەسكەرلەر ئۇنى تۇتۇپ، موڭغۇلىيىگە تىرىك ئېلىپ كەتكەن.

قىرغىنچىلىق بۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشقىنى يوق. ئەسكەرلەر قارادا بانى ئۆچ كۈن قورشاۋغا ئالغان. ئايروپىلان دەسلەپكى كۈنى ئىككى قېتىم بومبارداىمان قىلغاندىن كېيىن، قايتىپ كېتىپ ئىككىنچى كۆرۈنمىگەن. ئېچىنارلىقى شۇكى، قورشاپ ياتقان ئەسكەرلەر ئۆلگەنلەرنى ئاختۇرۇپ، چالا ئۆلگەن ئەرلەر بىلەن ئېغىر ئايالارنى قايتا قىلىچ بىلەن چېپىپ ياكى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. ئىككى كۈندىن كېيىن، ئەسكەرلەر چوڭقۇرلارغا ۋە ئۆلۈكلەرنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنۇۋالغان 60 دەك ئادەمنى: «ئەمدى سىلەرگە تەگمەيمىز، تاماق يەڭلار» دەپ ئالداپ يىغىۋېلىپ،

لىپ، قىزىلقايىنىڭ (يەر ئىسمى) دېگەن يەرگە ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ھەممىسىنى ئارغامچا بىلەن باغلاپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن 20 نەچچە ئەرنى ئېتىپ تاشلىغان؛ قالغان قېرى چۈرى، يارىلانغان ئايالارنى قويۇۋەتكەن. شۇ قېتىم قويۇۋېتىلگەن ئادەملەرنىڭ بەزىلىرى ھازىرمۇ ھايات بار. ئۇلار بۇ ۋەقەنى ئەسلىگەندە كۆز يېشى قىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان 200 دەك ئادەمدىن ئاران 100 گە يېقىن ئادەم ھايات قالغان. ئۇلار ئاچ - يالىڭاچ پىيادە يول يۈرۈپ، ئارغىلتا (يەر ئىسمى) ئېغىزىغا كېلىۋالغان. شۇنىڭدىن ئون كۈن كېيىن، ھايات قالغانلار قارادا باغا قايتىپ بېرىپ، بىرنەچچە تىرىك قالغانلارنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆلگەنلەرنى يەرلىككە قويۇپ قايتقان. يەنە ئېچىنارلىقى شۇكى، ئۆلگەن مال بىلەن ئادەملەرنىڭ گۆشلىرىگە تويۇنغان ئىتلار غاجىرلىشىپ، بارغان ئادەملەرنى ئاسانلىقچە يېقىن كەلتۈرمەيدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغان. دېمەك، قارادا بانىڭ باغرىدا قانكەلدى، سەكەل قاتارلىق ئەلدىكى يۈزلىگەن بىگۇناھ قېرىنداشلارنىڭ قېنى بىھۇدە تۆكۈلگەن. شۇڭا، چىگگىل ئېلى بۇ مەزگىلنى «قانكەلدى - سەكەل ئېلى قىرىلغان زامان» دەپ ئاتىغان. شۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقتا قانچىلىك ئادەم ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا يازما مەلۇمات بولمىسىمۇ، چوڭلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، 540 دەك ئادەم ئۆلگەن. شۇ نۆۋەتتە تاجاۋۇزچى ئەسكەرلەر نۇرغۇن مال - چارۋىلارنى بۇلاپ كەتكەن. قىرغىنچىلىقتا ئۆلگەن چارۋىلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى ھازىرمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

مەيلى، قانكەلدى - سەكەلنىڭ قىرغىنغا يولۇقۇشى بولسۇن، مەيلى بايقادام ئېلىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىشى بولسۇن، ھەممىسى بىر مەزگىلدە يۈز بەرگەن ۋەقە بولۇپ، ئايروپىلانىڭ بومبارداىمان قىلىشى قىرغىنچىلىقنى ئېغىر

دەرىجىگە يەتكۈزگەن. شۇ قېتىمدا، چىڭگىل بويىدىكى ئەلدىن 800 دەك ئادەم ئۆلگەن، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى بۇلاپ كېتىلگەن. شۇ سەۋەبتىن، خەلق بۇنى ئۇنتۇلماس «يالغۇز ئايرو-پىلان ۋەقەسى» دەپ ئاتاشقان.

چىڭگىل خەلقىنىڭ ئاخىرقى قېتىم كۆچۈشى

1945 - يىلى 9 - ئايدا ئالتايدا ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ۋالىيلىققا ئوسمان، مۇئاۋىن ۋالىيلىققا دەلىلقان سوگۇر بايۇۋ تەيىنلەندى، يەنە ئالتاينىڭ يېتتە ناھىيىسىگە بىردىن ھاكىم سايلاندى. جۇملىدىن چىڭگىل ناھىيىسىگە ھەسەن ئىرسقان ئوغلى (ھازىر چىڭگىل ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى) ھاكىم بولدى.

1946 - يىلنىڭ ئاخىردا ئوسمان بىلەن دەلىلقان ئوتتۇرىسىدا كېلىشىملەمسلىك پەيدا بولۇپ، دەلىلقان «ئۈچ ۋىلايەت» تەرەپتە تۇردى، ئوسمان يۈز ئۆرۈپ گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتتى. يىل ئاخىردا ئىككى ئوتتۇرىدا سوقۇش بولدى. شۇنىڭ بىلەن، چىڭگىلدىكى ئەل باشچىلىرى بىلەن كېرەككە كېلىدىغان يېگىتلەر ئىكىگە بۆلۈندى. لاتىپ باشلىغانلار ئوسمان تەرەپكە؛ ۋاقتان، نەزىر باشلىغانلار دەلىلقان تەرەپكە ئۆتتى.

1946 - يىلى دېكابىردا دەلىلقاننى قوللىغۇچىلار چىڭگىلدىن مۇنتاي، مايسەن قاتارلىق ئادەملەرنى ئالتايغا ئەۋەتىپ، دەلىلقانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بۇنى بىلگەن ئوسمان ئۆز ئادەملىرىدىن قابىي، قايساباي، كاشاپات قاتارلىقلارنى تۇرمىتال، شاۋقار دېگەن جايلارغا (ھەممىسى كۆكتوقايغا قاراشلىق يەرلەر) يوشۇرۇن ئەۋەتىپ، دەلىلقان بىلەن كۆرۈشۈپ قايتىپ كېلىۋاتقان ئادەملەرنى تۇتتۇرۇپ كېلىپ، ئۆز قولىدا بىر ئاي

دەك تۇتۇپ تۇرۇپ، چىڭگىلدىن جىلقايدار، قايىم قاتارلىق كىشىلەر كەلگەندىن كېيىن ئاندىن قويۇۋەتكەن.

1947 - يىلى ئاپرېل ئېيىنىڭ بېشىدا ئوسمان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، بەيتىككە قېچىپ كېتىدۇ. شۇ يىلى 5 - ئايدا ئالتايدىن يۇسۇپجان، ئاز، رازدان ئىمام قاتارلىق ئادەملەر 100 دەك ئەسكەر بىلەن كېلىپ (بۇلارنى ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسى ئەۋەتكەن)، چىڭگىلنىڭ كۆكتال دېگەن يېرىدە ئەل باشلىقلىرى بىلەن يىغىن ئاچىدۇ. يىغىنغا ئوسمان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن لاتىپتىن باشقا، چىڭگىلدىكى ئەل مۆتىۋەرلىرى تولۇق قاتناشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا لاتىپكە ئەگىشىپ كەتكەنلەردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى بار ئىدى. بۇ يىغىن ئەلنىڭ پاراكەندە بولماسلىقى، ئوسمانغا ئەگىشىشنىڭ ئىستىقبالى يوقلۇقى توغرىسىدا ئاممىغا چۈشەنچە بېرىشنى مۇھىم مەزمۇن قىلغان. يىغىن ئاخىردا، چىڭگىلدىن نەزىر، ۋاقتان، ھەسەن، قايىم قاتارلىقلارغا 5 - ئايىنىڭ ئاخىردا ئالتايغا يىغىنغا بېرىش ئۇقتۇرۇلغان. ئۇلار مۇبارەمز دەپ پوزىتسىيە بىلدۈرگەن. 1947 - يىلى 20 - مايدا ۋاقتان بىلەن نەزىر قايىمنىڭ ئۆيىگە بارغاندا، «ھەسەن ئوكۇرداي باشلىغان بىر قىسىم ئەل ئوسمانغا قوشۇلۇش ئۈچۈن بەيتىككە كۆچمەكچى» دېگەن خەۋەر كېلىدۇ (ھەسەنگە قارشىلىق ئەل شۇ ۋاقىتتا سەكىلتايدا ئىدى). نەزىر بىلەن ۋاقتان ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئالتايىنىڭ تاقىربۇلاق بېشىدا تۇرۇشلۇق مىللىي ئارمىيە روتا شتابىغا مۇنتاي دېگەن ئادەم ئارقىلىق خەۋەر بېرىپ، ئۆزلىرى ئالتاينىڭ قارا ئۆتكەل (يەر ئىسمى) دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق مىللىي ئارمىيە پولك شتابىغا بارىدۇ (شۇ ۋاقىتتا ئالتايغا يىغىنغا بارىدىغانلار شۇ يەرگە بېرىپ، ئاندىن ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ماڭاتتى). ئۇلار باش شتابقا بېرىشى بىلەنلا، ئالدىن خەۋەر تاپقان تاقىر بۇلاقتىكى

روتادىنمۇ ئىككى ئادەم كېلىپ، ئەھۋالىنى دوكلات قىلىدۇ. يىغىنغا باردىغان نەزىر بىلەن ۋاقتان ۋە يەنە ئىككى خەۋەر- چىدىن ئەھۋالنى تولۇق ئوققاندىن كېيىن، باش شتابتىن پولك كوماندىرى يۈسۈپجان ئۆزى 50 ئاتلىق ئەسكەر، بىر ما- شىنىدا 20 دەك پىيادە ئەسكەر بىلەن دەرھال يولغا چىقىپ، ھەسەن ئەلىنى توختىتىشقا ماڭىدۇ. ئۇلارغا يول باشلاش ئۈچۈن نەزىر بىلەن ۋاقتان داناۋ دېگەن ئادەمنى چىقىرىپ بېرىدۇ (بۇ كىشى ھازىرمۇ بار). بۇ چاغدا مىللىي ئارمىيىنىڭ تاقىر بۇلاق بېشىدا تۇرۇشلۇق سىمەكە باشچىلىقىدىكى روتىسىمۇ ھەسەن ئەلىنى توختىتىشقا كېلىدۇ. ئۇلار كۆچكەن ئەلىنى بىر نەچچە قېتىم توسۇپ باققان بولسىمۇ، كۆچكەن ئەل توختىغىلى ئۇنىمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار چوڭ قارا سۇ ئېغىزىدا توقۇنۇشۇپ ئېتىشىپ قالىدۇ. كۆچكەن ئەل توختىماي مېڭىپ، سار توقايغا بارغاندا، يۈسۈپجان باشلىغان ماشىنىدىكى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرمۇ يېتىشىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا دەريا‌غا تاشقىن كېلىپ، سۇ ئۇلغىيىپ قالغانلىقتىن، كۆچكەن ئەلنىڭ بىر قىسمى دەريادىن ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى ئۆتەلمەي تۇرغاندا، يۈسۈپجاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى توختىتىپ، مال - چارۋا ۋە ئادەملەرنى قوغداپ تۇرىدۇ. شۇ چاغدا، ئۇسمانىنىڭ ئالتاي ۋەزىيىتىنى چارلاشقا ئەۋەتكەن رەقىم، كاشاپان باشچىلىقىدىكى 20 دەك ئادىمى سارتوقايغا يېتىپ كېلىپ، يۈسۈپجاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئېتىشىدۇ. بۇ جەريانداا يۈسۈپجاننىڭ ئەسكەرلىرى ئەپسىز شارائىتتا بولغاچقا، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بازاي باشلىق 70 نەچچە ئەسكەر چېقىم بولىدۇ. يۈسۈپجان بىرنەچچە ئەسكىرى بىلەن بىللە قولغا چۈشۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە، ھەسەن باشچىلىقىدىكى 80 نەچچە ئۆيلۈك ئەل ھېچقانداق چىقىمسىز بەيتىككە ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ

1947 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا يۇز بەرگەن ۋەقە بولۇپ، بۇنى ئەل «ھەسەن ئىلى ئوسمانغا قوشۇلغان، يۈسۈپجان پول- كوۋنىك ئەسىرگە چۈشكەن ۋاقىت» دەپ ئەسلىشىدۇ.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ باشلىرى، ئەل يايلاقتىكى ۋاقىت ئىدى. لاتىپ بەيتىككى ئوسمانىنىڭ يېنىدىن كېلىپ، تىلەۋتى دېگەن يەردە چىگگىلدىكى ئەل باشچىلىرىنى چاقىرتىپ يىغىن ئاچىدۇ. يىغىنداا لاتىپ: «ئەلنىڭ ھەممىسى بەيتىككە كۆچسۇن، ئوسمانغا قوشۇلمىز، كۆچمىگەنلەر جاجىسىنى يەيدۇ، زورلاپ كۆچۈرىمىز» دەپ جار سالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا دەلىلقان تەرەپتىكىلەردىن ئالتايغا يىغىنغا كەتكەنلەر تېخى يېتىپ كەل- مىگەنىدى. لاتىپ، جۇقاي باشلىغان ئادەملىرىنى ئەلنىڭ ئال- دىغا ئەۋەتىپ، ئۇچبۇلاق دېگەن يەردە توسۇپ، بەيتىككە قايتا كۆچۈرۈشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەل ئالىتوپىلاك بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بەيتىككە كۆچمەكچى بولىدۇ. ئاز بىر قىسمى كۆچمەيدىغانلىقىنى چارىسىنى قىلىدۇ. بۇنىڭدا نەزىر، ۋاقتان تەرەپتىكىلەردىن قالقىباي، چاقاباي ئاۋۇللىرى، مولقى قەبىلىسىدىكى باتاي ھاجى، قاۋۇلخان، دۆنەن، نۆكتە، ئىسباي، ساقابا، ۋاقتان قاتارلىق بىرنەچچە غوللۇق ئاۋۇللار بولۇپ، جەمئىي 320 دەك ئائىلە كۆچمەي قالىدۇ، كۆپ قىسىم ئەل (مىڭغا يېقىن ئائىلە) لاتىپكە ئەگىشىپ بەيتىككە كۆچۈپ كېتىدۇ. ئۇلار 6 - ئاينىڭ بېشىدا بۇلغۇننىڭ تۈتاشقان يېرى — دۆڭتىگە بارغاندا، ئۈچ ۋىلايەت ئەسكەرلىرى (ئۇ چاغدا «شەرقى» دەپ ئاتىلاتتى) قوغلاپ كېلىپ، كۆچكەن ئەلنى توختاتماقچى بولىدۇ. بىراق، كۆچكەن ئەل توختىمايدۇ. ئاخىر ئۈچ ۋىلايەت ئەسكەرلىرى ئوسمان باندىتلىرى بىلەن ئېتىشىدۇ. تېيىشقان دەرياسىدا كەلكۇن بولغانلىقتىن، چارۋا - ماللارنى ئۆتكۈزۈشكە ئامال بولماي، كۆچكەن ئەلنىڭ كۆپ قىسمى مال

بىلەن بەيتىككە كېتىدۇ. بىر قىسىم ئاۋۇللار چارۋا - ماللىرىدىن ئايرىلغۇسى كەلمەي كۆچمەي قالىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئەسكەرلىرى شۇ قېتىمقى لاتىپ باشچىلىقىدا بەيتىككە كۆچكەن ئەلدىن 40 مىڭدەك قوينى ئولجا ئالىدۇ.

بۇ ۋەقەنى ئەل «1947 - يىلى شەرقىي① دە 40 مىڭ قوي قالغان زامان» دەپ ئاتىغان. بۇ، چىڭگىل ئىلىنىڭ 1947 يىلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق كۆچۈشى ئىدى. كۆچمەي قالغان 320 دەك ئائىلە يازدا چوڭ چىڭگىلنىڭ باش تەرىپىدە يايلايدۇ، ئالتايغا يېغىنغا كەتكەن نەزىر، ۋاتقان قاتارلىقلار ئەل يايلاق ئۈستىدە تۇرغاندا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىدىن بىر روتا ئەسكەر شۇ يەردە بىرگە تۇرغان.

1947 - يىلى 10 - سېنتەبىردە، ئەل يايلاقتىن تۆۋەنگە چۈشۈپ، چاڭقان دېگەن يەردە كۆكسىگىن ئۇكۇر داينىڭ يىل نەزىرىنى بېرىۋاتقان چاغدا، ئوسمانىنىڭ تىركەش قاپاس باشلىغان 700 دەك ئادىمى كېلىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئاممىيىسىنىڭ ئالتاي — قۇبۇق پولكى بىلەن سوقۇشتى. نەتىجىدە، ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى چىڭگىلدىن ئېرتىش دەرياسىنىڭ باش تەرىپىگە چېكىندى. نەزىر ئەل ئىچىدە قالدى، ۋاتقان ئوسمان تەرەپنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. قۇبۇق پولكىدىن ئىبرايىمباي بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، تاشقى موڭغۇلىيىگە ئۆتۈپ كەتتى. 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوسمانىنىڭ قاپاس باشلىغان 700 ئادىمى ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ، سارسۇمبە (ھازىرقى ئالتاي شەھىرى) نى تارتىۋالدى. دەلىلقانلار ئالتايدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. ئوسمان ئۆز ئالدىغا قورچاق «ئالتاي ۋالىيى مەھكىمىسى» قۇرۇپ، ۋالىيلىققا لاتىپنى تەينىلىدى. بۇ ھاكىمىيەت ئاران 10 نەچچە كۈن جان باقالىدى. ئىيۇنىڭ

① شەرقىي — شەرقىي تۈركىستانچىلار دېمەكچى.

بەشىدا بەيتىككە كۆچكەن ئەلنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا كۆچكەن ھەسەن ئاۋۇلنىڭ كۆپ قىسمى چىڭگىلگە قايتا كۆچۈپ كەلدى. 1947 - يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرى، 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا، دەلىلقان ئۆز قوشۇنىنى تولۇقلاپ كېلىپ، ئالتايدا ئوسمان بىلەن سوقۇشۇپ، ئوسمان باندىتلىرىنى ئالتايدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئالتاينى ئازاد قىلدى. ئوسمانىنىڭ يان تايانقلىرىدىن لاتىپ، ھەسەن قاتارلىقلار چىڭگىلگە قېچىپ كەتتى.

1947 - يىلى 11 - ئايدا چىڭگىل ئىلىنىڭ ھەممىسى بەيتىككە كۆچۈپ كەتكەنىدى. شۇ ئاينىڭ ئاخىرىدا بەيتىكتىن موري، باركۆل، گۈچۈڭ تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەتتى.

يېغىپ ئېيتقاندا، چىڭگىل ئىلى 1947 - يىلى يەنە بىر قېتىم كۆچۈپ، ئۆز ماكانىدىن ئايرىلغان. بۇنى شۇ ۋاقتىتكى تۇراقسىز ئىجتىمائىي ۋەزىيەت پەيدا قىلغان. بۇ ۋەقە ئەل ئاغزىدا «چىڭگىل ئىلىنىڭ 1947 - يىلى ئۆز ماكانىدىن باشقا يۇرتقا كۆچۈشى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. شۇ قېتىمقى كۆچۈش چىڭگىل ئىلىنىڭ ئاخىرقى كۆچۈشى ھېسابلىنىدۇ. شۇ چاغدا چىڭگىلدە پەقەت 13 ئائىلىلا قالغان. ئۇلار ئىنتايىن كەمبەغەللەر بولۇپ، كۆچۈشكە قۇربى يەتمەي قالغانىدى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئېقىپ يۈرگەن ئايىنباي، چۆكەن قاتارلىقلار بۇ كەمبەغەللەرنىڭ قولىدىكى چارۋا - مالىلارنى بىرىنمۇ قويماي بۇلاپ كەتكەن. «ئۇلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك» دېگەندەك، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئادەملىرى كېلىپ، بۇ كەمبەغەللەرنىڭ كېرەككە كېلىدىغان نەرسە - كېرەكلىرىنى پاك - پاكىز سۈپۈرۈپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئامالسىز قالغان كانابىل قاتارلىق 6 — 7 ئادەم گۈچۈڭغا كۆچۈپ كېلىشۇالغان. قالغانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاچ - يالىڭاچلىقتا ئۆلۈپ تۈگىگەن. پەقەت 11 نەپەر ئادەم سار

توقايدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىگە يولۇقۇپ، ئامان قالغان بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىرمۇ ھايات.

1947 - يىلى چىڭگىل ئىلىى كۆچكەندە قىپچاقلىغان 40 ئادەمنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك. ئۇلارنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ئولگۈرەلمىگەنلىكتىن، قىسقىچە بايان قىلدۇق. 1949 - يىلى ئىيۇندا گۇچۇڭدىكى نەزىر، ۋاتقان باشلىغان ئەل گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئوسمان باندىتلىرىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، چىڭگىلگە قايتا كۆچۈپ كەلگەندە، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالغان.

قىسقىسى، چىڭگىل قازاقلىرى ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتا، چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى ۋە ئەل ئىچىدىكى فېئودال ئەزگۈچى كۈچلەرنىڭ قانلىق قىرغىنچىلىقى تۈپەيلىدىن، ئۆزلىرىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا ماكانىدىن بىر نەچچە قېتىم ئايرىلىپ، ئۇلارنىڭ بىر بۆلىمى غەربىي گېرمانىيە، ئامېرىكا، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە مۇساپىر بولۇپ كېتىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستلىك پارتىيىسىنىڭ باشچىلىقىدا، 1949 - يىلى ئىلىمىز خەلقى جۇملىدىن چىڭگىل ئىلىمۇ ئازادلىققا ئېرىشىپ، ئارقا - ئارقىدىن ئانا ماكانلىرىغا قايتىپ كەلدى. ئۇلار بۈگۈنكى كۈندە قەد كۆتۈرۈپ، خۇشال - خۇرام كۈن ئۆتكۈزمەكتە.

رەتلىگۈچى: ئاغىزانبەك كابىيرا ئوغلى. قازاقچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: قالى تۇراشۇۇ

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

30 - يىللار جۇڭ داۋالغۇش
مەزگىلىدىكى مەكىت

ئادىل مۇھەممەت

1932 - يىلنىڭ ئاخىرى، 1933 يىلنىڭ باشلىرىدا پارتىلغان تۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ بىۋاستە تەسىرى بىلەن، كۇچادا تۆمۈر ئىلى (تۆمۈر شىجاڭ) باشچىلىقىدا بارلىققا كەلگەن قوراللىق كۈچلەر ناھايىتى تېزلا جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈزلىنىپ، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان قەشقەر ئامبىلى ماذوتەي ھەربىي قوماندان ياڭ تۆەنجاڭ (ياڭ چىڭمىن) نىڭ باشچىلىقىدا بىر بۆلۈك ئەسكەرنى مارالبېشى تۇمشۇقىغا — تۆمۈر شىجاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشقا ئەۋەتىدۇ. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بىر ئايدىن ئارتۇقراق ئۇرۇش بولغاندىن كېيىن، ياڭ تۆەنجاڭ قىسىملىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، ئاۋۋال مارالبېشىغا، كېيىن مارالبېشىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بىلەن يەكەن دەرياسىنى بويلاپ قەشقەرگە چېكىنىشكە باشلايدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا، مەكىتتە «قۇمۇل - تۇرپانلاردىن غوجامىلار ئىسلام ئاچقىلى كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن خەۋەر كەڭ تارقىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن، خەلق نوپۇزلۇق يۇرت چوڭلىرىدىن تۆرەخان غوجام باشچىلىقىدا قوزغىلىپ، ئاۋۋال ناھىيە بازارىدىكى گۆرەكەش خەنزۇلارنىڭ گۆرەخانىلىرىنى بۇلاپ، داكزىلىرى (ئالدى - بەردىنى تىزىملايدىغان دەپتىرى) نى كۆيدۈرىدۇ. ئۇلار يەنە «قۇمۇل - تۇرپانلاردىن كەلگەن غوجاملار تۇمشۇقتا كۆپار (دىنسىز) لار بىلەن ئۇرۇشۇۋېتىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قوللىرىغا يەرلىك ئوۋ مىلتىقى، قىلىچ، نەيزە، چۇماق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ: «غوجاملارنىڭ ئالدىغا بارىمىز» دېيىشىپ، تەخمىنەن 3 - 4 مىڭ كىشى يۈسۈپ خان غوجام، سايىم بەگ قاتارلىق يۇرت چوڭلىرىنىڭ باشلىشى بىلەن مارالبېشىغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار ئوقالىق (مارالبېشى تەۋەسى) دېگەن جايغا كەلگەندە، تۇمشۇقتىن چېكىنىپ ماڭغان ياكى تۇەنجاڭ قىسمىلىرىغا يولۇقىدۇ ۋە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىدۇ. ياكى تۇەنجاڭنىڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان قۇشۇنى ئاددىي يەرلىك قوراللار بىلەن قوراللانغان خەلقنى ئېغىر پىلىمۇت بىلەن ئوققا تۇتىدۇ. لېكىن، خەلق بىرى يىقىلسا بىرى ئېتىلىپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، سايىم بەگ ئوۋ مىلتىقى بىلەن پىلىموتچىنى ئېتىۋېتىدۇ. خەلق شۇئان ئۇرۇنلىرىدىن تۇرۇپ، «دوست، دوست» دېيىشىپ، ئاتلىق ۋە پىيادە دۇشمەنگە ئېتىلىدۇ. نەتىجىدە ياكى تۇەنجاڭ قۇشۇنى بەرداشلىق بېرەلمەي قاچىدۇ. شۇ مالمانچىلىقتا سايىم بەگ بىلەن نۇرغۇن كىشى ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ، ئۇلار مەكتكە قايتۇرۇپ كېلىنىپ چوڭ داغدۇغا بىلەن يەرلىككە قويۇلىدۇ. ئۇرۇش جەريانىدا ياكى تۇەنجاڭ قىسمىلىرىدىن خېلى كۆپ قورال ئولجا ئېلىنغانلىقتىن، زامانىۋى ۋە يەرلىك قوراللار بىلەن قوراللانغان بىر قوشۇنمۇ

پارلىققا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 200 ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، يۈسۈپ خان غوجام تۇەنجاڭ بولىدۇ.

1934 - يىلى ما جۇڭيىڭ شېڭ شىسەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئۇرۇمچىدىن چېكىنىپ جەنۇبقا يۈزلەندى. بۇ ۋاقىتتا غوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى ئاللىقاچان بۇزۇلۇپ، ئۇلارمۇ ئۆزئارا ئۇرۇشۇش ھالىتىگە كېلىپ قالغانىدى. شۇڭا، ما جۇڭيىڭنىڭ بۇ قېتىمقى چېكىنىشى، قاريماققا، غوجىنىياز ھاجىنى ما جۇڭيىڭ قوغلاۋاتقان، ما جۇڭيىڭنى شېڭ شىسەي قوغلاۋاتقاندەك ھالەتتە ئىدى. شۇ يىلى 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇ، قۇرۇلغىنىغا ئۇزاق بولمىغان «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمھۇرىيىتى» نىڭ رەئىسى سالاھىيىتى بىلەن قارشى ئېلىندى. لېكىن ئۇ، قەشقەرگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، مافۇيۇەن قىسمىلىرىنىڭ قەشقەرگە بېسىپ كىرىشىگە تاقابىل تۇرالماي، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلارغا چېكىنىشكە مۇجبۇر بولدى ھەم سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردەم بېرىش ئالدىدا قىلغان شەرتىگە ئاساسەن، «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتى» نى ئاستا - ئاستا بېكار قىلدى. يۇ ئىش 1934 - يىل 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى جۇمھۇرىيەتنىڭ باش ۋەكىلى (باش مىنىستىرى) ساۋۇت دامۇللىنى ماموت سىجاڭنىڭ قولغا ئېلىشى بىلەن تاماملاندى. ئەسلىدە قەشقەر يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىدە قامىلىپ قالغان ماجەنسىاڭمۇ قەشقەرگە كېلىپلا ھەدەپ غوجىنىياز ھاجىلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا باشلىغانىدى. غوجىنىياز ھاجى ۋە مامۇت شىجاڭلار مەكتكە كېلىپ تۇرۇشقا، ماجەنسىاڭمۇ قۇشۇنىنى باشلاپ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ۋە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا

يەكەن دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقى بويىدىكى **يا خۇمدان** دېگەن يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولغانىدى. غوجىنىياز ھاجى يېڭىلىپ، مارالبېشى ئارقىلىق ئاقسۇغا كەتتى. مەكىت بولسا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە قالدى. ماجەنسالڭ قوشۇنلىرى يەرلىك ئاممىنى بۇلاپ ۋە ئايالغ - ئاستى قىلىپ، مىنىشكە يارايدىغان ئات ۋە ئەسكەرلىككە يارايدىغان ئەرلەرنى ئېلىپ كەتتى.

1934 - يىلى ما جۇڭيىڭ ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوشۇنى ما خۇسەننىڭ باشچىلىقىدا خوتەنگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. غوجىنىياز ھاجى مەكىت ئارقىلىق ئاقسۇغا بارغاندىن كېيىن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلەنگەن ئورۇمچىگە كەتتى. مامۇت سىجاڭ بولسا، جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىپ قەشقەرگە ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭدا نىسپىي تىنچ ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەنىدى.

1937 - يىلى مامۇت سىجاڭنىڭ ۋەزىيەتنىڭ بېسىمى ئاستىدا لاداخ ئارقىلىق ھىندىستانغا چېقىپ كېتىشى شىنجاڭنىڭ جۇملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە يەنە بىر قېتىم چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلدى. چۈنكى، مامۇت سىجاڭ چېقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇنىياز سىجاڭ بولدى. ئۇ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىغا بېقىنماي، يەكەندە ئۆز ئالدىغا ئىش ئېلىپ باردى. بۇ ۋاقىتتا يەكەن، پوسكام، مەكىت قاتارلىق جايلار شۇنىڭغا قاراشلىق بولدى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئابدۇنىياز سىجاڭ خوتەندىكى ما خۇسەن بىلەن شېڭ شىسەيگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئاۋۋال قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى،

ئاندىن شېڭ شىسەي قوشۇنلىرىنى كۇچاغىچە قىستاپ بارىدى.

ئەمما، شېڭ شىسەينىڭ زامانىۋى قورالىلار بىلەن قوراللانغان قىسىملارنى كۆپلەپ يۆتكەپ كېلىشى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن «ئالتايسكى» ناملىق رۇس قىسىملىرىنىڭ بىرلىكتە باستۇرۇپ كېلىشى بىلەن، ئابدۇنىياز سىجاڭ قىسىملىرى يېڭىلىپ، يەكەن دەرياسىنىڭ بويىلاپ غەربكە چېكىنىپ، مەكىتكە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن، مەكىت ئابدۇنىياز سىجاڭ بىلەن ما خۇسەن «ئىتتىپاقى» نىڭ ئاقسۇغا يۇرۇش باشلىغان چاغدىكى ئارقا سەپ ھەربىي بازىسى بولدى، بۇ يەرگە ئاساسەن تۆگىگان قوشۇنلىرى ئورۇنلىشىپ، مەكىت ۋەزىيىتىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. ئابدۇنىياز سىجاڭ مەكىتكە كېلىپمۇ ئۇزاق تۇرالمىدى. چۈنكى، شېڭ شىسەينىڭ تەلىپى بويىچە، سوۋېت ھۆكۈمىتى تورغات ئارقىلىق كىرگۈزگەن قوشۇنىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى مارالبېشى ئارقىلىق ئابدۇنىياز سىجاڭنى قوغلاپ مەكىتكە كەلدى. كېيىن يەنە يەكەن ئارقىلىق تانكا قىسىملىرىمۇ مەكىتكە كەلدى.

رۇس ۋە قىرغىزلاردىن تەشكىللەنگەن سوۋېت قوشۇنى مەكىتكە شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، 10 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە تۇردى. ئۇلار ئىككى پولك بولۇپ، رۇس پولكى ئوغۇللار مەكتىپى (ھازىرقى تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ ئورنى) گە ئورۇنلاشتى. ئۇلاردا زامانىۋى قوراللاردىن بەش دانە يېنىك تانكا، 20 نەچچە زەمبىرەك، 30 غا يېقىن ئېغىر پىلىموت بېكىتىلگەن تاچانكا ھاۋۇسى بار ئىدى. سوۋېت قوشۇنى بۇ جايدا تۇرۇش جەريانىدا، تۆگىگانلار توپلىغان بېدە، ئوتۇن قاتارلىقلار ئۇلار ئۈچۈن مول تەمىنات مەنبەسى بولدى. ئۇلار ئابدۇنىياز سىجاڭ ۋە ما خۇسەن قوشۇنلىرىدىن تارتىۋالغان ھەر خىل قوراللارنى

بۇزۇپ كېرەكسىز تۆمۈرگە ئايلاندۇرۇپ، يەرلىك تۆمۈرچىلەرگە ساتتى؛ تىزناپ دەريا سېنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ سازلىققا ئايرودروم ياساپ، ھەربىي ئايروپىلانلىرىنى ئىشقا سېلىپ تۇردى؛ 40 قا يېقىن بەگ، ئاخۇن ۋە يۇرت چوڭلىرىنى قولغا ئېلىپ، شېڭ شىسەيگە تاپشۇرۇپ بەردى؛ ئۇرۇش جەريانىدا ئولجا ئالغان 2 - 3 يۈزگە يېقىن ياخشى ئاتنى ئېلىپ كەتتى.

1937 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئابدۇنىياز سىجاڭ ۋە ما خۇسەنلەرنىڭ تىنچىتىلىشى بىلەن ۋەزىيەت تىنچىدى. داۋالغۇش پەسەيىپ، شېڭ شىسەينىڭ سىياسىي ھېساب ئېلىشى باشلاندى. ئابدۇنىياز سىجاڭ، ما خۇسەنلەرنىڭ شېڭ شىسەيگە قارشى كۈرىشى مەكىت خەلقىنىڭ ۋە شۇ ۋاقىتتىكى مەكىت ھاكىملىرىنىڭ (ئىككى ھاكىم ئۆتكەن) قوللىشىغا، قىزغىن ياردەم بېرىشىگە ئېرىشكەنىدى. ۋەقە جەمىققاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي مەكىت خەلقىدىن ھېساب ئېلىپ، 1938 - يىل 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىككى ھاكىم باشلىق 72 كىشىنى تۇتۇپ، ھېمىتىنىڭ سېپىدا توك سوقتۇرۇش يولى بىلەن ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ پاجىئەلىك ۋەقە خەلقنىڭ ئېسىدىن ھەرگىز چىقمايدۇ.

(ئاپتورى: مەكىت ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: دىلدار ئېزىز

ئارا تۈرۈك يېزىلىرىنىڭ يۇرت بولۇش تارىخى (1)

ھەمدۇللا ئىسمايىل

ئاداق يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئاداق ئەسلىدە نومغا تەۋە بولۇپ، ئاداق يېزىسىنىڭ 13 كىلومېتر شەرقىدە بىر بۇلاق بار، كىشىلەر بۇ بۇلاقنى «يۇلدۇم بۇلاق» دەپ ئاتىشىدۇ. مانا شۇ يۇلدۇم بۇلاق ئەتراپىنى ئەڭ ئاۋۋال توخنىياز ياغاچچى ۋە خۇدابەردى موللا ياغاچچى دېگەن كىشىلەر ئاچقان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي ياغۇ - بوستانلىق ئاۋات يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرقى ئاداق يېزىسىنىڭ شەكىللەنىدۇرگەن. كىشىلەر ئاداق يېزىسى «يۇلدۇم بۇلاق» ئەپرايىدىن باشلاپ يۇرت بولغان، دەپ قەيت قىلىشىدۇ. «يۇلدۇم» دېگەن ئىسىمنىڭ قوپۇلۇشىدىكى سەۋەب، كىشىلەر دەسلەپتە بۇ جايغا بۇغداي تېرىغان، ئەمما بۇنداي بەك پاكار بولغاچقا، ئورغاقتا چىقمىغانلىقتىن، بۇغدايىنى يۇلۇۋالغان. بۇ ھەقتە كىشىلەر تارىستا ھېلىمۇ مۇنداق بىر قوشاق بار:

① بېشى 32 - سانىدا.

ئېتى يوق تاغنىڭ ئېتى،
يۇلدۇم بۇلاق يەرنىڭ ئېتى.
ئىلگىرى بۇغداي تېرىپ،
ئورۇماي تۇرۇپ يۇلغانىكەن.
شۇ سەۋەبتىن بۇ بۇلاقنى،
يۇلدۇم بۇلاق قويغانىكەن.

كېيىن ئاداققا بايدىكى چاناق جەمەتىدىن بولغان مەزىن چاناق، ① ئوغلى شانىياز دېگەن ئادەملەر كېلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ، كېيىنچە يەنە تۆت پارچە ئەمەت، ئارزى توكۇر دېگەن كىشىلەر كېلىپ ئاداقتا ئورۇنلىشىدۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى، بوستانلىقنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ پەيدىنپەي ئاۋات يۇرتقا ئايلىنىدۇ. ئاداقنىڭ نومدىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا يۇرت بولغىنىغا تەخمىنەن 260 يىللار بولدى. ئاداق دېگەن ئىسىم «ئاخىرقى جاي» دېگەن مەنىدە قويۇلغانىكەن.

تۇركۆل يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

تۇركۆل ــ ئىلگىرى چارۋىچىلار كۆچمەن ھالەتتە تۇرىدىغان جاي ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىن ھەسەن تىكە، سۇلتامەت پاينەك دېگەن ئىككى ئۆيلۈك ئادەم تۇركۆلگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ جاينى ماكان تۇتۇپ يۇرت قىلغانىكەن. نېمە ئۈچۈن بۇ ئادەملەرگە يۇقىرىقى لەقەم قويۇلىدۇ؟ ھەسەن ساقاللىق

① مەزىن چاناق ــ ئەسلى ئىسمى تۆمۈر نىياز، بوۋىسىنىڭ ئىسمى سوكەن ئىدى (تاش توگمەننىڭ بۇغداي قويىدىغان ياغاچ ساندۇقىنى سوكەن دەيدۇ، سوكەننىڭ بۇغداي چوشىدىغان يېرىنى چاناق دەيدۇ). سوكەن بوۋاي نەۋرىسىگە چاناق دەپ ئىسىم قويغان.

ئادەم ئىدى. قۇسۇل ۋاڭنىڭ ساناقچى بەگلىرى مال چارۋىلىرىنى سانىشقا چىققاندا، ھەسەن ئالدىغا ئېگىلىپ ئۇلارغا سالام قىلغان، شۇ چاغدا ئۇنىڭ ساقلى ساناقچى بەگلەرگە تېكىنىڭ ساقلىغا ئوخشاش كۆرۈنگەن، شۇڭا بەگلەر: «بۇ ئادەمنى ھەسەن تېكە دېسە بولغۇدەك» دېگەن، شۇنىڭدىن كېيىن تېكە دېگەن لەقەم ئۇنىڭغا سىڭىپ قالغان (بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى ئەسلىدە ھەسەن يۇسۇل دەپ ئاتىلاتتى). سۇلتامەت ئايپاڭباش ئادەم بولۇپ، بۇ كىشىمۇ بەگلەرگە سالام قىلغاندا بۆكىنىپ ئىلگىرىپتىپ سالام قىلغان، بۇنى كۆرگەن بەگلەر: «بۇ ئادەمنى بۇنىڭدىن كېيىن سۇلتامەت پاينەك دەڭلار» دەپ لەقەم قويغان. ئۇ زامانلاردا ۋاڭ ــ خوجاملارنىڭ دېگىنى ــ دېگەن، قىلغىنى ــ قىلغانىدى. ھازىر بۇ ئىككى كىشىنىڭ ئۇرۇق جەمەتى كۆپىيىپ يەتتىنچى ئەۋلادقا يەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا يۇقىرىقى لەقەمنى بويىچە ئەۋلاد سۈرۈشتە قىلىنىدۇ. تۇركۆلنى دەسلەپتە يۇرت قىلغۇچىلار لەقەم بويىچە ئاتىلىپ ئادەتلىنىپ قالغاچقىمۇ، تۇركۆلنىڭ ھازىرقى كىشىلىرىنىڭ ئىچىدە لەقەم كۆپ. مەسىلەن: تۇلكە، بۆرە، بۇزو، قوتۇر، ھەيدەر دېگەندەك لەقەملەرگە ئادەم ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

تۇركۆل ئىسمىنىڭ قويۇلۇشى مۇنداق: تۇركۆلنىڭ ئايىقى چىقمايدىغان سۇ بولغاچقا، تۇرغۇن سۇ دېگەن مەنىدە تۇركۆل دەپ ئاتالغان. بۇ كۆلدىن تۇز چىقىدۇ. شۇڭا خەنزۇچىدا يەنچى دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭ تەرجىمىسى تۇزكۆل بولىدۇ. ھازىرقى ئادەتتىلەنگەن ئىسمى يەنىلا تۇركۆل.

تۇركۆلگە ئادەملەر كېلىپ ماكانلىشىپ، بۇ جاينى باغرى ــ بوستانلىق ئاۋات يۇرت قىلغىلى تەخمىنەن 200 يىلدەك ۋاقىت بولدى. ئولارنىڭ ئۇرۇق جەمەتى كۆپىيىپ، ھازىر 7 ــ ئەۋلادقا كەلدى.

ئېرىنكىر يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئېرىنكىرگە دەسلەپتە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەكەن تەۋەسىدىن بەختيار، غوجامنياز دېگەن ئاكا - ئۇكا ئىككى ئائىلە كېلىپ ئورۇنلاشقان ھەم ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، يەر ئېچىپ، بۇ جاينىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان. كېيىنچە قۇمۇل ۋاڭى بەختيانىڭ ئوغلى غوجا قۇلنى ئېرىنكىر خەلقىگە باشلىق قىلغان.

بۇنىڭدىن يۈزنەچچە يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن تارتىپ ئېرىنكىرگە قازاق خەلقى كېلىپ ماكانلىشىشقا باشلىغان. بۇلاردىن ئەڭ دەسلەپتە كەلگەنلەر شايا خەمەت، بەرمەت، ھادايە، ئايەمەت دېگەن ئاكا - ئۇكا تۆت كىشى ئىدى. كېيىنچە بوخۇاسار، قارساقباي، يەكشەنبە ۋە ناۋكەب قاتارلىقلار كەلگەن. ۋاقىتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئېرىنكىرگە ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ 20 ئۆيلۈكتەك ئادەم كەلدى. بۇلار ھەر يىلى يازلىقى يازلاپ، قىش كۈنلىرى كېتىپ قېلىشاتتى. كېيىن ئۇلار بىرەر جاينى مۇقىم يۇرت تۇتۇپ ئولتۇرۇش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭلىقتىن ئۆي، ماكان سالدىغان ئورۇن سورايدۇ. قۇمۇل ۋاڭلىقى يولۇاسىنى چاقىرىپ، ئۇنى قازاق چارۋىچىلارغا ئۆي سالدىغان يەر ئاجرىتىپ بېرىشكە ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆچمەك غول ئىچىدىكى قۇم تاغدىن يۇقىرىغا قاراپ كۆچمەك غولنى بويلاپ ساۋۇر دېگەن يەرنىڭ ئاستىغىچە بولغان يەر ئۇلارغا ئايرىپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بۇ جايدا ماكانلىشىپ، 10 نەچچە ئېغىزلىق ياغاچ ئۆي سالىدۇ. كېيىن يەنە بىر مەكتەپ، بىر مەسچىت سېلىپ مۇقىم ئولتۇراقلىشىدۇ. بۇ ئىشلار تەخمىنەن 1885 - يىللىرىدا بولۇپ ئۆتكەن. ئايەمەت شۇ يەرگە

جايلاشقان قازاق ئىلىگە شائىۇ بولۇپ، 1938 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئولتۇرىدۇ. شۇ يىللاردا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قازاق خەلقىنى قورال تاپشۇرۇشقا قىستاپ، قازاق ئاقساقاللىرىنى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا قولغا ئېلىپ، ئۇلارغا ئېغىر زۇلۇم سالىدۇ. نەتىجىدە، بارىكۆل ۋە ئېرىنكىردە ئولتۇراقلاشقان قازاق خەلقى 1938 - يىلى 11 - ئايلاردا نۇرغالى شائىۇ، ئايەمەت شائىۇلارنىڭ باشلامچىلىقىدا نوم، بايلار ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كەتكەنلىكتىن، كۆچكىرەكتىكى يۇرتى خارابلىققا ئايلىنىپ ۋەيران بولغان. شۇ چاغلاردا قاچالماي ئېرىنكىردە تۇرۇپ قالغان 8—10 ئۆيلۈك قازاق چارۋىچىلار ئېرىنكىردىكى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن قان قېرىندىشىتەك ئىجىل، ئىناق ئۆتۈپ، تا ھازىرغىچە ئېرىنكىرنى گۈللەندۈرۈپ كەلمەكتە.

(«ئارا تۇرۇك تارىخ ماتېرىياللىرى» نېشك 1 - سانىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى)

جاۋابكار مۇھەررىرى: دىلدار ئېزىز

شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى

1951 - يىل

1 - ئاي

7 - كۈنىدىن 9 - كۈنگىچە، ئۆلكىلىك ئايالار قۇرۇلتىيىنىڭ تەييارلىق يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى، يىغىن شىنجاڭ دېموكراتىك ئايالىلار بىرلەشمىسىنىڭ تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنى قۇردى.

9 - كۈنىدىن 28 - كۈنگىچە، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۈنجى نۆۋەتلىك ئىشلەپچىقىرىش يىغىنى ئاچتى.

11 - كۈنى، ئۇلۇغچات ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا 5 بال يەر تەۋرىدى.

12 - كۈنى، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ئاشلىق ۋە ئۇن باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۆلكىلىك مالىيە - ئىقتىساد كومىتېتى مۇناسىۋەتلىك ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرىنى يىغىپ، ئاشلىق باھاسىنى تۇراقلاشتۇرۇش توغرىسىدا يىغىن ئاچتى.

13 - كۈنى، ۋاڭ جېن نازارەت، ئىدارە، كومىتېت،

ئورگان مەسئۇللىرىغا، ھەربىي رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ بۆلۈمدىن يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلىرىغا ۋە ئۆلكىلىك ئىشلەپچىقىرىش يىغىنىنىڭ ۋەكىللىرىگە مەركىزىي خەلق كومىتېتىنىڭ ئۆلكىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىسى، ۋاڭجېنى توغرىسىدىكى كۆرسەتمىسىنى يەتكۈزدى ۋە ئۆلكىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى بارلىق خىزمەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ۋەزىپىنى چۆرىدىكەن ھالدا ئىلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى.

15 - كۈنىدىن 18 - كۈنگىچە، شىنجاڭ بىيۇروسى تەشۋىقات خىزمىتى يىغىنى ئاچتى.

18 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق تاشقى ئىشلارنى بىجىرىش ئورنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

20 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە، شىنجاڭ بويىچە تۈنجى نۆۋەتلىك قاتناش يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى.

22 - كۈنى، شىنجاڭ پوچتا ئىدارىسى جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا ماشىنىسىنىڭ قاتناش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزدى، ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە قاتنايدىغان پوچتا ماشىنىسى قاتناش باشلىدى.

25 - كۈنى، ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى بەييادىخې دەرياسىدىن قەشقەرگىچە بولغان تاش يولنى ياساش خىزمىتى، يول بويىدىكى نەچچە يۈز مىڭ ئارمىيە - خەلقنىڭ 60 نەچچە كۈنلۈك تىرىشچانلىقى ئىشلىشى ئارقىسىدا، ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى.

29 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنگىچە، قەشقەر ھەربىي رايونى قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن قاتارلىق تۆت ۋىلايەت قاتناشقان تۈنجى نۆۋەتلىك سۇ ئىشلىرى ۋەكىللەر يىغىنى ئاچتى.

30 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭدىكى بىر قىسىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تېخنىك خىزمەتچىلىرى «جۇڭگو مىچۇرىن ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى» نى تەشكىللەشكە تەييارلىق كۆرۈشنى باشلىدى.

31 - كۈندىن 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنگىچە، شىنجاڭ بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك مالىيە - ئىقتىساد يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلدى.

2 - ئاي

1 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: مەمۇرىي كېڭەشمە 68 - قېتىملىق يىغىنى خېنى شىگۇاڭنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتناش نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا تەيىنلىدى.

△ ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئاشلىق بازارلىرىنى باشقۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلدى ھەم ئاشلىق سودىسىنى باشقۇرۇش چارىسى بەلگىلەندى.

1 - كۈندىن 4 - كۈنگىچە، ئۈرۈمچى شەھىرى تۇنجى نۆۋەتلىك ئوقۇغۇچىلار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈپ، ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئوقۇغۇچىلار بىرلەشمىسىنى قۇردى.

2 - كۈنى، مەمۇرىي كېڭەشمىنىڭ 70 - قېتىملىق يىغىنى جياۋ خۇەيبىنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپلىقىغا تەيىنلىدى.

4 - كۈنى، ئۇلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئۈرۈمچىدە ۋاقىتلىق سوت تەشكىلىپ، باندىتلار باشلامچىسى جانمقانغا ئۆلۈم جازاسى بەردى.

15 - كۈندىن 22 - كۈنگىچە، قەشقەر ھەربىي رايونى

تۇنجى نۆۋەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى ۋەكىللىرى يىغىنى ئاچتى.

19 - كۈنى، غەربىي شىمال ھەربىي رايونىنىڭ مەلۇم قىسمى گەنسۇ بىلەن چېگىخەي ئۇلكىسى تۇتىشىدىغان خەيزى رايونىدا باندىت ئوسمانىنى قولغا چۈشۈردى.

21 - كۈنى، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ھەربىي رايونى بىرلىكتە ئومۇمىي بۇيرۇق چىقىرىپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئورگان، قىسىم، ئومۇمىي ئىگىلىكتىكى كارخانا، تەشكىلات، ھەمكارلىق كوپىراتىپلىرى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ مەمۇرىي كېڭەشمىنىڭ «پۇل باشقۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى» نى ۋە مالىيە - ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ «پۇل باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش چارىسى» قاتارلىقلارنى قەتئىي ئىجرا قىلىشنى كۆرسەتتى.

26 - كۈندىن 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنگىچە، 6 - كورپۇس قوشۇن بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك قەھرىمان نەمۇنىچىلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئاچتى.

27 كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۇلكىلىك باش ئۇگىنىش كومىتېتى ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ئۇلكە دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ ماركسىزملىق نەزەرىيە ئۇگىنىش تۈزۈمى ۋە ئۇگىنىش پېتەكچىلىرى تۈزۈمى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى.

3 - ئاي

7 - كۈندىن 13 - كۈنگىچە، ئۈرۈمچى رايونلۇق پارتكوم ئۆزگە قاراشلىق ئۈرۈمچى، قۇمۇل، يەنجى قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەت پارتكوم شۇجىلىرى قاتناشقان بىرلەشمە يىغىن ئېچىپ، جايلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى

قارار قىلدى.

11 - كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئاساسى جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

12 - كۇندىن 16 - كۇنگىچە، ئۇرۇمچى شەھىرى 4 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنى ئۆتكۈزدى.

△ ئۇلكىلىك قاتناش نازارىتى ئۇلكە بويىچە ماشىنا تىرانسپورتىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش ھەققىدە يىغىن ئاچتى.

14 - كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۇلكىلىك باج ئىدارىسىنىڭ ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئائىلە 21 مىڭ 575 بولغان بولسا، كېيىن 34 مىڭ 393 كە كۆپەيگەن.

15 - كۇنى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قۇرۇلدى.

19 - كۇنى، ئۇلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئۇرۇمچىدە ۋاقتىلىق خەلق سوتى تەشكىللەپ، باندىتلار باشلامچىسى سىدىق قاتارلىق تۆت جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى.

20 - كۇنى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت باشقارمىسى باش ئەكسىلئىنقىلابچى لى زۇتاڭ، چىن گوچۇ قاتارلىق 12 جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى.

△ ئۇرۇمچى خەلق رادىئو ئىستانسىسى شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

△ شىنجاڭ كۆمۈش پۇلى بىلەن خەلق پۇلىنىڭ سېلىشتۇرما نىسبىتى 400:1 گە ئۆزگىرىشكە باشلىدى.

△ باندىتلار باشلامچىسى ئورازباي قۇتۇبى ناھىيىسىگە يالاپ ئاپىرىلىپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

21 - كۇنى، شىنجاڭ تۈز ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

23 - كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1951 - يىلدىكى خىزمەت ۋەزىپىسى» نى ئېلان قىلدى. ھەم «1951 - يىلدىكى سەككىز تۈرلۈك ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلايلى» دېگەن تەھدا باش ماقالە ئېلان قىلدى.

△ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرى ئىشلار يىغىنى — غەربىي شىمال ئاقسىل كېسىلىنىڭ ئالدىنقى ئېلىش كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسىنى قۇرۇشنى ماقۇللىدى.

23 - كۇندىن 31 - كۇنگىچە، 5 - كورپۇس قەھرىمان نەمۇنىچىلار يىغىنى ئۆتكۈزدى.

26 - كۇنى، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئاقسىل كېسىلىنىڭ جىددىي ئالدىنقى ئېلىش تۇغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

27 - كۇندىن 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنگىچە، ئۇرۇمچى ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئۇرۇمچى، مىچۇەن، سانجى، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق 5 ناھىيىدىكى قازاق خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى قۇتۇبىدا ئۆتكۈزۈلدى.

28 - كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۇرۇمچى تېلېگراف ئىدارىسى ئۇيغۇرچە تېلېگراممىلارنى خەۋەرلىشىش ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئالدى بىلەن ئۇرۇمچى بىلەن غۇلجا ئارىلىقىدا ئۇيغۇرچە تېلېگراممىلار ئالاقىسىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى.

29 - كۇندىن 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنگىچە، قەشقەر رايونلۇق پارتكوم ئۆزىگە قاراشلىق 4 ۋىلايەتتىكى 30 ناھىيە ھەم شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ ناھىيە - پولكتىن

يۇقىرى كادىرلىرىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنىنىڭ ئېچىپ، ھازىرقى مەركىزى خىزمەت ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىجارە كېمەيتىشكە تەييارلىق قىلىنىش ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

4 - ئاي

3 - كۈنى، ئۇرۇمچى شەھىرىدە «يېڭى فىلىم كۆرگەزمە ئېيى» باشلىنىپ، ئالدىنقى يىلى دۆلىتىمىز ئىشلەپ چىقارغان 28 ھېكايە فىلىم ۋە ھۆججەتلىك فىلىم قويۇلۇشقا باشلىدى.

4 - كۈندىن 6 - كۈنگىچە، شىنجاڭ ئاقسۇل كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش شۆبىسى تەشكىللىگەن ئالتە گۇرۇپپا ئۇرۇمچى، ئىلى، يەنجى، قۇمۇل، ئالتاي، تاربىغاتايدىكى كېسەل تارقىغان ئورۇنلارغا بېرىپ خىزمەتكە كىرىشتى.

5 - كۈنى، ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئۇرگىنى ئامېرىكا ئىشپىيونى نىرو مالوردكوۋ، ئامېرىكا جىياڭ جېيشىنىڭ ئىشپىيونى، پان تۇركىزمچىلارنىڭ كاتتىبېشى، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت ئەزاسى، سابىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى مەسئۇت، جۇنتوڭنىڭ ئىشپىيونى جاڭ يۇ، ساۋ باۋسەن رېن مىگيۇمىن قاتارلىقلارنى قولغا ئالدى.

6 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى، ئۆلكىلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ تەييارلىق ھەيئىتى مۇشۇ يىللىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيەت مۇكاپاتى تەسىس قىلىدىغانلىقىم يولغا قويۇش چارىسىنى بېكىتتى.

18 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: قەشقەر رايونلۇق پارتكومغا قاراشلىق 4 ۋىلايەت، 30 ناھىيە يېزىدىم يىلدىن

بۇيان ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلاردىن 28 نەپەر، رايون دەرىجىلىك كادىرلاردىن 251 نەپەر، يېزا دەرىجىلىك كادىرلاردىن 493 نەپەرنى تەربىيىلەپ ئۆستۈردى ۋە 178 نەپەر پارتىيە ئەزاسى، 386 نەپەر ياشلار ئىتتىپاقى ئەزاسى قوبۇل قىلدى.

18 - كۈندىن 27 - كۈنگىچە، جۇڭگو خەلق پىداىلار قىسمىنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەنلەر ۋەكىللىرىدىن جى بىڭچېەن، لى ۋېيىنىڭ، جاڭ پۇ قاتارلىقلار ئۇرۇمچى، شىخەنزە، قەشقەر، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا پىدائىي قىسمىلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىزلىرىدىن دوكلات بەردى.

19 - كۈندىن 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە، ئۆلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى.

22 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك «ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەيئىتى» نىڭ شىنجاڭ شۆبىسى قۇرۇلدى.

23 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئامېرىكا ھەربىكەتلەنىدۇرۇپ، چېگرىنى ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تۇغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

29 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئۇرۇمچى ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىدىن تەركىب تاپقان ۋاقىتلىق سوت ھەيئىتى تەشكىللەپ، 80 نەچچە ئارتۇق كىشى قاتناشقان ئوچۇق سوت يىغىنى ئېچىپ، ئامېرىكا ئىشپىيونى، باندىتلار باشلامچىسى ئوسمان، شېك شىنەيىنىڭ مۇھىم قول چۆمىقى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلغان كادىرلىرىدىن چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ، چاۋ گۇجېن قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرگەن قاتىل

لى يېڭچىغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى.

مۇشۇ ئايدا يەنە، شىنجاڭ بويىچە ئەكسىلئىنقىلابچىلار-نى باستۇرۇش ھەرىكىتى باشلاندى.

مۇشۇ ئايدىن 5 - ئايغىچە، ساۋەن، شىخو، دۆربىلجىن قاتارلىق ناھىيىلەردە ئارقا - ئارقىدىن ئورمان ئوت ئاپىتى يۈز بەردى.

5 - ئاي

1 - كۈنى، شىنجاڭ ھەربىي رايون پارتكومى «مىڭ نەپەر كادىر ئاجرىتىپ كۆزدىن كېيىنكى ئىجارە كېمەيتىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

3 - كۈنى، شىنجاڭ باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى، ۋاڭ جېن رەئىس بولدى، شىڭ لەنشىڭ، گاۋ يېپىن مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

6 - كۈنى، «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلى نەشىر قىلىندى.

13 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك دېھقان - چارۋىچىلار جەمئىيىتىنىڭ تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

16 - كۈنى، ئۆلكىلىك دېھقان - چارۋىچىلار جەمئىيىتى-نىڭ تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى يېغىن ئۆتكۈزۈپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىپىلەرنى مۇنداق بېكىتتى: ھەر مىللەت دېھقانلىرىنى تەشكىللەپ ئېئودالىزمغا قارشى كۈرەش قىلىش، بولۇپمۇ بۇ يىل قىشتىن كېيىلەر يىل ئەتىيازغىچە ئىجارە كېمەيتىپ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىش ۋە دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش قاتارلىقلار.

△ جۇڭگو قاتناش بانكىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى

قۇرۇلدى.

17 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: غەربىي شىمال رايونلۇق ئەر - ئايال ۋاسكىتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتناشقان ئۇرۇمچى شەھەرلىك ۋەكىللەر ئەترىتىنىڭ ئەرلەر ۋالىبول ئەترىتى شۇ تۇر بويىچە چېمپىيون بولدى.

17 - كۈندىن 26 - كۈنىگىچە، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈ-مىتى 2 - نۆۋەتلىك ۋالىي، ھاكىملار بىرلەشمە يىغىنى ئېچىپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشنىڭ تەييارلىق خىزمەت فاكتورى، تەدبىرلىرىنى ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئامبىرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىت-لىرى ئومۇمىلاشتۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنى مۇزاكىرە قىلدى.

25 - كۈندىن 28 - كۈنىگىچە، ئۇرۇمچى شەھەرلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەرمىللەت، ھەرساھە ياشلار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك دېموكراتىك ياشلار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

26 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭ ئۆلكە پۇلى بىلەن خەلق پۇلىنىڭ سېلىشتۇرما نىسبىتى 350:1 يۈەنگە ئۆزگەرتىلدى.

△ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ يېزىلىرىدا ئىجارە كېمەيتىش نىزامى» ھەم «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ يېزىلىرىدا قەرز ماجىراسىنى بىر تەرەپ قىلىش ۋاقتىلىق چارىسى» نى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى.

27 - كۈنى، كېرىيىنىڭ سوۋاش دېگەن يېرىنىڭ جەنۇبىي، كۇئېنلۇن داۋانىنىڭ غەربىدە يانار تاغ پارتلىدى.

28 - كۈنى، ئاقسۇ ۋىلايىتى باش ئەكسىلئىنقىلابچى،

گومبنداك ۋالىيسى قوشۇمچە ئامانلىق ساقلاش سىلكىنى سىيىتقا هەم مۇئاۋىن ۋالىسى جۇنتۇك ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتىنىڭ شاك شاۋ دەرىجىلىك باشلىقى يۇجۇنيىگە ئۆلۈم جازاسى هۆكۈم قىلدى.

30 - كۈنى، شىنجاڭ بيۇروسى «شىنجاڭنىڭ بۈيىل قىش ۋە كېلەر يىل ئەتىيازدا ئاممىنى هەربىكەتلەندۈرۈپ، ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش هەربىكىتىنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

30 - كۈندىن 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە، پەكەندە قارا بوران ئاپىتى يۈز بەردى.

31 - كۈنى، ئۇرۇمچى شەهەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسى شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى ئارقىلىق 104 نەپەر ئەكسىلئىنقىلابچى جىنايەتچىگە هۆكۈم ئېلان قىلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە 30 نەپەر جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى هۆكۈم قىلدى.

6 - ئاي

1 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ئاممىۋى هەربىكىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرايلى» دېگەن تېمىدا باش ماقالە ئېلان قىلدى.

△ ئۆلكىلىك خەلق هۆكۈمىتى ئىجارە كېمەيتىش خىزمىتى ئۈمىكى تەشكىللىدى.

2 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق هۆكۈمىتىنىڭ مالىيە نازارىتىدە ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش باشقارمىسى قۇرۇلدى.

5 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىلىك خەلق هۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بۇرهان شەهىدى، مۇئاۋىن رەئىس گاۋ جىنچۈن ۋە سەيپىدىن ئەزىزىلەر رەئىس ماۋ زېدۇڭ ۋە مەركىزىي

خەلق هۆكۈمىتىگە تېلېگراممۇ يوللاپ، «شىزاڭنى تىنچ ئازاد قىلىش چارىسى توغرىسىدىكى كېلىشىم» نىڭ ئىمزالانغانلىقىنى تەبرىكلىدى.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: غەربىي شىمال ئاقسۇل كېسىلىنىڭ ئالدىنقى ئېلىش كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى ئۆلكىدىكى بارلىق دېھقان - چارۋىچىلارغا مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلىپ، هەر مىللەت خەلقىنى تېزلىك بىلەن ئاقسۇل كېسىلىنى يوقىتىش ئۈچۈن تىرىشىشقا چاقىردى.

8 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۇرۇمچى شەهەرلىك خەلق هۆكۈمىتى «ئۇرۇمچى شەهىرىدىكى شەخسىي ئۆيلەرنى ئىجارىگە ئېلىشنىڭ ۋاقتلىق چارىسى» نى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى.

10 - كۈنى، شىنجاڭ بيۇروسى ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا كۆرسەتمە چىقاردى.

11 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: جۇڭگو خەلق ئىستراتېگىيە شىركىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى چارۋىلارنى سۇغۇرتا قىلىشنى باشلىدى.

14 - كۈنى، ئۆلكىلىك ئامبىرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش جەمئىيىتى يىغىن ئېچىپ، ئامبىرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش باش جەمئىيىتى يولغا قويغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى، ئايروپىلان، زىنىت توپ هەدىيە قىلىش، ئىنقلابىي قۇربانلار ۋە هەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىشتىن ئىبارەت ئۇچ تۈرلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇش توغرىسىدا قارار ماقۇللىدى.

20 - كۈندىن 25 - كۈنىگىچە، ئۇرۇمچى شەهىرىدە تۇنجى نۆۋەتلىك سودا - سانائەتچىلەر ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلىپ، ئۇرۇمچى شەهەرلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

قۇرۇلدى.

22 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ تەييارلىق كۆرۈش هەيئىتى تۈزگەن «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلى 7 - ئايدىن باشلاپ ئۇيغۇر، خەنزۇ يېزىقىدا ئايلىق ژۇرنال بولۇپ چىقىشقا باشلىدى.

23 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۈرۈمچى شەھەر-لىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى.

26 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى «ئامبىنى تولۇق هەربىكە-تە لەندۇرۇپ، ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش هەربىكىتىنى قانات يايدۇرايلى» دېگەن تېمىدا باش ماقالە ئېلان قىلدى.

△ 4 - 5 - ئايلاردا تاربۇغاتاي، ساۋەن، شىخو، ماناس، تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق ناهىيىلەردە يۇز بەر-گەن چېكەتكە ئاپىتى مۇشۇ ئايىنىڭ ئاخىرىدا ئۈزۈل - كې-سىل يوقىتىلدى.

△ مۇشۇ ئاينىڭ باشلىرىدىن تارتىپ 8 - ئاينىڭ ئا-خىرغىچە، شىنجاڭدىكى هەردەرىجىلىك پارتكوملار، ئىجارە كېمەي-تىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان كادىرلاردىن 13 مىڭدىن ئارتۇقراقىنى تەربىيلەپ چىقتى.

7 - ئاي

1 - كۈنى، ئىلى رايونلۇق پارتكوم قۇرۇلدى، دۇن شىڭ-يۈن بىرىنچى شۇجى بولدى.

△ شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ يەرلىك كادىرلارنى يېتىشتۈ-رۈش كۇرسى «مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ كا-

دىرلار مەكتىپى» گە ئۆزگەرتىلدى.

17 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۈرۈمچى ۋىلايىتى-دىكى هەر مىللەت خەلقى ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان پۇل، مال، چارۋا قاتارلىق-لارنى ئىئانە قىلدى.

20 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۈرۈمچى ئاشلىق شىركىتى قۇرۇلدى.

23 - كۈندىن 28 - كۈنگىچە، ئۈرۈمچى شەھىرىدە 5 - نۆۋەتلىك 1 - سانلىق هەر مىللەت، هەر ساهە خەلق ۋە-كىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

27 - كۈندىن 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنگىچە، جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، مەركىزىي مۇزىكا شۆبۈەتنىڭ پروفېسسورى دەي ئەيلىيەن باشلامچىلىقى-دىكى مەركىزىي مۇزىكا شۆبۈەتنىڭ شىنجاڭدا هال سوراش ئويۇنى قويۇش ئەترىتى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۈرۈمچى، قەشقەر، يەنجى، ئاقسۇ، باي، كۇچا، كورلا، غۇلجا، شىخو، شىخەنزە، قۇتۇبى قاتارلىق جايلاردا هال سوراش ئويۇنى قويدى.

△ مۇشۇ ئايدا، شىنجاڭ هەربىي رايونى سانائەت مەكتىپى قۇرۇلدى.

8 - ئاي

1 - كۈنى، شىنجاڭ هەربىي رايونى پىيادە ئەسكەرلەر مەكتىپى ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى.

4 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق هۆكۈمىتى كومىتېتى يىغىنى ۋاقىت جېن ئوتتۇرىغا قويغان ئاشلىق يۆتكەشنى تەكشەش، تۇشۇش باهاسىنى تۆۋەنلىتىش، ئاشلىق باهاسىنى تەڭ-

شەش تەدبىرلىرىنى ماقۇللىدى.

7 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئىجارە كېمەيتىش رايونلىرىدا خەلق سوتى قۇرۇش تۇغرىسىدا بۇيرۇق» چىقاردى.

7 - كۈندىن 18 - كۈنگىچە، شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۈنجى نۆۋەتلىك كاتىپلار بىرلەشمە يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئېچىلدى.

8 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى شىنجاڭ بىيۇرو تەتقىقات ئىشخانىسىنىڭ «شىنجاڭ ئۆلكىسى يەر مەيدانىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى.

13 - كۈنى، ئومۇمىنىڭ 2 مىليون 300 مىڭ يۈەن پۇلىغا خىيانەت قىلغان سابىق خەلق بانكىسى ئالتاي تارماق بانكىسىنىڭ مۇئاۋىن دىرېكتورى يىڭ فۇلىنگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

15 - كۈندىن 29 - كۈنگىچە، شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۈنجى نۆۋەتلىك ئايالار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

16 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭ بىيۇروسى رادىئو قوبۇل قىلىش تورلىرىنى قۇرۇش تۇغرىسىدا كۆرسەتمە چىقاردى.

18 - كۈنى، شىنجاڭ بىيۇروسى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ ئىجارە كېمەيتىش خىزمىتى ئۆمىكىدىن مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئىلغا ماڭدى.

26 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىمىزنىڭ ئاممىۋى ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرى 76 گە تەرەققىي قىلدى، ئەزالىرى 50 مىڭغا، پاي قوشقان پۇلى 40 مىليونغا، كادىرلىرى 600 كىشىگە يەتتىلاشتى.

27 - كۈنى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك سودا سانائەتنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاش خىزمىتى ھەيئىتى قۇرۇلدى.

29 - كۈنى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

مۇشۇ ئايدا، شىنجاڭ بويىچە ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى، تەربىيىلەنگەن 13 مىڭدىن ئارتۇق ئىجارە كېمەيتىش خىزمىتى كادىرلىرى ئىلگىرى - كېيىن ھەرقايسى خىزمەت ئورۇنلىرىغا يېتىپ باردى.

9 - ئاي

1 - كۈنى، ئۆلكىلىك دېھقان - چارۋىچىلار جەمئىيىتىنىڭ تەييارلىق ھەيئىتى «ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش توغرىسىدا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت دېھقانلىرىغا مۇراجىئەتنامە» چىقاردى.

4 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلىغان چارۋا - مالالاردىكى يۇقۇملۇق ئاقسىل كېسىلى بىر يىل ئۇچ ئاي ئالدىنى ئېلىپ داۋالاش ئارقىلىق، ئاساسىي جەھەتتىن يوقۇتىلدى، ھەر مىللەت دېھقان، چارۋىچىلىرىدىنىڭ 311 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق چارۋىسى ھەقسىز داۋالاندى.

15 - كۈنى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى شىنجاڭ قاتناش-تىرانسپورت شىركىتىنىڭ ئۈرۈمچى بېكىتى ئۈرۈمچىدىن قۇمۇلغا، قۇمۇلدىن جيۇچۈەنگە، ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا، ئۈرۈمچىدىن تۇرپانغا، ئۈرۈمچىدىن سانجىغا، ئۈرۈمچىدىن ماناسقا، ئۈرۈمچىدىن گۇچۇڭغا قاتنايدىغان قەرەللىك نۆۋەتچى ماشىنا ماڭدۇردى.

15 - كۈنىدىن 24 - كۈنگىچە، ئۆلكىلىك تۇنجى نۆ-ۋەتلىك چارۋا - مال باج يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى.

16 - كۈنىدىن 17 - كۈنگىچە، ئۆلكىلىك تۇنجى قېتىملىق ئوقۇغۇچىلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى، يىغىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئوقۇغۇچىلار بىرلەشمىسىنىڭ تەييارلىق ھەيئىتىنى قۇردى.

21 - كۈنى، مەمۇرىي كېڭەش 1951 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ شىنجاڭدا ئۇيغۇر بېزىقى بار خەلق پۇلى تارقىتىلىدىغانلىقى ھەم بۇ پۇلنىڭ پۇتۇن مەملىكەت دائىرىسىدە ئۆتىدىغانلىقى توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى.

27 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى «ۋەتەنپەرۋەرلىك پۇل باشقۇرۇش مۇسابىقىسى ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرايلى» دېگەن تېمىدا باش ماقالە ئېلان قىلدى.

29 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى «شىنجاڭ ئۆلكىسىدە دېھقانچىلىق بېجىنى يولغا قويۇش قائىدىسى» نى ئېلان قىلدى.

10 - ئاي

1 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئۇيغۇر بېزىقى بار خەلق پۇلىنى تارقىتىپ، ئۆلكىنىڭ كۆمۈش پۇلىنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا ئېلان» چىقاردى.

△ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «پومېشچىكلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنىڭ توسۇش توغرىسىدا ئېلانى» چىقاردى.

△ جۇڭگو يۇك - تېرە شىركىتىنىڭ ئۇرۇمچى شۆبە شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

5 - كۈنى، ئۇرۇمچى تېلېگراف ئىدارىسى ئۇرۇمچى بىلەن بېيجىڭ ئارىلىقىدىكى ئۇزۇن يولىلۇق تېلېفون ئالاقىسىنى باشلىدى.

8 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سانائەت - كان بىخەتەرلىك، تازىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى.

10 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنگىچە، مىچۇەن ناھىيىسى چاڭشەنزى رايونىدىكى ئۇچ يېزىدا يەر ئىسلاھاتىنى سىناق قىلىپ ئېلىپ بېرىش ئاياغلاشتى.

12 - كۈنى، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ بىرىنچى تومى ئۇرۇمچىدە تارقىتىلىشقا باشلىدى.

13 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بۇ يىل ئەتىيازدا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا چېچەك ئەملەش خىزمىتى ئېلىپ بارىدى. تولۇقسىز ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ھازىرغا قەدەر 933 مىڭ 215 ئادەم-گە چېچەك ئەملەنگەن بولۇپ، بۇ، پۇتۇن شىنجاڭدىكى نوپۇسنىڭ 6 دىن بىرىمدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ.

△ تارباغاتاي ناھىيىسىدىكى قازاق ئايال ئۇكىلا بىر قېتىمدا ئۇچ بالا تۇغدى (ئىككى ئوغۇل، بىر قىز)، بۇرھان شەھىدى، گاۋجىنچۇەن، سەيپىدىن ئەزىزى خەت ئارقىلىق ئۇنى قۇتلۇقلىدى ھەم بىر سىير سوۋغا قىلدى.

18 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى «ئىشچىلار ئاممىسىنى تولۇق سەپەرۋەر قىلىپ، ھەر قايسى كان - كارخانىلارنىڭ دېموكراتىك ئىسلاھاتىنى قانات يايدۇرايلى» دېگەن تېمىدا باش ماقالە ئېلان قىلدى.

19 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى مالىيە خادىملىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك پول باشقۇرۇش

مۇسابىقىسىگە سەپەرۋەر بولۇش يىغىنى ئۆتكۈزدى.

26 - كۈندىن 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە، قەشقەر رايونلۇق پارتكوم ئۇچىنچى نۆۋەتلىك ناھىيە ۋە پولكتىن يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۆت ۋىلايەتتە نۇقتىلىق سىناق قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتىنى خۇلاسىلىدى ھەمدە ئىجارە كېمەيتىش، زەمىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ فاڭجېن، سىياسەت ۋە تەدبىرلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى.

28 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى مەلۇم قىسمىنىڭ ھەربىي سوتى 9 ئاينىڭ 7 - كۈنى شۇ قىسمىنىڭ تېرە كىيىم زاۋۇتىغا كوللېكتىپ ھالدا ئوت قويۇپ، 2 مىليارد خەلق پۇلىغا زىيان سالغان 11 نەپەر ئەكسىلئىنقىلابچىغا ھۆكۈم ئېلان قىلدى، لى جۇن قاتارلىق بەش نەپەر باش جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بەردى.

29 - كۈنى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك سودا - سانائەتچىلەر ئىككىنچى قېتىم كوللېكتىپ ھالدا، ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە 900 مىليون 4360 يۈەندىن ئارتۇق پۇل ئىئانە قىلدى.

△ ئۈرۈمچى شەھەرلىك زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چەكلەش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

30 - كۈندىن 31 - كۈنىگىچە، توقۇزتارا ناھىيە سىنىڭ غەربىي قىسمىدا 5.1، 5.2 بال يەر تەۋرىدى.

31 - كۈنى، شىنجاڭ بىيۇروسى ئۆلكە، شەھەر دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى پارتىيە ئەزالىرىنى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئۆگىنىشىگە سەپەرۋەر قىلىش يىغىنى ئاچتى.

△ مۇشۇ ئايدا يەنە، شىنجاڭ بويىچە نۇقتىلىق 147 يېزىدىكى 500 مىڭ نوپۇسى بار جاپالاردا ئېلىپ بېرىلغان

ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى ئىلگىرى - كېيىن ئىياغلاشتى.

11 - ئاي

1 - كۈنى، كۈنەس ناھىيىسى بىلەن توقۇزتارا ناھىيىسى تۆتىشىدىغان جايدا 5.2 بال يەر تەۋرىدى.

1 - كۈندىن 8 - كۈنىگىچە، شىنجاڭ بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلدى.

3 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭ لىچۇن سانائەت ھەسسىدارلىق شىركىتىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى.

5 - كۈندىن 16 - كۈنىگىچە، شىنجاڭ بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار كۆرگەزمىسى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلدى.

11 - كۈنى، غەربىي شىمال بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن 1951 - يىللىق پۇتبول مۇسابىقىسى شۆنده ئاياغلاشتى، شىنجاڭ كوماندىسى چېمپىيون بولدى.

15 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار يىغىنى ئۆلكە دەرىجىلىك تېجەشنى تەكشۈرۈش ھەيئىتى قۇرۇشنى ماقۇللىدى.

17 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۈرۈمچى 1 -، 2 - خەلق دوختۇرخانىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

25 - كۈنى، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ مەلۇم قىسمى قازغان ئۈرۈمچى لىيۇ داۋان ئوستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى ئىشقا چۈشتى.

26 - كۈنى، ئالتاي خەلق ئىلىكتر لامپا شىركىتى قۇرۇلۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى.

26 - كۈنىدىن 29 - كۈنىگىچە، ئۇرۇمچى شەھىرىدە 5 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 - سانلىق يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

27 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «شەپەك شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان يەر، ئۇي ماجراسىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۆقتۇرۇش» چىقاردى.

29 - كۈنى، غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي كومىتېتىنىڭ 4 - سانلىق يىغىنى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئازادلىق ئارمىيىگە ھال سوراش تېلېگراممىسى ئەۋەتتى.

30 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈپ كوپېراتسىيىلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

12 - ئاي

4 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مائارىپ ئورۇنلىرىغا كۆرسەتمە چىقىرىپ، مائارىپ خىزمىتىدە ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنى ئىزچىللاشتۇرىدىغان سىنىپىي تەربىيە ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

5 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىمىز يېقىندا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر توپ سورتلۇق چارۋا ئېمپورت قىلدى.

△ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنىڭ غەلبىسى ئاساسىدا، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا كۆرسەتمە»

چىقاردى.

5 - كۈنىدىن 1952 - يىل 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنىگىچە، جۇڭگو خەلق پىدائىيلار قىسمى كۆرەش قەھرىمانلىرىنىڭ دۆلەت بايرىمىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ۋەتەنگە قايتقان ۋەكىللىرىدىن لى جىنمىي، يەن شۇكۇي، شۇ لىيەنسەيلەر ئۇرۇمچى، غۇلجا، قەشقەر، يەنجى قاتارلىق جايلاردا پىدائىي قىسىملارنىڭ قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرىنى دوكلات قىلدى.

7 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشقان قىسىملىرى ئىككى يىلدىن بۇيان مانا‌س دەريا‌سى، توشقان دەريا‌سى ھەم يەكەن دەريا‌سى ۋادىلىرىدا سىناق تەرىقىسىدە پاختا تېرىپ مول ھوسۇل ئالدى.

△ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «نامراتچىلارنى قوتقۇزۇش توغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

11 - كۈنى، جۇڭخۇا مېدىتسىنا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئۇرۇمچى شۆبىسى قۇرۇلدى.

12 - كۈنى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئۇرۇمچى شەھەر رايونىدىكى قاتناشنى باشقۇرۇش قائىدىسى»نى ئېلان قىلدى.

13 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «بۇ يىل قىش، كېلەر يىل ئەتىيازدىكى ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېموكراتىك دىكتاتۇرىلىقىدىكى ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

17 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۇرۇمچى، تارباغاتاي، قۇمۇل، يەنجى تۆت ۋىلايەتتە بۇ يىل چوڭ - كىچىك 71 قېتىم

تىم ئوت ئاپىتى يۈز بىرىپ، 27 مىڭ 86.1 مو يەردىكى بىر مىليون 23 مىڭ 507 توپ دەرەخنى كۆيدۈرۈۋەتتى، زىيان 143.2 مىليارد 90 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

19- كۈنى، ئۇرۇمچى پوچتا ئىدارىسى ئۇرۇمچىدىن شىخو، جىڭ، غۇلجا، قورغاسلارغىچە بولغان ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئالاقىسىنى باشلىدى.

21 - كۈندىن 27 - كۈنگىچە، شىنجاڭ بىيۈروسى كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، «مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ۋە ئىقتىساد قىلىشنى قانات يايدۇرۇش، خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بىيۈروكراتلىققا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا قارار» ۋە «شىنجاڭ ھەربىي رايونى قىسىملىرىدىن 1000 كادىر ئاجرىتىپ يەرلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇش توغرىسىدا قارار» ماقۇللىدى.

22 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ھازىرغا قەدەر شىنجاڭ بويىچە سەكسەن ئۈلايەت، 37 ناھىيىدە رادىئو قوبۇل قىلىش ئۇزلى قۇرۇلدى.

24 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئىسپىرتلىق ئىچىملىكلەرنى باشقۇرۇشنىڭ ۋاقىتلىق چارىسى» ۋە «ئىسپىرتلىق ئىچىملىكلەرنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار، ساتقۇچىلارنى باشقۇرۇشنىڭ ۋاقىتلىق چارىسى» نى ئېلان قىلىپ، يولغا قويدى.

△ قۇمۇل ۋىلايىتىدە ئازادلىق ئارمىيىنىڭ ئىنقىلابىي قۇربانلىرىغا خاتىرە مۇنارى تىكلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

26 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ خەلق دېموكراتىك ئىتتىپاقىنىڭ ئاچقان مەكتەپلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش توغرىسىدىكى قارار» نى چىقاردى.

29 - كۈندىن 1952 - يىل 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە، شىنجاڭ ھەربىي رايونى تۇنجى قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەكىللىرى يىغىنى ئاچتى.

31 - كۈنى، شىنجاڭ بىيۈروسى «خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بىيۈروكراتلىققا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

شۇ ئايدا، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇش قىسمى قۇرۇلدى.

(شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخ تەتقىقاتى ئىشخانىسى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى» دىن ئېلىندى).

تۈرغۇن ئۆمەر تەرجىمىسى

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

主编：哈力克·沙克
副主编：阿不力孜
司马义
编辑：迪丽达尔
吐尔洪

新疆文史资料选辑（33）（维吾尔文）
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料委员会 编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 10.375印张 2插页
1992年11月第1版 1992年11月第1次印刷
印数：1——2,200

ISBN 7—228—02228—9/K·210 定价：
（内部发行）